

Роман на одну частину

В чарах кохання моє дівування,

вільною пташкою хотіла б прожити,—

вільне кохання і вільне обрання,

серденьку воля, як хоче любить...

(З дуже сентиментального романсу)

...Прийде час, коли ця жінка буде відчувати себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх залишаться в ній, як згадка про давно читану, недозволену книгу. Вона відродиться для нового життя.

(З дуже гарного роману)

НА СВІТІ ІВА ЗОВСІМ САМА...

В густому лісі, де вона вступила з гострим щемінням у серці, з напруженням свіжого тіла й бажань, стояла тиша і вогкість. Жодного шелесту, свисту чи шарудіння — важкий ліс цей був мертвий, бездушний за серпанком ранкового повітря. Вона не чула своїх кроків по землі, так ніби пливла все вперед, далі, в глиб гушавини, і суворі стовбури, здавалось, розступались перед нею нескінченною алеєю, стелили їй шлях туди, де прагнула вона в своєму легкому поході.

Вона вийшла на узлісся. Невидиме сонце, десь із-за її спини, поклало широкий промінь на степи, і от на пагорку побіч себе вона побачила церкву. Вона спинилась, і її серце пристрасно закипіло в передчуттях, кожним ударом припинаючи її до місця. Бо від церкви з горба врочисто

сходив чернець. Ось підвів він заросле обличчя і, малий віддалік, шокроку зростав, заступаючи церкву і обрій. Вона чекала з надією й страхом, його наближення почувавши, як грозу... Ось він підніс руку до її грудей, і ту ж мить позад його жахливого тіла повстали тисячі нестерпних дзвонів, витягуючись у безконечний колючий звук, що в боліснім коливанні його вона впала у безвість.

Марта раптом розплющила очі й машинально схопила рукою будило, що потрясало кімнату гострим, знайомим і бридким дзвоном. Хапливо ворушила пальцями, силкуючись спіймати жорстокий бійчик вранішнього ґвалтівника свого молодого сну. Годі, годі! Вона й так знає, що половина на восьму, що час уставати, вмиватись, снідати й бігти на посаду! Але запал будильний сам з себе вже вичерпався, і блідість лютневого ранку спокійно глянула на дівчину з-за прозорої завіски вікна.

В ту мить Марта невиразно відчула холод, бо лежала горілиць розкрита, зібгавши в ногах ковдру й під покривало. Вона ще з хвилину полежала, шулячись, потім поволі сіла на ліжку й міцно стиснула руками обличчя, щоб відігнати рештки сну. Тоді затремтіла, дізнавши холоду вже явно, й хутко почала одягатись.

Вчора ввечері вона не топила в хаті, хоч чотири поліна дров, щоденна порція палива, були принесені й лежали купкою коло груби. Вернулась пізно з театру, не який гарний настрій був, тож ліньки було підпалювати, і спати вклалася хапливо від якогось невдоволення, від невиразної ваги на серці, що настирливо, хоч і ніжно, її гнітила. Щось таке, як душевна нудота,— легке й неприємне чуття розлагодженості всередині, як ніби в трибки душі потрапило стороннє твориво, чіплялось зубців і гальмувало їх поправний ритм. Але заснула швидко — і це завжди їй було, що хвилинами смутку чи прикрості сон приходив до неї лагідно й охоче.

Льову вона не запросила навіть до хати. Але він не образиться. Взагалі їй обридло його дворічне нудне впадання, мовчазне служіння, безбарвна мова й покора, непорушна покора! Подумати тільки — вона вигонила його з хати, прилюдно дурнем узивала, забороняла місяцями на

очі наvertатись, і він терпів. Він ні разу не розгнівався! Один тільки раз, дуже давно, сказав, що любить її, і це неприпущенна помилка була з її боку, що вона дозволила йому говорити про це в пориві жалю й самотності. Неприпущенна помилка.

Тепер вона була вже в черевиках і хатній байковій сукні, що правила їй за халата. Енергійно розчинивши двері, вийшла до кухні, де від геть замерзлих шибок було ще похмуріш і холодніше. Тут на мить дівчина спинилась, наслуховуючи, хоч і знала, що в цей час кухня буває порожня; з її сусідів фрау Гольц, німкеня, півгодини раніше рушає на базар, а родина кооператора Іванчука розпочинає життя півгодини пізніше. Це, власне, й примусило Марту ставити своє будило на пів до восьмої, дарма що й о восьмій вставши, вона вчасно б на посаду потрапила. Бо була на вдачу моторна і всі життєві дії робила на диво швидко — за хвилину прибиралась, їла ніби похапцем, ходила прудко, а капелюх і пальто мов самі на неї надягались, коли вона рушала з хати. Така сама була й на посаді, так що безпосереднє начальство її, завідувач статчастиною махортресту, на що вже похмурий та неговіркий, а й то якось, щоправда, наодинці назвав її "добірною робітницею".

А все ж вона мусила щодня уривати непотрібні їй півгодини від свого власного сну, маючи на це поважні, хоч і зовнішні причини. Справа в тому, що Марта любила вмиватись, власне, обтиратись холодною водою, а потім шорстким рушником до червоного тіла. Це давало їй бадьорості на цілий день, інакше почувала себе мов невиспаною, млявою і неприємною, як людина, що віддавна звикла вранці зуби чистити й один раз цю звичку зрадила. Вода була найбільша пристрасть її життя, бо виросла вона коло Дніпра, в Каневі, де річка широка й повновода. Батько її, вчитель сільський, до рибальства був дуже здібний, і сама вона, хлоп'ячий ухил у вдачі маючи, була за дитинства йому вірною і невтомною помічницею. Там виробився в неї несвідомий погляд на воду, як на виключну питому стихію життя, і відчуття води, як невичерпного джерела прагнення й сили. Тому зима, коли спиняється рух великої рідини, завжди здавалась дівчині мертвою й лихою.

Отож до цього вранішнього процесу, такого звичайного й загально обов'язкового, вона потай додавала ту внутрішню, непомітну на чуже око любосність, що часто становить глибоке підґрунтя людських звичок, ту любосність, що народжується із давніх забутих дій, із юнацьких нерозвинених прагнень, обертаючи звичку в неодмінний ритуал життя, підносячи її, щоденну й непомітну, до високої ролі основ особистості. І воду вона уявляла завжди холоднуватою, як вода вечірньої річки, коли в перших сутінках ночі юрбою йдуть дівчата з хлопцями на берег і купаються там нарізно, на кілька кроків віддалік. Підлітком вона зазнавала радісного почуття сорому й визивності, біжачи від скинутої одежі до води, де рятувалась від гострих у п'яті хлоп'ячих поглядів. І в цьому був цілий клубок заборонності, бо батько не схвалював її вечірніх купань із дівчатами.

Все це було страшенно давно, чи здавалося страшенно давнім, бо молодість у шаленім розгоні своїм значить минуле горами й прірвами. Після того помер її батько, але помер по-батьківськи чесно, коли вона закінчила вже 1927 року Київську комерційну профшколу та влаштувалась досить випадково й дуже щасливо в загальній канцелярії махортресту. Щасливо — бо після двох місяців марудної праці реєстраторкою вона через здібності свої, очевидячки, потрапила діловодкою до статчастини цієї розлогої установи з платнею шістдесят карбованців, місячно.

Це помешкання на Жилянській вулиці вона знайшла місяців з вісім тому й була, загалом, вдоволена з нього, бо кімната трапилась тепла, і комірною за неї було тільки п'ять карбованців місячно. За таку помірковану ставку Марта мусила б подякувати сусідові своєму кооператору Іванчукові, що виговорив для неї цю ціну в орендаря, колишнього власника, що жив у окремому будинкові на подвір'ї. Єдина, та й то відносна хиба цієї кімнати полягала в тому, що вона була завелика про одну особу, і той самий кооператор у день її вхідин жартома зауважив:

— Це кімната з запасом: вийдете заміж, то й мужа буде де помістити!

Взагалі з Давидом Семеновичем у Марти встановились приятельські стосунки, і він часто заходив до неї ввечері на дозвіллі, коли, вклавши свою чотирирічну дочку спати, лишався самотній, бо дружина його працювала вечірньої зміни в нархарчі. Давид Семенович уважав за обов'язок свій завжди на це скаржитись, але й зарадити нічим не міг, бо няньки, щоб дитину вдень доглядала, вони не спроможні були найняти, а відмовитись від дружининої платні й поготів.

Річ у тім, що Давид Семенович хоч і був кооператор, але деградований. Півтора роки тому він підпав під скорочення штатів і відтоді ніяк не міг потрапити під їх поповнення. Спочатку він був поставився до своєї пригоди бадьоро, бо не міг припустити, що його безробіття буде довго тривати — це здавалось йому надто неприродним, — але в міру вмирала його надія, дедалі більше він визвірявся. Тоді в механічному діянні відповідного декрета йому почала вбачатись присутність глибших причин, що їх викривати було йому за жорстоку розраду. Передусім він був скорочений за те, що чесний, за те, що не тільки сам не крав, але й іншим красти не дозволив би.

— Я многим мішав,— таємничо приказував він.

По-друге, він вважав, що потерпів через незалежність своєї вдачі.

— Не гнувся і гнутися не буду! — гордо казав він. — Не буду рабом!

Казав він це досить тихо і то тільки в товаристві людей, йому добре знайомих. А загалом кооператор доходив висновку, що ніякої кооперації в нас немає, тим більш коли скорочують її найкращих представників, і що радянська влада належить до найсумніших явищ у природі. Останнє він сказав Марті на самоті й під великим секретом.

Йому, щоправда, іноді траплялись різні дрібні доручення завдяки колишнім зв'язкам, випадкові комісійні виїзди на периферію здебільшого спекулятивного характеру, але все де не могло, звісно, розрадити його

після улюбленої кооперативної праці та сталої платні. Але минав час, палке обурення екс-кооператора вщухало, лишалась сама роздратованість, образа, якась глуха ненависть до всього, що навкруги діялось, і до людей так само. Коли б не дружина, що заробляла, Давид Семенович сидів би вже в бупрі за шахрайство; коли б до його вдачі додати розуму, скорочення штатів зробило б із нього видатного песиміста, а так він був просто жовчний бурчун, нецікавий і примітивний у своїх висловах.

Проте Марту розважало його буркотіння, на його злостивість вона часом і радо сміялася, і він невдовзі зробився вечірнім завсідником у її кімнаті. А дівчині приємно було мати коло себе цього хатнього злобителя, що нагадував лиху, але немічну тварину з завжди вищіреном, тільки що беззубим ротом. Почуваючи до себе цікавість, Давид Семенович, звісно, подвоював своє старання, але сміливості злувати йому рідко коли ставало й перед сторонніми, бо малознайомих він трохи побоювався. Зате, потрапивши Марту знову на самоті, він надолужував свою мовчанку якнайбрутальнішими дотепами на адресу її відвідувачів, яких він сукупно охристив "лизунами".

Все це Марту розважало ще краще, але вона помітила, що Давид Семенович надто часто випадково виходить вранці до кухні саме в той час, коли вона в чималому дезабільє проробляла там процедуру вмивання. Тож дівчина й вирішила, зрештою, пересунути на півгодини раніше своє користування кухонним грантом.

В своїй кімнаті Марта хутко прибралася й зовсім непомітно, між ділом, випила півпляшки молока з хлібом, свій щоденний сніданок, якщо не лічити чаю, питого в установі. Конечна потреба пристойно вдягатись примушувала, цілком природно, дівчину заощаджувати на їжі, добираючи харчів простих, дешевих, але zarazом і поживних. Тепер вона була вже зовсім готова для громадсько-корисної праці, але будило ще не показувало належного для цього часу. Тому дівчина сіла до столу й розгорнула книжку.

Та, як це часто буває людям чи то надто романтичним, чи просто невдоволеним на певній ділянці свого існування, книжка на цей раз стала дівчині тільки за зовнішню точку опертя для сторонніх думок, її очі — синяво-сірі й великі, насичені елегійним чаром юності, що криє в собі таємницю любовного гіпнозу — поволі, навіть ніби врочисто підвелися від перших рядків і втонули в просторіні кімнати. Так вона сиділа п'ять, десять хвилин — не мріючи ще, але почувуючи млосний, пестливий біль, немов ніжний жаль за неоцінною втратою чи невиразне передчуття її. Це був той сум, що заворює своєю тихістю, лагідністю свого першого дотику, поєднує в собі й радість болю, і страх його, манить, засотує в свою чарівну глибіню, чудним способом обертаючи тугу в незмірне задоволення. Він нишкне й здіймається, стихає й голоснішає, як далекий гомін, він пульсує разом з ударами серця, і нечутне випромінення цього ясного чаду створює навкруги обвітря примарного щастя. А тоді вже в сп'янілій, зневоленій уяві виникають мрії.

Раптом якась надто зухвала думка спробувала торкнутись її голови, і Марта хутко підвелася.

"Яка дурниця", — подумала вона.

Після цього дівчина не схотіла лишатись у кімнаті й, одягнувшись, вийшла на вулицю.

Одноповерховий крихітний будиночок на Жилинській вулиці, де вона жила, стояв із забитим на зиму парадним ходом. Це був захід проти зайвого холоду, бажання зберегти кілька дровин у суворому бюджеті мешканців. Убогий domeк і вбогі пожильці його були дівчині доброю школою самостійного життя. Скрута є мати розрахунку, стриманості, самообмеження, таких потрібних дівчині з шістдесятьма карбованцями місячної платні. І справді, Марта в потребах своїх була дуже обережна, мусивши часом півроку збиратись на потрібну річ — черевики, сукню, капелюх. З юнацьким романтизмом у багатьох своїх поглядах вона влучно й непомітно поєднувала життєву практичність, оте вміння мати завжди нове вбрання, хоч і до краю перероблене, тримати в досконалім

порядкові взуття, не рвати панчіх, уникати плям і дірок. Театр, навіть кіно були їй за великі ласощі, бо заможніших зальотників, що могли її розвагами частувати, вона через якийсь місяць механічно втрачала, видаючись їм надто неприступною, а неодмінні її прихильники, нещасливий кооператор та соробкопівець Льова, з матеріального погляду виглядали ще гірше від неї.

Тих, заможніших, вона ніколи не шукала, але вони більш-менш систематично знаходились самі. Дівчина зневажала їх за їхню певність, але з наївною хитрістю їхні послуги використовувала, аж поки не розчаровувала своєю поведінкою. Їхні намагання її незмінно обурювали, намови завжди видавались смішними, і от недавно, тижня з півтора тому, вона мала рішучу балачку з таким увивачем, молодим господарником, що довгенько ущедряв її видовиськами й цукерками. Він обурено назвав її каменем, безсердечною дівчиною, не здібною любити взагалі й зокрема "по-справжньому", та й пішов собі геть, як і багато інших. А другого вечора Давид Семенович, обережно зайшовши та Марту саму побачивши, хитро запитав:

— Це ви вже одна?

— Хоч ви пожалійте мене, покинуту!

— Гарбузик? По губах, значить, лизуна, хе, хе!

Вчора вони з Льовою до театру на німецький рахунок ходили — кожен платить за себе!

Марта йшла засніженими вулицями, щулячись від морозу в демісезоні з пристібнутим хутровим коміром, і швидко лічила в голові: половина лютого, березень, половина квітня — разом два місяці, а там весна, весна! Ще трохи, зовсім трохи почекати, і буде тепло, розтане цей гидкий, холодний сніг, розів'ються дерева, і життя стане геть інше — життя без пальта, як вона подумала. Далі літо, річка, відпустка —

загалом дівчина зрозуміла, що перспективу на цей рік має якнайкращу, й бадьоро вступила в Махортрест.

В своєму відділі вона з'явилася перша, бо було ще тільки за чверть дев'ята, а співробітники, крім самого зава, сходились звичайно майже одночасно за п'ять хвилин до початку роботи. Але на її столі лежав заадресований їй лист, тож Марта мала чим згаяти гулящий час.

"Дніпропетровське, 19.11.28.

Марто,

Нагадую про себе, як і обіцяв. Власне, попереджаю тебе, що наприкінці лютого я буду в Києві, маю ліквідувати всякі справи, бо в Дніпропетровському влаштувавсь остаточно й тут залишаюсь. Але в Києві в мене є ще одна справа, про котру ти догадуєшся і я дуже прошу тебе згадати все, що ми говорили, обміркувати це практично й зустріти мене з відповіддю. Наміри мої не змінились, і ти не легковаж їх.

Дмитро".

Дівчина мимоволі посміхнулась. Що за упертий хлопець! Це був єдиний з її знайомих, що закидав їй не про кохання, а про справжній, законний шлюб! Тому три місяці він зник з її обрію, подавши із дипломом політехніки на один з дніпропетровських заводів, і от влаштувався там остаточно. Але яке право має цей хлопчисько на неї тикати?

В цю мить на очі Марті лягло ззаду дві руки. Дівчина здригнулась, але сухо промовила:

— Товаришу Ворожій, облиште ваші недоречні жарти.

— Ну як ви вгадуєте, їй-богу! Ніяк вас не злякаєш,— засміявся Ворожій, рахівник їх відділу, відпускаючи її.— А, лист! Від кого ж це лист, Марточко?

Він узяв Марту під руку й міцно стиснув їй лікоть, силкуючись другою рукою відняти листа.

— Пустіть! — крикнула вона, розлютившись. — Я раз і назавжди вимагаю не чіплятись до мене! Мені обридло...

— Та тихше, товаришко Марто, ще люди збіжаться,— спантеличено промовив Ворожій.— Ну от, уже й пустив.

Але Марта не могла стриматись. Почервонівши, вона кричала:

— Чіплятись ви вмієте, а людей боїтесь! Нахаба! Попереджаю вас, що ще раз, і я подам заяву до місцевкому... Що це? Кожен має право ображати тебе, тикати тобі...

— Та коли не я тикав? — здивувався Ворожій.

— Не тикали, то завтра тикатимете, якщо не провчити нас!

— Та замовчіть, кажу вам! — визвірився рахівник.— До вас із ласкою, а ви скандал тут розводите...

— Що це у вас за ґвалт, добридень,— привіталась, увійшовши, машиністка Ліна.

— За погоду сперечаємось,— буркнула Марта.

— Погода гарна... Але чому крик такий? — спитала Ліна.

— Це, бачите, товаришка Марта завжди гарячиться, коли про погоду... Застудитись, мабуть, боїться,— прикро мовив Ворожій. "Інтелігентка",— подумав він.

— А, он що!

Ліна, сумирна й негарна з себе дівчина, здивовано глянула на Марту й почала розкладати папери коло машинки. Ретельна в роботі до педантизму, надзвичайно стримана й тиха, вона тільки стукотом машинки зраджувала свою присутність у кімнаті. Взагалі режим у статчастині був вельми тихий і працьовитий, можна сказати винятковий для буйного трестівського життя. "Тихо, як у статистиці",— казали службовці. Спричинилась до цього, звісно, не Лінина вдача, а постать самого завідувача Безпалька, людини мовчущої і ділової. Він був із тих, кого слухаються мимоволі, без жодного примусу чи нагадування, тому й паливода Ворожій непомітно підкорився суворій атмосфері цього відділу. Всі знали, що, крім завідування статистикою, товариш Безпалько взагалі багато важить у трестівських справах завдяки великому економічному досвідові, і навіть дивувались, чому він не посяде якоїсь вищої, відповідальнішої посади. Але хто казав, що на перешкоді цьому стоїть його позапартійність, інші запевняли, що він трохи дивак і завзятий мисливець.

О десятій з половиною рівно він з'явився — високий, з великим чолом, з сивиною на скронях, колишній красун, зразковий представник чоловічої статі, і, коротко привітавшись до своїх трьох співробітників, мовчки взявся до праці.

Під час перерви, коли кожному принесено склянку чаю, Ліна підійшла до Марти й ніяково сказала:

— Товаришко Марто, в мене є до вас велике прохання... Чи не можете ви піти зо мною після перерви?.. Я в товариша Безпалька вже взяла дозвіл... на нас двох,— хутко додала вона.

— Де ж це йти?

— Бачите... Я хочу... Я маю записатися сьогодні в загсі... виходжу заміж. А загс о третій закривається, і коли ми підемо після праці, то спізнимось...

— Невже ви виходите заміж? — здивувалася Марта.

— Хіба це так дивно і... неможливо? — почервоніла Ліна. — Правда, я негарна, це знаю...

— Ні, ні, зовсім не тому,— відповіла Марта, хоч здивувалась вона здебільшого якраз "тому". — А просто дивно, що от бачиш людину місяць, два, три і нічого не помічаєш... А в людині тим часом щось важливе, відповідальне робиться. І коли дізнаєшся, то робиться дивно... Ні, я дуже рада, вітаю вас! Хто ж він, "обранець серця", "володар таємних дум?"

— Ну, що ви говорите! Це... життєва річ, та й годі. Ми давно вже збиралися, а тепер є змога: його батьки виїжджають, а нам лишають помешкання. Він служить, я служу, якось можна жити...

По дорозі до загсу Марта почувала себе досить незручно: до життєвої події товаришчиної вона була абсолютно не причетна, а проте мусила відіграти в ній — як-не-як — почесну роль! Адже вона в нових формах мала виконувати обов'язки старшої дружки, освячені колись пишними традиціями та обрядами. І, щоб схитнути відчуженість, Марта промовила:

— Знаєте, чому в нас крик був? Цей Ворожій чіпляється до мене, як застане на самоті. Він, зрештою, непоганий хлопець, але в'їдливий безмежно.

— Невже? А, та ви цікава! У вас, мабуть, багато цього... романів?

Вона спитала досить вибачливо, тоном людини, що стоїть уже над цим.

— Ні... тобто я нікого не люблю,— суворо відповіла Марта.

— Це звичайно приємно для дівчини,— вела Ліна свою думку,— але без цього можна жити... Головне життя, от! Треба якось жити.

В кімнаті загсу їх уже чекали двоє молодиків, з них один наречений — ув оленячій куртці, досить елегантний, з люлькою в зубах. Знайомлячись із Мартою, він увічливо посміхнувся, назвав своє прізвище, але не звернув на дівчину жодної уваги.

Їм довелося трохи почекати, поки оформить свою розлуку попередня пара — очевидно, дрібні міщани, що півголосом, але завзято сперечалися за розподіл спільного майна. Все цінніше вони встигли вже поділити, поки прийшли дівчата, і зараз змагалися за дві пари курей та три слоїки варення. Чоловік доводив своє право на обидва об'єкти.

— Ти подушки забрала? — казав він. — Харашо, хай я на камені спатиму, а куриці й варення — це мені, так і по закону виходить...

— А грамафон? Ти грамафона й забув, де твоя совість!

— Та ви поділіться,— байдуже обізвався урядовець. — Кури одній стороні, а варення другій.

— Согласна,— заявила жінка. — Хай мені кури, а йому варення.

І тут чоловік раптом виявив безодню великодушності:

— Та я ще тобі й банку варення дам, коли миром!.. Малинового хочеш?

Потім до перетинки підійшла Ліна з своїм претендентом, дали всі потрібні лаконічні відповіді, всі розписалися, і дві людські істоти були отак санкціоновані від держави виконувати старий біблійний заповіт.

На вулиці свідок нареченого зразу попрощався, і вони лишилися втрьох. Марту ввесь час поривало спитати, чи будуть молоді оформляти свій шлюб і релігійно, але вона соромилась. Надто вже була їй ця пара чужа! І саме те, що Ліна вдалася до неї, особи цілком сторонньої, підказувало їй, що вони мають загс за порожню формальність.

"Будуть, будуть,— думала вона.— Потім улаштують вечірку, гостей покличуть... Ах, як це, зрештою, гидко!"

— Зараз у мене загальні збори місцевкому,— сказав молодий.

— А я піду до бібліотеки,— відповіла Ліна.

Кілька вулиць їм випадало йти разом.

— Ви страшенно поволі йдете,— зауважила Марта.

— Перед нами ще далека путь,— усміхнувся молодий.

— Хіба?.. Ах, я думала... Ви про життєву путь.

Більше говорити не було про що. Наприкінці Марті подякувано за "ласкаву послугу", як висловились Ліна, і дівчина пішла обідати в брудненьку домашню їдальню, де годували дешево й несмачно. Потім мала ще одвідати державні курси стенографії та машинопису, бо за кваліфікацію свою ретельно дбала.

Але настроїй Мартин укінець зіпсувався. Цей шлюб був їй рішуче неприємний! Чому? Вона просто заздрила, як можна заздрити з доброго

дива на якусь дурницю — раптом і безапеляційно. "Вони будуть щасливі, безперечно будуть",— думала дівчина. І хоч не мала жодного наміру чи навіть схованого бажання розбити оте їхнє щастя, а от на тлі його почувала себе скривдженою!

КВІТИ НЕВІДОМОГО ЛИЦАРЯ

Додому вона вернулась коло сьомої години ввечері, покінчивши свій діловий день. Не так від роботи, як від глухого внутрішнього хвилювання, дівчина почувала себе до краю стомленою. "Ах, хоч би не прийшов ніхто!" — думала вона дорогою, бажаючи затопити грубку, зручно вмотитися коло вогню та почитати, а може, й просто помріяти.

В кухні дружина кооператорова кінчала останні господарські справи перед тим, як іти на посаду. Тетяна Ничипорівна, жінка заокруглених форм у своїй побудові, була до байдужості спокійна. В лагідності, з якою вона до життя ставилась, можна було б убачати високу мудрість, коли б це ставлення виявлялось у філософських трактатах, а не хатньому побуті. Ця жінка, через непохитну вдачу свою, скрізь приносила застиглість, лад і тиху вигоду — була жінка затишку, симетрії, рівноваги. Марта завжди уявляла її оточеною юрбою дітей, яких вона втихомирювала б і розважала. А насправді в Тетяни Ничипорівни була тільки одна дитина, дочка Ада, і на Мартині запитання, чому вона більше дітей не має, мадам Іванчук лагідно відповіла:

— Ніяк не можна. Грошей мало.

Кооператор усім завжди казав, що дружина його служить у нархарчі, але відповідь ця хибувала на зайву загальність. Точніше сказати, Тетяна Ничипорівна завідувала буфетом у Караваївських лазнях, і ця посада була джерелом постійної прикrostі для кооператора, якому працювати в такому місці здавалось страшенно непристойним.

— Добридень... чи вже вечір,— привітно відповіла вона Марті на вітання. — А вас сюрприз чекає. У кімнаті.

— Мені не сюрпризів, а спати хочеться! Ох, як натомилась,— сказала дівчина.

— Ну, що ви, не повірю! У ваші літа тільки танцювати та гуляти,— добродушно обізвалась Тетяна Ничипорівна.

Засвітивши в кімнаті електрику, Марта побачила той сюрприз: великий кошик білих хризантем, оповитий широкими, світло-кремовими паперовими стрічками. Він несподівано виріс перед нею, як виліплений із снігу, що ось-ось розтане,— тихий, урочистий і покірний. Він так виглядав, немов прийшов до неї звідкись далеким посланцем, приніс їй чиєсь далеке й прекрасне вітання!

Першу мить дівчина стояла, геть зачудована; її серце радісно кинулось і велика ніжність до квітів огорнула її. Це була ніби чарівна зустріч, щедра винагорода за її недавнє збентеження. Перед ними вона теж розцвітала, ставала легка, як їх пишні маківки, в очах своїх почувуючи біле саяво хризантем.

— Чудові, чудові,— шепотіла вона.

Зненацька цікавість у ній зайнялась: від кого ці квіти? Хто послав їй цю розкішну посмішку любові? Вона хутко, не роздягаючись іще, підійшла до кошика и почала в ньому ритись, шукаючи картки. Але нічого не знайшла.

Це вже втретє вона одержувала отак квіти. Перший кошик місяців з п'ять тому, другий, може, місяців зо два й оце зараз. Ну, та про перші два вона хоч думати щось могла, могла хоч приблизно здогадуватись за присилачів, вибираючи з-поміж тодішних своїх знайомих і їх відмову пояснюючи бажанням заінтригувати себе. А тепер була цілком

безпорадна в здогадах! Власне, й здогадуватись не було чого, бо якраз смуга в її житті зайшла, коли дівчина лишилась самотня, коли всі попередні знайомі відійшли від неї, розчаровані, а нові розчаровуватись ще не прийшли. Не рахувати ж, звісно, кооператора та Льови, неодмінних, мовляв, спутників її життєвого руху!

Тепер вона зв'язувала ці три букети одною безпосередньою ниткою, робила незаперечний висновок, що одна рука їх до неї скерувала. Острах узяв її тоді, так немов хтось давно вже за нею стежить, весь час стоячи за її спиною й непомітно пантруючи кожного її руху. Чого він хоче і хто він такий? Їй уявилась велика сувора постать, що тихо ступає в її сліди й несе в собі страшні неслівські бажання,— може, й зараз бродить десь коло будинку, чекаючи її появи?

Вона здригнула й хутко роздяглася.

Розпаливши в грубі, Марта під діянням тепла ще глибше поглинула в уяву. З якихось порізаних уривків, що послужливо спливали їй у пам'яті, уривків, до різного часу навіть належних, вона пристрасно зшивала прудкою голкою бажаний образ. Плутаючи з дійсністю власні мрії, ніби явно снячи, ліпила дівчина чоловічу постать, відчувала її близьку присутність і невимовлені слова. І ця постать, яку вбачали її нерухомі очі, нашила на неї жагучим огнем, поволі перетворюючись у казкового велетня, в радісний кошмар неспокійного чуття.

В двері раптом постукано.

— Хто там? — злякано скрикнула дівчина.

На порозі з'явився Льова. Він міг без сторонньої допомоги зайти в помешкання, бо в цьому будинку ніхто не мав підстави боятися злодіїв, тому чорний хід був відімкнутий до пізнього вечора.

— Ах, ви не могли хоч би один вечір не прийти,— буркнула Марта, не ховаючи невдоволення.

— Та я, Марто, власне, на хвилинку,— стурбовано промовив той. — Ви самі ж учора просили... ось книжку...

— Ну, роздягайтесь без передмов! — сказала дівчина.— Чекайте, ось руки помию.

Тим часом Льова скинув кожушанку часів військового комунізму, погрів коло вогню задубілі руки й обережно закурив.

— У вас квіти,— сказав він, коли дівчина вернулась.

— Атож, квіти! От з кого вам брати приклад! Якийсь таємничий невідомий присилає мені вже третій кошик. Абсолютно невідомий! Далекий лицар! Та не стійте ви, як стовп! — Льова був хоч і худий, зате довгий. — Зразу цілу хату зайняв... Сідайте на своєму стільці. Це я розумію — прислати незнайомій квіти. В цьому є щось некорисливе, високе, миле. А ви от скільки мене знаєте...

— Але ж, Марто, ви самі... самі казали мені, щоб я...— ніяково забубонів Льова.

— Знаю, що сама вам заборонила,— суворо спiniла його дівчина.— Смішно було б, якби ви уривали з своєї платні на букети. Але можна б було хоч одну квітку десь вирвати й подарувати!

— Тепер зима, Марто... квітки не ростуть...

— Не виправдуйтеся!

— І потім... одна квітка, це якось надто романтично... і не сучасно... Інша справа отакий кошик...

— Не сучасно! Що ви так несучасного боїтесь? Все щире завжди сучасне. А "отакий кошик" чому інша справа?

— Тут... тут розмір і ціна викупає!

— Я захоплена, що ви нарешті сказали щось дотепне! — скрикнула дівчина. — Але ж, любий Льово, як нудно цілий рік чекати від вас одного-однісінького дотепу.

Льова тупо посміхнувся.

— Третій букет я так одержую,— задумано казала Марта.— Три — це зачароване число, і невідомий лицар мусить з'явитися, тричі про себе нагадавши,

— Це було б дуже до речі,— раптом промовив Льова.

— Ви теж маєте якісь плани на мого невідомого лицаря,— спитала дівчина, пильно на нього глянувши.

Льова страшенно зніяковів.

— Ви, Марто, завжди... підозрюєте мене, ніби я.

— Знаю я, що ви думаєте! А втім, може, й краще було б, якби невідомий лицар... справді з'явився,— сказала вона. — Але, Льово, ви уявити не можете, в якому кепському стані опинились ми, сучасні дівчата, з цими лицарями! Раніш дівчина могла вільно мріяти, уявляти собі князів, принців, королевичів, чи як там,— це дурниця була, але можна було мріяти, розумієте? А дівчина чи взагалі молодість без мрії —

це якось нудно... Мрії — це добра половина нашого життя, правда? Ну от ви — служите в соробкопі, продаєте, коли не помиляюсь, ковбаси, як вам у такому становищі обійтися без мрій?

— У мене є мрії,— хрипко відповів Льова.

— От бачите! А зараз мріяти зробилось надзвичайно важко. Тобто, простіше сказати, мріяти знову-таки можна, але з мрії нічого не виходить. Немає готових образів для мрії, ви розумієте мене? Мрії нема за що почепити, виходить не мрія, а туман... От припустімо, почати б мріяти за народного комісара. Але ти знаєш, що народний комісар — це ділова людина, ти прекрасно уявляєш його, тобто реально, який він є, зрештою, портрети його можна побачити, почитати його промови... Ні, про народного комісара ніяк не можна мріяти! — скрикнула вона. — Це... зовсім не той стиль.

— Зовсім інший стиль,— погодився Льова.

— Або от пісенька є,— вела дівчина:

Не хочу я чаю пити

з побитого чайника,

а хочу я полюбити

ДПУ начальника...

Це просто смішно, це вже пародія на мрію... У мене сьогодні одна товаришка заміж вийшла. Дуже симпатична дівчина, така проста, тільки з себе негарна. Довго вони чекали з нареченим, а тепер у них з'явилося помешкання, вони й побрались. Так просто: було не можна, бо не було помешкання! Найголовніше, каже вона, "треба жити"! Ні, так жити не можна! Треба створювати собі ілюзії.

— Ви, Марто, це... дуже правильно сказали,— обізвався Льова.

— Отже, хай живуть ілюзії!

Марта поривчасто підійшла до квітів, нахилила велику хризантему й притиснула її до щоки.

— Фу, яка вона холодна й... вогка! — скрикнула дівчина, випускаючи квітку.

Льова злякано на неї глянув. Вона сіла на стільця проти нього й за хвилину похмуро сказала:

— Льово, зачиніть грубку, вона вже зовсім перегоріла ... Знову в хаті холодно буде... Сядьте коло мене,— сказала Марта, коли він упорав грубку. — Я сьогодні і взагалі останній час дуже погано себе почуваю... Якось неврастенія. Так іноді стане важко й... неприємно. І потім самотність... Почуваєш, що ти замкнута в якомусь невеличкому колі. За цим колом є багатько людей, може, дуже цікавих, напевно дуже цікавих, але ти їх не знаєш... Це ясно, що всіх людей знати не можна, але чому ж все-таки так мало? Але іноді це буває й приємно... Іноді хочеться, щоб нікого-нікого не знати!

— Вам треба закохатись, Марто,— серйозно сказав Льова.

Дівчина обурено схопилась.

— Яке ви маєте право так казати! — скрикнула вона. — Що це за неповага до жінки? Ось ваше справжнє чоловіче обличчя! Для вас ще одної революції буде замало! Який егоїзм і яка висока думка про себе! Чоловіки можуть сумувати, це в них, бачите, вищі пориви, а жінці треба тільки закохатись, і все буде гаразд! Так, по вашому, виходить? Вона виконає свою роль... Чоловіки будуть творити, керувати й даватимуть жінкам щастя закохуватись у себе! Чому ж ви не сказали просто: вийти

заміж? Хоробрості не стало? У, гидота! Як ви сміли так думати? Я скільки разів казала вам, щоб ніяких розмов про любов між нами не було, це умова нашого знайомства. Коли ви цієї умови додержати не можете, то прошу надалі не приходити!

Вона стояла горда, схвильована й говорила, рубаючи кожне слово. Глибока образа бриніла в її голосі — може, якраз тому, що Льова своєю щирою порадою торкнувся бажання, що нишком мучило її, розкрив таємницю немудрої мрії, що може прибирати в дівочій уяві найхимерніших форм.

— Яка вона прекрасна,— захоплено думав Льова.

Через марність свого чуття до дівчини він фатально почав зазнавати втіхи від приниження. А що його постійне зривання з соробкопівського небуття в ту хвилину, коли Марта лишалась самотня, її не могло не дратувати, то й крику та гдирання в їх розмовах, отже, й таємної радості для хлопця було досить. Отак Льова робився добровільним козлом відпущення для Мартиного чорного настрою, послужливою метою для проявів її гніву. Кілька разів траплялося, що дівчина й справді його вигонила; тоді Льова йшов сповнений гнітущої насолоди від цілковитого знищення свого "я", від болісної образи, що нею жив якийсь час на самоті, потім починав знову тужити за дівчиною й знову з'являвся до неї в потрібну хвилину.

Марта, зненацька заспокоївшись, стомлено сіла й запитала:

— Та в кого ж, зрештою, закохатись?

Льові й на одну навіть мить не спало на думку, що — закохайтесь у мене. Але він ураз пожвавішав.

— О, Марто, нащо ви так кажете?.. Ви мали... багато нагод...

— Чекайте! Всі нагоди були нікчемні. Студентів я виключаю, бо кінчила вже профшколу. Ці хлопці так, між наукою, хотять до речі десь там здобути й дівчину. Це для них своєрідна, дуже приємна розвага, а головне — це закінчити школу. Це цілком законно,— засміялась вона,— але й я їх теж цілком законно виключаю. Письменники шукають заразом і матеріалу — це щонайменше гидко. Господарники надто бундючні, молоді інженери надто захоплені своїм фахом, планами, заводами... Бухгалтери, вчителі, адміністратори — все це не те, не те... Бо мені хочеться,— сказала вона в підступі нудьги,— закохатись безтямно, так, як у романах колись писали... Я хочу так, як у романі!

Льова кивнув головою.

— Але й він мусить закохатись так само,— суворо додала вона.— Він мусить усе забути, покинути працю, знайомих, обов'язки, все, все! Забути все, почати щось нове, неповторне...

— Марто, як ви чудово говорите!..

Очі в Льови сяяли, він схилився, так ніби мав ось-ось упасти перед дівчиною навколішки.

— Повинна бути казка,— гарячково вела вона. — Розкривається завіса, і таке м'яке, м'яке світло... Виростають гаї, в них затишок, пухка трава... І тут річка. Ввечері річка тиха, здається, підеш по ній... А входиш все глибше, глибше, вода підіймається, стаєш легка, скидаєш із себе всю вагу й пливеш... Ах, Льово, приведіть мені невідомого лицаря!

— Але... як я довідаюсь, хто от... хто присилає вам квіти?..

— Хіба обов'язково того самого?.. — задумливо промовила Марта.

Льова мовчки закупив і глибоко замислився, пальцями лівої руки нервово шарпаючи кінчики бурців. Ці бурці, дарма що ріденькі, на тлі

голених облич сучасності зразу вирізняли хлопця, давали йому оригінальне й примітне лице. В них було щось старосвітське, щось від минулих часів, коли рослинність на чоловічому обличчі вважалась за ознаку мужності, а коса становила неодмінну прикмету жіночої краси. А тепер, коли ножиці й бритва змінили лице людськості, бурці можуть викликати тільки здивування. Але Льова завів бурці на смак колишньої своєї дружини, а потім вони вже механічно в нього залишились, хоч, прикрашений ними, він нагадував не так лева, як пуделя.

Мовчанку урвала дівчина.

— Я вам, здається, дурниць наплела,— холодно сказала вона.— Ідіть додому.

— Я можу вас, Марто, познайомити... з одним своїм знайомим...

— Навіщо?.. Вибачте, Льово, я трохи ляжу, дуже стомилась.. Що ж то за знайомий? — спитала вона, вмостившись на ліжкові.

— Це... один лікар.

— Що за дивак! Та від лікарів же аптекою тхне? І потім він почне мене лікувати.

— Це такий лікар, що... нікого не лікує.

— Який же він лікар?

— Учений, тобто професор,— пояснював Льова.— Ні, ні, він дуже молодий... Такий, як... я,— додав він, червоніючи.— Я забув, яка в нього спеціальність... але він не лікує.

Дівчина мовчала, заплющивши очі.

— Ми познайомились з ним на фронті, в Червоній Армії,— провадив Льова.— Отам йому довелося хоч-не-хоч лікувати... а я був у нього за фельдшера...

— У вас спеціальності одна від одної краща! Ковбаси, фельдшер... Добре, хоч не ветеринарний!

— Не можна судити людину по спеціальності! — болісно скрикнув Льова і, засоромившись свого пориву, тихо додав: — Марто, я казав вам, ви знаєте, що не те важить у людині, що вона робить... Це варварський погляд,— сказав він і знову злякався. — Пробачте, я хотів... сказати... що це помилково так дивитись на людину. Ви може образились, Марто, що я так говорю?

— Ні, ні,— мляво відповіла дівчина,— кажіть, Льово, я вас охоче слухаю.

Льова радісно ворухнувся.

— Ах, Марто, я можу багато сказати! Я не вважаю себе за розумного чи освіченого... навпаки, я от мало, дуже мало читаю, і мені іноді боляче робиться, що я такий неук... Але я іноді думаю, що не в науці справа... Це зухвала думка, але я іноді думаю так... Я дуже багато думаю, Марто, це може смішно! Але кожен живе так, як може,— це сказав великий мудрець, глибше сказати не можна. Коли зрозуміти це, тоді все зрозумієш... Кожен живе так, як може — як це правильно, Марто! І ви, і я теж, і ваші сусіди, і всі люди живуть так, як можуть... Інакше вони жити не можуть...

— Що ж робити?— спитала дівчина.— Яюсь сумно у вас виходить, ніби свого життя не можна змінити. Це ви погано надумали! Ні, вашу теорію треба викинути, на неї ніхто не пристане.

— І хай! — палко підхопив Льова.— А все-таки всі жили й житимуть так, як можуть... І нічого, Марто, в цьому нема сумного... Можливості кожного величезні... Великі люди,— це ті, що використали свої можливості...

— Отже, кожен може бути великим! — засміялась Марта.

— Кожен, Марто! Хіба ви не відчуваєте хвилинами, що здатні на щось велике? Тільки не знаєте, на що саме... Вся річ у тім, щоб знати себе, а знати себе найважче... життя відхиляє думки від самого себе... А ви, Марто, це цілий світ, великий світлий світ... І так кожен, Марто... Те, що ми бачимо й чуємо в людині,— це тільки крихти... може, навіть найгірше з того, що є в людині... Через те й не можна судити людину по тому, де вона служить... Ви от діловодка, чи реєстраторка, чи машиністка — хіба це важливо? Це для статистики, для вашого завідувача, а для світу ви новий, радісний світ...

— Ваша теорія з сумної обертається на веселу! Почувати себе цілим світом — від цього ніхто не відмовиться...— сказала дівчина. — Але світ цей, Льово, ефемерний. Він годиться тільки для своєї кімнати, щоб мріяти перед квітками... невідомого лицаря! Ах, я не можу забути, які холодні ті хризантеми!

— Але тепло вашої душі зігріє їх,— запевнив Льова.— Душі, Марто! Ні, не думайте, що я якийсь... ідеаліст, як кажуть... але що з того, що душа — якийсь комплекс рефлексів, коли ви її в собі відчуваєте? Що з того, що звук є коливання повітря, коли ви слухаєте музику? Це порожні слова, Марто, вони нічого не пояснюють... Це страшна брехня... вибачте, я хотів сказати, що це неправда,— додав він, збентежившись.

А що дівчина не відповіла нічого, він знову почав:

— Над людиною, Марто, багато що тяжить... В кожній людині багато минулого... забобонів... Вона вся в рамцях... іноді в дуже широких, а все-

таки в рамцях. Родина — це маленькі рамці, потім товариство, професія, нація, клас... І коли людина скидає ці рамці, тоді вона робиться чиста... вона з намальованої картини робиться людиною...

Він глянув на дівчину, що лежала, сплющивши очі, і на якусь коротеньку мить спинився. За цей момент тонка, ледве помітна посмішка щастя перетворила геть його обличчя: воно випросталось, очі його зайнялись глибоким, звільненим вогнем, що нагадував фосфоресценцію моря. Він стиснув руки й сказав майже пошепки:

— Ви не знаєте своєї сили, Марто!.. А я її почуваю... Від вас пашить теплом, ви — огнище щастя. Замерзлі, понівечені, затужавілі приходять до вас і простягають руки... Скидають своє щоденне ярмо й приходять до вас... Марто, відчуйте свою силу й дайте іншим відчути її.

Ви — цариця землі, все, що ви бачите, належить вам!

— Покиньте, Льово,— мляво сказала вона.— Я одержую шістдесят карбованців на місяць.

— Все, все! — шепотів він у екстазі. — Вам тільки здається, що не належить, а насправді належить, Марто... Ви не знаєте своєї сили! А це знає... моя... любов...

Льова через велику силу вимовив останнє речення й відразу знітився після збудження, його довга постать раптом осіла на стільці, зібгавшись і зщулившись.

— Не женіть мене, Марто,— благально промовив він.

— Я вас не жену,— відповіла вона.— Але йдіть уже додому, ви дуже хвилюєтесь.

Він покірно одяг кожушанку й узяв у руки шапку. Потім несміливо запитав:

— А можна... познайомити вас... я казав...

— Знайомте,— байдуже промовила дівчина, підводячись.— Знайомте, Льово, хай буде ще на знайомого більше. Оце книжка? Ідїть, я читатиму.

Він мовчки вклонився й вийшов. Обережно й тихо, як завжди, причинив за собою вихідні двері, а на ґанку спинився, замислившись. Дрібний сніжок, що з вечора почав падати, вмить запорошив його постать, танучи на бурцях та борідці. Ця висока негнуча постать постояла трохи й довгими кроками потім рушила з подвір'я на вулицю.

Жив Льова на мало відомій ширшому загалові киян Арсенальній вулиці, яку не так-то й легко знайти в печерських нетрях і яку всі мають нахил плутати з вулицею Арсеналу, що тягнеться на південь від славного в історії революції заводу. Але яка вулиця Арсеналу широка й довга, така вузька та куца Арсенальна вулиця, що складається раптом із двох кварталів одноповерхових будинків з доконечними палісадниками й силою котів та собак. Що живуть тут виключно робітники, поденщиці, пралі, бендюжники та чорнороби, які зранку всі розходяться на працю, то вдень кількісна перевага отих свійських тварин над людьми стає цілком очевидна. За невисокими парканами в глибу подвір'я туляться мазанки сільського типу, переділені на кухню та кімнату, де господиня обов'язково витре фартухом стільця перед тим, як запросить гостя сідати. Нізвідки місто не здається таким далеким, як із цього міського закутку, і треба бути напрочуд байдужим чи, може, до краю в собі зосередкованим, щоб з доброї волі в цій глуші оселитись.

Історія Льови з бурцями може бути за приклад зовсім непристойного впливу особистих моментів на людське життя. Народившись у тому ж таки Каневі від батька-фельдшера, він теж на фельдшера вивчився, потрапив на рік до царського війська, звідки 1917 року повернувся

додому, відбув, незважаючи на несприятливі зовнішні обставини, палкий роман із прекрасною дочкою канівського касира, яка кінчила чотири класи гімназії, одружився нею і щасливо осівся неподалік рідного села за волосного фельдшера. Тепер життя його обіцяло бути прямою лінією, до глибокої старості скрашеною жвавистю його вдачі, простотою звичаїв та свідомістю своїх фельдшерських обов'язків. Але наприкінці року 1919 частина Червоної Армії, проходячи селом, змобілізувала його до своїх потреб, вирвавши таким способом лікпома Роттера із родинного кубла, розлучивши його таким чином із коханою дружиною, тільки півтора року як спізною, і прилучивши його таким робом до революційної боротьби. На фронті він лишився веселий, лагідний, обов'язки свої виконував якнайчесніше, але потай мріяв і тужив за своєю любою дружиною, яку на віддалі починав просто-таки божествити. На самоті він створював цілий культ цієї жінки, довгими годинами вночі захоплено міркував про майбутню з нею зустріч і нишком перечитував її коротенькі листи.

Але ось через якихось півроку надійшов від неї лист дуже довгий. В ньому касирова дочка писала, що фельдшер Роттер зав'язав її молодий вік, що він замкнув її в чотирьох стінах на селі, що він занапастив її юність, зрадницьки звів її, що вона ніколи не кохала його, що в неї є всякі пориви й вищі потреби й що нарешті знайшовся великодушний чоловік, який зняв полуду з її очей і спобіг цим її любові до скону. Отже, вона їде з тим надзвичайним чоловіком у широкий світ, а йому наприкінці посилає прокляття за пропавший час свого життя.

Лист цей Льову, тоді 23-річного молодика, більше ніж здивував: він його приголомшив, зруйнував і знищив. Фельдшер Роттер анічогісінько не міг уторопати! Передусім, дружина за весь час шлюбного їхнього життя не виявляла найменшого незадоволення з свого побуту чи його особи — навпаки, була до нього вельми ніжною, життя на селі її, здавалось, цілком улаштувало, сільська інтелігенція була їй ніби достатнім колом, де вона сяяла — і раптом, раптом! Раптом Льова дізнав, що то є несподіванка. По-друге, він не міг припускати, що дружина його здібна на такий високий, витончений стиль з прокляттям наприкінці, і тільки багато пізніше дійшов висновку, що лист цей був писаний під

диктуру того невідомого й незрівняного чоловіка, що взявся звідкись і розбуркав у його дружині високі пориви. Хто це був, Льова так і не довідався, бо коли згодом через рік дружина прийшла до нього з слізьми й запевненнями, що той виключний чоловік просто ошукав її і покинув напризволяще, фельдшер Роттер не схотів з нею розмовляти й жорстоко вигнав її у нападі несвітського гніву, якого сам злякався. Ще через рік бідолашна канівська красуня з усіма своїми поривами, болями й прикростями померла з висипного тифу.

Власне, ні її поява у вигляді стародавньої блудниці, ні передчасна смерть не справили вже на Льову великого враження — самого листа йому було досить. Це була страшна душевна катастрофа, абсолютне й незрозуміле спустошення його істоти, тим більше дивне, що воєнні обставини загалом не сприяють поглибленню особистих переживань, а зокрема в справах кохання роблять людей вельми легковажними. Хоч як там, а лікпом Роттер від дружининої зради дістав сильну моральну контузію, що поклала невиводні сліди на все його дальше життя. Зненацька він почав виявляти на фронті дивовижну хоробрість, пояснену від товаришів звичкою до бойових обставин. Перед ним розгорнулись широкі перспективи в адміністративно-лікарській галузі, але висуватись він рішуче відмовився. Лишившись на людях тим самим славним і лагідним хлопцем, він наодинці щораз глибше поринав у самоспоглядання, дедалі більше замикаючись і зосереджуючись у собі. Через своєрідну аберацію внутрішнього зору лікпомові уявлялось, що він чимраз вище підноситься над людьми, хоч насправді він провалився в одну з душевних ковбань, яку легко спіткати на життєвому льоді. В засліпленні йому здавалось, що з нього спадають якісь пута, що він очищується й звільняється від тисячолітніх забобонів людськості та вступає до чистого, незацікавленого сприймання життя, до безстрасного його поцінування. Навкруги зрушувались підвалини, розв'язувались страшні противенства, розлягались могутні громи прийдешнього, і в цьому первісному хаосі нового життя, серед крові й буяння, запалу й жаху, у вирі неповторних подій такий собі Льова Роттер затайливо, крадькома, чужий усьому й усім, простував своєю власною тропою,

уперто длубаючись у чудернацьких думках, що невпинно в ньому плодилися.

В цім йому допомогли, звісно, старі книжки, що він споживав уривками гуляючого часу — книжки людської мудрості, на цигарки тоді драної, оті запорошені й пожовклі твори, де розум людський силкувався все з'ясувати й збагнути, споруджуючи в суперечливих думках вічні пам'ятки своєї спраги й неспокою. Фельдшер побожно перетрушував оцю ветош, на смітник життя тоді спроваджену, ба почав навіть занотовувати виблиски свого власного мислення, поставивши за motto на зшиткові своїх дум слова з Серена Кіркегора: "...хто найщасливіший, як не найнещасніший, і хто найнещасніший, як не найщасливіший, і що таке життя, як не безумство, і віра, як не божевілля, і надія, як не загайка вдару на ешафоті, і кохання, як не штих у рану"...

І треба визнати, що це речення було непоганим вступом до його міркувань, що виглядали приблизно так:

"Хто ж найдужчий? Той, хто живучи, переборов у собі життя".

"Життєві радощі можна порівняти з шматком поганенького сала у великій пастці страждання".

"Наше народження є біль, а смерть — мука. Жалюгідне те, що міститься між цими бігунами".

І ніколи нікому він своїх поглядів не висловлював, ні афоризмів своїх не читав, хоч не раз поривало його відкритися із досягненням душі комусь із товариських хлопців, яких на фронті було чимало. Та наперед знаючи, що його навряд чи зрозуміють у тих обставинах, Льова мовчки зберігав і збагачував свою таємницю, сам собі егоїстично втішаючись скарбами душного й похмурого підземелля своїх розумувань. Змовчав він і перед молодим лікарем Юрієм Славенком, що потрапив, відірваний від наукових студій, до їхньої частини на польський фронт 1920 року, і з яким

у Льови нав'язались щось ніби дружні стосунки — найбільше через те, що лікпом брав на себе всю найважчу й найнебезпечнішу роботу в лінії вогню. Та стосунки ці хутко й урвалися, коли по скінченні війни тов. Славенко негайно вернувся до безпосередньої своєї праці в лабораторії при Київському медінституті, а лікпом Роттер, нарешті демобілізувавшись, вирішив ще глибше віддатись праці в лабораторії при своїй власній особі.

Що, за Льовиною теорією, спосіб і місце життя нічогісінько не важили, то він перебрав з 1920 року якийсь десяток міст та професій, аж поки 1927 року не прибув до Києва на працю в ковбасному відділі одної з безлічі соробкопівських крамниць. На цей час з нього вже цілком виробився лагідний аскет, що зрозумів життя і простив людям, геть відмовившись від думки їх виправляти — тобто найпристойніший з усіх можливих аскетичних типів. Так він і провадив би у вищій супокої своє непомітне існування, коли б не зустрів був якимось батькового приятеля, вчителя канівського, що потім того незабаром помер, відігравши в Льовиному житті фатальну роль: через нього-бо мудрець спізнався з його дочкою, дівчиною Мартою, колись пустогливим підлітком, і закохався в неї так, як може закохатись людина, далека від людей та життя і виключно світовими проблемами заклопотана,— раптом, безглуздо й безнадійно.

Так просто в його житті сталася друга катастрофа, друга моральна контузія, що знову його спустошила й заперечила.

Льова вертав додому вельми збентежений. Що Юрія Славенка треба доконче познайомити з Мартою, це здавалось йому доведеним без доказів. "Він цікавий, розумний, вона може в нього закохатись",— думав він. І за мить його обпадали страшні сумніви. Проект обертався в нісенітницю, в хворе уявлення. Може, вчений взагалі не схоче з ним знатися? Так ні ж, вони здибалися разів зо три за цей час, і той навіть заходив запрошувати! От він і зайде... "У всякому разі, треба спробувати, у всякому разі",— переконував себе Льова. Він тремтів від хвилювання. Власне, вчений був у нього єдиний знайомий, якого він без сорому міг

рекомендувати дівчині. Ах, чого він вчасно не подбав, щоб мати таких цікавих чоловіків хоч душ зо три! А так йому лишалось тільки покласти всі надії на одного. І він надіявся! "Це треба зробити, це обов'язково",— міркував він.

Поки Льова, отак розважаючи, ішов із Жилинської вулиці на Арсенальну, між якими відстань могла бути солідним доказом глибини й сили його чуття, Марта якийсь час сиділа теж замислена коло теплої грубки. Потім раптом обернулась і постукала кулаком у стіну — це було звичайне хатнє гасло для її сусіда-кооператора, який невдовзі й з'явився на порозі.

— Хоч ви, Давиде Семеновичу, розкажіть щось цікаве,— плаксиво озвалась до нього дівчина.

— Хе, хе,— закректав кооператор, заходячи,— я, знаєте, всіда готов, всіда готов!

ПРЕКРАСНА СИРЕНА ІРЕНА

Літня жінка в чорній сукні, суха й висока, на вигляд дуже старовинна — дружина відомою терапевта, професора Маркевича, тихо підійшла до дверей доччиної кімнати й постукала.

— Ирен, к тебе можно? — півголосом спитала вона, відхиляючи до кімнати двері.

Тиша в помешканні була майже абсолютна. Прийом у професора кінчався, та й кабінет його містився зразу коло парадних дверей, у протилежному кінці до їдальні, де горіла лампа під широким матерчатим абажуром, що давав світло тільки на стіл і вузьку просторінь коло нього. Дубові стільці попід стіною здавались темними кам'яними, картини, копії з Айвазовського, ледве ясніли у золочених рамах, повішених за

принципом симетрії, а довгий годинник червоного дерева з величезним вагадлом м'яко цокав до пари застиглому світлу над столом.

— Заходи,— відповіла дочка.

Тоді Марія Миколаївна переступила поріг і зразу ж причинила за собою двері, щоб не вихолоджувати доччиного покою, де температура завжди була на п'ять ступнів вища, ніж у цілому помешканні. Ірен любила тепло, власне, органічно не могла терпіти холоду, тим-то для її грубки встановлено спеціальну норму палива.

Ірен півлежала на софці й читала, не підводячи від книжки очей. Мати сіла поруч і промовила по-російськи:

— Вже незабаром сьома...

— Ну? — спитала Ірен, дочитуючи речення,

— І сьогодні четвер...

— Так. Знаю,— сказала Ірен, відсуваючи книжку. — Мамо, ти хвилюєшся більш за мене!

— Ну,— улесливо промовила маги. — Але мене це трохи дивує... Він буває в нас уже півроку... Я знаю, що ти... проти нього нічого не маєш, власне, він прекрасна партія, показний із себе, на становищі, з безперечним майбутнім...

— Знаю,— урвала Ірен. — Про це ми з тобою вже говорили.

— Вибач, Іро, але я не розумію цієї повільності! В наш час це робиться швидше...

— Ну? — спитала Ірен.

— І я боюсь, що щось станеться... Не забувай, що вас уважають за наречених, з цим ми повинні рахуватись. А той четвер він не приходив зовсім...

— У нього було засідання,— поволі відповіла дочка.— А в суботу ми були з ним у театрі, коли тебе це цікавить...

Марія Миколаївна неймовірно похитала головою.

— Не забувай, що тобі вже двадцять дев'ять...

— Справа в тім, мамо,— сказала Ірен різко,— що він працює зараз над великою роботою. Він мусить її спокійно закінчити. В цій роботі його майбутнє, про яке ти казала... Якщо я напосідатиму, то можу тільки відштовхнути його. Знаєш цих учених — для них робота передусім, на це треба зважати. Я мушу тепер же показати йому, що можу підтримати його, поступитись до певної міри собою, своїми інтересами. А коли він роботу закінчить...

— Це, може, через рік буде...

— Хоч і через два! Яка ти примітивна, мамо!

— Я бажаю тобі добра... І потім помешкання... Цей об'єднаний житлокооп конче хоче нас ущільнити. Кімната, яку ми призначали Юрію Олександровичу, під загрозою... Може, запропонувати йому перебратись до нас тим часом?

— Кімнату тим часом можна заселити якоюсь родичкою чи кимсь іншим,— відповіла Ірен. — І до цих розмов більше не повертатись.

Марія Миколаївна підвелася.

— Не гнівайся, Ірен! Ти знаєш, що я пережила під час твого першого заміжжя. Я не можу тепер не турбуватись...

І вона вийшла накривати чай.

Ірен закурила й сіла. Сьогодні вона вирішила не перевдягатись. Синя шевйотова спідниця й біла англійська кофточка надають її постаті стрункості й інтимності. Пофарбоване в ясно-рудуватий колір волосся хай лишиться трохи розкуйовджене — така недбалість посвідчить за простоту й товариськість взаємин. Треба тільки напахтитись тонко і різко, бо пахощі підкреслюють тіло, стелють до нього непереможно принадний шлях. Вони створюють безпосередній, сливе духовний, але любосний зв'язок між тілом, що вилучає їх, і тілом, що вдихує, оповивають чуття м'якими й теплими маревами, дають спізнати любовну мрію, як виточену й далеку реальність.

Вона засвітила лампу при туалеті з потрійним дзеркалом, а лампу над софкою зразу ж погасила. Ради вигоди й зручності в її кімнаті коло кожної меблі, що могла бути ввечері потрібна, в тій чи тій формі прироблено електричну лампу — коло софки, туалету, дзеркальної шафи, ліжка, закритого параваном у східні розводи, не згадуючи вже за висячу лампу в формі блідо-рожевого ліхтаря; та Ірен ніколи не дозволяла двом лампам разом горіти, бо на повну міру перебрала від матері крайню ощадливість, відповідно перевтіливши її в приємну акуратність. Затишний і теплий порядок був у її хаті, де вона сама й прибирала, попіл з її цигарки ніколи не падав інде, крім мушлі-попільниці, навіть панувала якась внутрішня стрункість у безладді на етажерці з безділлям, де стояла дрібна старовина, навіть маленькі хінські бовванці та чудернацькі гіндуські божества. Поруч на спеціальному столику вишикувано тринадцятеро білих слонів, від чималого, з дециметр заввишки, й кінчаючи крихітним, як півмізинця.

— От і все гаразд,— подумала Ірен, пильно оглянувши себе з дзеркало.

На тридцятому році свого життя, завдяки високій організованості своєї вдачі, завдяки розважливості, що керувала, не ушкоджаючи, її чималими жіночими пристрастями, вона була в розцвіті своєї принади. Через три-п'ять років вона неминуче мусила погладшати, але зараз повнота була їй тільки за окрасу. Починала свою молодість Ірен із сентиментальної, гарнюншої й випещеної панночки, закоханої в ставного підпоручника й зарученої з ним за всіма приписами релігії та звичаїв. І коли року 1919 підпоручник цей мусив забиратися з добровольчим військом десь далі від нареченої і української землі, Ірен заприсяглася не бувати в жодному товаристві, не знати жодних розваг, не знати посмішки, аж поки він не повернеться. Цілий рік вона витримала цю страшну обітницю, противну основним нахилам її темпераменту, а потім за якийсь тиждень зійшлася з одним здоровим і хитромудрим хлопцем, який, без певного минулого, але з цілком певними намірами, взявся працювати в постачанні. Ірен промандрувала з ним два роки по всяких усядах, по селах і містах, де кидано її коханця, що тримав свою милу, не гребуючи способами, в теплі й великих на той час достатках. Коли ж кінець кінцем цього пройду розстріляно з вироку ревтрибуналу, Ірен не вельми за ним пошкодувала — кочове життя їй обридло й однаково не показувало надалі перспектив, тож і визнала вона за вчасне й доречне знову пристати до батьківського дому, голодного й холодного за військового комунізму, а тепер збадьорілого й підлатаного в перших подихах непу.

Прикрих спогадів про це мандрівництво в Ірен не лишилося; свій вчинок вона цілком виправдувала молодістю та обставинами й була навіть певна, що теж віддала данину революції. Незважаючи на всі пригоди, вона вернулася зрівноваженою, досвідченою жінкою, що тільки зовні зберегла подібність із колишньою ажурною панною. Пригоди вплинули на неї позитивно, вони розвинули її й усталили, а разом з тим вона й репутації своєї не втратила, бо мати зуміла зберегти доччину таємницю, прикривши її правдоподібною версією про гостювання в тітки

аж у Сибіру, де, казала вона, не почувалось голоду й молодій дівчині безпечніше було прожити лихоліття. Ірен дуже легко могла підтримувати цю казку, бо хвилі постачання носили її і по Сибіру. Навіть батько її, професор, якого мати на поводку водила, не міг би точно відповісти, що саме було ці три роки з його любою Ірою. А в інтимних розмовах з матір'ю вся ця історія фігурувала під делікатною назвою "першого заміжжя".

По тім того ще одна пригода трапилася Ірен, але про неї й сама мати тільки невиразно могла здогадуватись. У кімнаті, що тепер призначалась Юрієві Олександровичу Славенку, жив років зо два тому якийсь медик-студент. Згодом він вибрався.

Тим часом професор Маркевич відпустив останнього хворого, скинув халата й востаннє вимив руки. Потім узяв із столу слухову трубку, машинально поклав її в жилетну кишеню, лишивши розкидом на столі шматки паперу, картки, де записував хворих, та з півдесятка олівців, якими писав рецепти, і підійшов до шереги українлісівських зашкленних шаф, що стояли з книжками попід стіною. Тут він постояв з хвилину, замислившись, але зрештою махнув рукою і весело вийшов з кабінету.

В передвітальні покоївка підтирала після пацієнтів підлогу, і професор, ідучи, озвався до неї:

— Ну що, кінчили, Пелагее? Чудово!

В їдальні вже кипів і булькав самовар. Ірен вийшла з своєї кімнати і розставляла на столі чайне накриття, бо за звичаєм професорського дому вечірній час був у обов'язках молодого господині.

— Добри вечір, мої любі! — сказав професор, сяючи. — Мої хороші! Як ся маємо, га? Чудово, чудово!

Він поцілував руку дружині, що поцілувала його в голову, і навпаки — руку йому поцілувала дочка, а він її в скроню. Це теж був обов'язковий

ритуал, що повторювався щоразу, вранці й увечері, коли професор з'являвся в родинному колі.

Але він ще пригорнув дочку до себе й знову захоплено спитав:

— Як ся маємо, Ірусю? Моє ти серденько! О, ти виглядаєш чудово!

Старший син його загинув ще на імперіалістичній війні, другий син, захопившись ідеєю поновлення Росії, був забитий під Києвом 1919 року, і тепер дочка лишилась єдиним нащадком професора, єдиною метою його батьківського захоплення.

— Дякую, тату,— відповіла Ірен.

— Ну, чаю, чаю! — скрикнув професор. — Ірусь, усе на місці?

Чай був улюбленим напоєм професора і, власне, єдиною його розвагою. Обідати йому за справами доводилось завжди похапцем, а ввечері він міг порозкошувати коло столу, випиваючи, як правило, чотири склянки чаю, до того ж конче гарячого — для цього на таці стояв чепурний кошик з десятком вуглин, які й підкидалось щипцями в самовар, щоб підтримати його в стані кипіння.

— Зараз прийде Юрій Олександрович,— озвалася мати.— Зачекай, Степане Григоровичу, хвилину...

— Юрій Олександрович? О, давно не бачив! Чудовий розмовник... — сказав професор. — Що за голова! Блискучий розум! Але... Ірусю, золотко моє, доглянь самовара, щоб не прохолов!

Справді за якусь хвилину пролунав дзвінок, і з'явився Юрій Олександрович Славенко — високий чорнявий молодик, рівно зачісаний, з довгастим енергійним обличчям. Він привітався, поцілував жінкам руки, а професорову руку міцно потиснув.

— О, силач,— скрикнув Степан Григорович. — Чудово, зараз питимемо чай! Сідайте, прошу вас.

— Чай у вашому домі, професоре, стоїть поза всякою конкуренцією,— сказав Славенко.— Він незрівняний своїм ароматом і прозорістю. Безперечно, господиня знає секрет,— додав він, глянувши на Ірен. — Вдома я про такий чай не можу навіть мріяти... Моя "рабиня" частує мене таким пійлом, від якого, зрештою, можна дістати перекруту кишкового.

— Ха, ха, ха! — засміявся професор. — Та, мабуть, ще й холодним!

— Це невигода холостяцького життя,— зауважила мати.

— Мамо, присунь мені цукор,— з притиском сказала Ірен. — Прошу, Юрію Олександровичу.

— Дякую,— промовив той, беручи склянку. — А надто зараз я не відмовлюсь від склянки гарного чаю. У мене справді в горлі пересохло...

— Ви після лекції? — спитала Ірен. — Прошу, тато!

— Ірусь, ти молодець у мене! — сказав професор.

— Ні, де там! — відповів Славенко. — Власне, я таки з лекції, але уявіть собі, з лекції українізації!

— Невже? — здивовано скрикнув професор.

— Яке безглуздя! — сказала мати.— Це ж заважає вашій роботі!

— Уже три місяці,— сказав Славенко.

— Не заздрю вам,— сказала Ірен.

— Я сам собі не заздрю,— сміючись, промовив Славенко.— Але що поробиш! Я підходжу до цієї справи цілком розумово. Треба ж було колись вивчати політграмоту, яка, звичайно, і для мене особисто, і для біологічної хімії абсолютно не потрібна! Тепер українська мова, і я не певен, чи задля громадської користі нам не доведеться колись вивчати, наприклад, куховарської справи...

— Коли всі куховарки керуватимуть державою,— сказала Ірен.

— Атож, ви цілком мене зрозуміли. Проблема куховарки стоїть у нас дуже гостро. Зрештою, зовсім природна річ — живемо ми неминуче в певних обставинах, і цим обставинам мусимо щось сплачувати...

— Марусю,— раптом звернувся професор до дружини. — Я забув тобі, серденько, сказати: на нас близько тисячі карбованців прибуткового податку наклали!

— То це треба негайно опротестувати,— півголосом промовила вона.

— Я не маю найменшого сумніву,— вів далі Славенко,— що найближчого часу, принаймні в науковій галузі, мовна проблема буде радикально розв'язана. Це дуже дивно, але мусимо визнати, що після кількох століть розвою, зараз для нас, учених, середньовіччя з єдиною латинською мовою є поступовий ідеал! Звичайно, ми повинні прагнути до нової, простої і сконденсованої мови, яка відповідала б нашим розумовим потребам. Сучасні мови, в тому числі й наша російська, занадто зіпсовані літературою, занадто переобтяжені синонімами, не припущеними в науковій роботі. Есперанто мене дуже цікавить, і я вже добре засвоїв його... заразом з українською мовою.

— Я проти есперанто,— заявив професор. — Ірუსь, ще скляночку!

— Але це, зрештою, неможливе, професоре! Ви повинні мене зрозуміти. В своїй галузі я майже нічого не маю російською мовою. Я

мусив вивчати німецьку, англійську й французьку. Торік на замовлення шовкотреста я опрацьовував деякі питання з шовківництва і мусив вивчати ще й італійську.

— Ви бачите, як нас душать,— сказала мати. — Тисячу карбованців податку! Тисячу карбованців!

Юрій Олександрович ввічливо посміхнувся.

— Так, це велика прикрість,— промовив він до матері. — Ще більша, може, прикрість те, що певна матеріальна забезпеченість зробилася в нас від'ємною прикметою. Маючи якихось зайвих п'ятсот карбованців, здобутих до того ж чесною працею, починаєш незручно себе почувати, починаєш таїтися з цим своїм невеличким достатком... Ми ще не вижили психології військового комунізму, ми одягаємось, наприклад, гірше, ніж могли б одягатися, силкуємось якнайскромніше встаткуватися і щороку прибіднюємось. Пристойне вбрання вважається в нас за непристойну розкіш, і я знаю багатьох, хто й досі ще не виліз із жахливої толстовки...

— Бо кожен ледар має право крикнути тобі: то непман! — сказала мати.

— В соціалістичній країні панує психологія жебраків,— зауважила Ірен.

— Ви хочете щось сказати, професоре? — спитав Славенко.

— Та дивіться, ваш чай уже зовсім прохолов!

Після першої склянки, швидко випитої, професор робив перепочинок, копирсався в зубах, посміхався, бурмотів "чудово" й переходив у грайливий настрій.

— І все-таки, незважаючи на всі оці прикrostі нашої доби,— вів Славенко,— я мушу категорично висловитись за неї.

— Він хоче потрапити до міськради,— скрикнув, сміючись, професор.

— Татко, не пустуй! — з докором мовила Ірен.

— Ви помиляєтесь, професоре,— відповів Славенко,— громадські навантаження я теж залічую до великих прикrostів нашої доби. Але я бачу і її незрівнянні прикмети. Доба так званої диктатури пролетаріату є, насправді, доба боротьби розуму за абсолютну першість.

Він на мить спинився, немов даючи усвідомити враження від своїх слів, а потім заговорив трохи міцнішим голосом з неприємними нотками самовпевненості,— тим голосом, яким читав лекції студентам.

— І коли це зрозуміти, тоді в іншому світлі стане перед вами справа хоч би з тим самим достатком. Влада речі над людиною — це найганебніша влада, найбільша перешкода до перемоги розуму. Щоб побороти її, треба було річ скомпрометувати, принизити достаток у психології цілого громадянства. І коли зараз, купуючи нове вбрання, ви не відчуваєте вже чистої радості, коли ваше чуття від придбання речі вже подвоєне, то це є перший удар по віковій владі матеріального. Її треба зруйнувати. Людність загине, якщо їй не пощастить сконцентрувати всі свої сили у вищих, розумових сферах діяльності. Нова людина буде байдужа до кольору вбрання й до смаку їжі, та зате знатиме смак розумової радості. Новий побут полягатиме в суворому спрощенні всіх матеріальних та чуттєвих потреб. Тут досить буде статистики й розподілу. Людина втратить до них інтерес, бо зійде на вищий поверх свого існування. Вона більше буде жити духовним і менше матеріальним — от у чім я вбачаю справжній поступ людськості, що підлягає невблаганному економічному рушієві. Земна людськість зростає, і кожного нового зайду на землі треба нагодувати, одягти й узутити. Зріст людності й обмеженість ресурсів нашої планети — оці два чинники

об'єктивно ведуть нас до перемоги розуму, чи, як кажуть тепер, до комунізму...

— Степане Григоровичу, хоч би гостя посоромився! — скрикнула стара професорова.

Славетний терапевт, що до нього лікуватись їздили з усього Союзу, в нападі безпосередньої радості влучив дружині хлібною кулькою просто в ніс.

— Ха, ха, ха! — засміявся він.— Ірусько, серденько, цукру мені!

— Так із вас завзятий комуніст? — лагідно запитала Ірен, подаючи цукор.

— Атож,— відповів Славенко,— я почуваю себе цілком пристосованим до життя в комуністичній громаді. На жаль, це справа дуже далекого майбутнього, хоч подих його вже зараз почувається. Передусім, до розумових інтересів покликано широкі маси, які жили досі нікчемним тваринним побутом; науку звільнено від усяких ідеалістичних забобонів, поставлено їй виразну й високу мету — безпосередньо служити людям у боротьбі з природою. Від цього, правда, потерпіли деякі псевдонауки, як от історія літератури й інші, до неї подібні, які зведено на другорядну роль супроти точних наук, що творять реальні й позитивні цінності. Я, зрештою, навіть не розумію, як взагалі література — розумію тут літературу не наукову,— могла стати об'єктом дослідження. Щоправда, — звернувся він до Ірен,— ви тут зо мною не погодитесь: ви читаєте белетристику, любите мистецтво.

— Атож, тут маємо трохи різні смаки,— посміхнулась Ірен.

— Але Ірен не так багато й читає,— зауважила мати.

— Я це цілком розумію і, коли хочете, виправдую,— сказав Славенко.

— А літератори наші пишуть,— сказав професор, беручи улюблене тістечко "наполеон". — У мене лікується один від виразки шлункової, чудовий хлопець, так каже, що заїдає їх... якесь замовлення заїдає...

— Причина розпачу, що охопив, скільки відомо мені, найкращих представників літератури,— сказав Славенко,— полягає в тому, що література й мистецтво взагалі не спроможні вже своїми способами виконувати соціальне замовлення...

— Атож, він так і сказав: соціальне замовлення! — скрикнув професор.

— Соціальне замовлення, тобто відбивати дух нашої доби,— провадив Славенко, злегка вклонившись професорові.— Його може виконати тільки наука. Зрештою, мистецтво повстало, як наслідок нерозуміння природи й життя; це нерозуміння митець переносить, не розв'язуючи, в художній твір, дістаючи в цьому ілюзорне заспокоєння, якого зазнають і ті, хто в тій чи тій формі цей твір сприймає. Відтворити нерозуміння, а не знищити його — от, противно науці, основна прикмета мистецтва. Звичайно, воно промовляє ще до нашої відсталості, до нашої неорганізованості, що ми взяли в спадок від минулої півкультури і що в нас цілком зрозуміла й виправдана, як я й казав вам, Ірен... Але це в нас, інтелігентах, що мусили перетравити так звану буржуазну цивілізацію, яка суттю своєю є тільки перехідний ступінь до справжньої цивілізації. І зовсім не зрозуміла річ, коли дехто підтримує теорію нового мистецтва, мистецтва для робітничого класу...

— Ах, ці письменники надзвичайно нудно пишуть,— сказала Ірен. — Я теж не підтримую їхньої теорії.

— Інакше вони й не можуть писати! Це залежить не від їхньої нездарності, а від цілком об'єктивних причин. Вони є жертва непростенної традиції, вони чинять замах із нікчемними засобами. Новий робітничий клас, чи сказати точніше,— новий пагінець людськості, що

зростає за загальними законами еволюції, і зокрема за законами євгеніки, якраз і мусить визначатися високим щаблем духовної організованості, який виключає потребу мистецтва. Робітничий клас, нових людей, надзвичайно влучно схарактеризував Кайзерлінг в одній із своїх робіт: нова людина, на його думку, є тип шофера, простий, бадьорий і озброєний практичними, власне, технічними знаннями.

— На заході справді є мода на шоферів,— зауважила Ірен.

— Вона має, як бачите, глибші підвалини,— сказав Славенко. — Я цілком пристаю на чудове Кайзерлінгове визначення, яке, з одного боку, поширює наше щоденне розуміння робітничого класу як носія нових ідеалів, бо тип шофера включає в себе все поступове, від робітника заводу до працівника науки,— але з другого боку, й звужує його, відтинаючи міщанські елементи робітництва, які треба визнати за чималі, хоч би на підставі зацікавлення красним письменством. Бо мистецтво для людини вищої організації є такий самий анахронізм, як і ворожіння на кавній гущі.

— Ха, ха, ха! — засміявся професор.

Марія Миколаївна теж посміхнулась.

— І мені дуже приємно відзначити,— вів Славенко,— що в середині самого мистецтва народжується його заперечення. Певна частина митців дійшла вже до розуміння нікчемності мистецтва в наш час і підносить гасло знести його до ролі спорту. Цих піонерів я щиро вітаю, бо тільки спорт і наука можуть відродити людськість... Мої зауваження про мистецтво,— додав він,— можуть видатись надто загальними, бо ґрунтуються на уривкових відомостях, але вони цілком впливають з моєї концепції нової людини й зверхньої ролі розуму за нашої доби. Зверніть увагу на наше прагнення зорганізувати час, зорганізувати відпочинок, роботу — і примат розуму в нашій психології стане вам цілком очевидний. Раціоналізація — не тільки виробництва, але й цілого життя — це є

високе гасло нашої доби. В цьому розумінні ми йдемо за заповідями Великої Французької революції, ступаємо в сліди великого Робесп'єра, що над гільйотиною підніс культ богині розуму. Звичайно, ми відмовляємось від смішних зовнішніх атрибутів цього культу, ми занадто вже вирости для цього, але Робесп'єрова спроба, хай навіть проти нашого розгону дитяча, становить... Як це? Ви маєте допомогти мені поетично висловитись,— раптом звернувся він, посміхаючись, до молодого господині.— Я хотів ужити тут музичного терміну, яким означають вступ до опери...

— Увертюра,— сказала Ірен.

— Дуже дякую! Отже, становить увертюру до великої опери розуму!.. Оце ті міркування, що примиряють мене з невигодами нашого життя, які походять здебільшого від консервативності нашої психіки.

— Та ми всі вже чудово примирились,— сказав професор.

— А я не примирюсь! Не можу! — скрикнула Марія Миколаївна, згадавши синів, яких загибель вона призвичаїлась ставити на карб більшовизмові, дарма що один з них поліг на імперіалістичній війні.

— Ти надто нервова, мамо,— холодно промовила Ірен.

В цю мить на дверях з'явилась Пелагея.

— Там по вас, Степане Григоровичу, приїхали,— сказала вона.

— Так, так! — скрикнув професор.— Я й забув, у мене консиліум о восьмій... Ви бачите, я навіть чаю не напився... Іду, іду,— крикнув він Пелагеї. — Чудово... Марусю,— звернувся він до дружини,— наготуй мені, знаєш, літературу про шлункові хвороби й торішні мої записки підбери... завтра лекція...

— У вас незрівняна дружина,— сказав Юрій Олександрович, прощаючись із ним.

— Вона й лекцію за мене прочитає, чудова! Іду, іду,— крикнув ще раз професор і вибіг, чи, певніше, викотився з кімнати, бо куценький був і товстий.

— Жінка повинна бути помічником своєму чоловікові. Так мене виховано, і так я виховувала...

— Мамо, піди доглянь, щоб батько не забув чого,— сказала Ірен.

— Хочете ще чаю, Юрію Олександровичу? — спитала Ірен, коли вони лишились на самоті.

— Ні, дуже дякую,— сказав Славенко. — Я волів би краще попросити, щоб ви заграли щось.

— А, ворог мистецтва, ви любите музику!

— Кожен має свої хибкості, Ірен.

У вітальні Ірен сіла до рояля, а Славенко вигідно пірнув у м'який фотель.

— Дозвольте курити? — спитав він, добуваючи шкіряного цигарника.

— Прошу,— відповіла господиня, розгортаючи вальси Шопена.

Славенко не розумів музики і не почував великої потреби її слухати. Але в домі професора Маркевича він виявляв деяку пошану до цього мистецтва з двох важливих міркувань: передусім, це тішило Ірен, по-друге, усувало йому потребу з нею на самоті говорити. Він почував, що

їхнє знайомство дійшло вже до того ступеня, коли взаємини повинні бути з'ясовані, але відкладав надалі остаточну розмову, хоч для себе цю справу вже остаточно вирішив. Ірен, він був певен, також розв'язала її, але тільки мовчазна згода була між ними, а жодного слова про шлюб чи тим більш про кохання ще не сказано. Знову-таки дві причини зумовлювали його зволікання: насамперед, робота його не була ще скінчена, а крім того, десь потай йому все-таки не хотілось змінити свого холостяцького всистематизованого життя. "Це, зрештою, великий клопіт",— думав він про шлюб. Потім, звичайно, все знову внормувалося б, але треба було зламати попередній побут, і в цьому була непоборна прикрість. Юрій Олександрович чудово уявляв собі, як розподілятиметься його майбутня доба в подружньому житті, добре знав, у якій кімнаті він тут житиме, навіть прикинув уже, як розташувати в ній свої книжки, а проте нехтї до кардинальної зміни звиклого оточення ввесь час його стримувала. Як-не-як, а йому доведеться виконувати зовнішні родинні функції, до яких треба буде звикати. Щодня, наприклад, він бачитиметься й муситиме розмовляти з її батьками, які його аж ніяк не цікавили. Але забрати Ірен з батьківського дому, шукати нове помешкання й устатковувати його було б йому ще страшнішими тортурами. "Нічого не вдієш, закінчу ось роботу, то й оженюся",— подумав він, пускаючи дим.

Власне, Юрій Олександрович уже всі питання розв'язав, крім статевого. За юнацьких років, він, як і чимало юнаків, задовольняв свої молоді потреби самотійно, а до жінок почував страх і зневагу. Потім, трохи змужнівши, поборов у собі цю звичку — тільки через шкідливість її — і довгий час жив із своєю робітницею, яка, через невимогливість свою, не ставила йому жодних претензій, абсолютно не зв'язувала його, отже, й не заважала йому в науковій праці, де він хутко поступував. Навпаки, вона навіть посередньо допомагала науці, дбаючи про вигоди молодого вченого. Але непередбачені родинні обставини покликали хатню робітницю назад на село, звідки вона була приїхала, і Юрій Олександрович лишився без жіночої підтримки.

Тоді він вирішив до цього питання вже не вертатись, "Я вже не молодий (йому було тоді двадцять дев'ять років),— подумав він,— життя моє визначене й виповнене, спробую обійтись без цих дурниць". Він запровадив суворий режим, фізкультуру, обливання, і отак протримався цілий рік — досі найблискучіший рік своєї наукової кар'єри. Але бажання від такого режиму не тільки не вщухли, а, навпаки, потай зміцніли, й раптом об'явилися у загрозливій формі. Юрій Олександрович підпав душевному томленню, загальна невдоволеність почала його мучити, і сон його зробився неспокійний. З'явилися навіть легенькі кошмари. "Що за чорт,— подумав він,— такий дріб'язок заважає мені спокійно працювати!" І в нападі легковажності він, сам для себе несподівано, вчинив за традицією замах на свою нову покоївку, що приходила вранці прибирати йому помешкання, гріти чай та виконувати різні доручення. Але дістав серйозного одкоша.

Геть спантеличений, він вирішив порадитись із своєю старенькою матір'ю, що самотньо жила на Подолі, і якій він щомісяця акуратно висилав гроші поштою, а сам не з'являвся по півроку і її до себе допускав неохоче. Старенька мати страшенно зраділа передусім з його візиту, а крім того, з довіри до себе від сина, якого вона звикла незаперечно божествити. Цілковита його одвертість у такій інтимній справі дуже потішила її.

— Розумію, розумію, Юрочко,— сказала вона. — Оженитися тобі треба, от що.

— Я сам гадаю, що це буде найраціональніша рада,— відповів син, походяючи по хаті. — Але з ким?

— Ох, не знаю я жінок твого кола...

— Я сам їх не знаю! Але я міркував собі, може, краще одружитись з якоюсь куховаркою, тобто простою жінкою, без ніяких претензій, яка б

не дуже заважала мені. Тут, на Подолі, певно знайшлася б така... Як ти думаєш, мамо?

— Та воно з простою, звісно, менше мороки, тільки ж там діти підуть, і люди у вас буватимуть..

— Ну, з дітьми ми ще "будем подивитись", як кажуть, а от із знайомими вийде справді незручно... Скільки ще забобонів, мамо! Ну, гаразд, сам пошукаю.

Він довго розважав і не добрав нічого кращого, як одвідувати концерти та вечірки в Домі вчених, де пристойно було з'являтися і де, крім самих учених, великою кількістю бували їхні родини. Тут він познайомився з Ірен, яка йому сподобалась і відразу видалася відповідною на роль серйозної, розумної і привабливої дружини. Вона відповіла йому мовчазною згодою, і відтоді Юрій Олександрович відчув величезне полегшення. Тепер він мав що відповісти своїм розбурканим чуттям, і вони, як це часто з людськими чуттями буває, ускорились від поважної перспективи майбутнього заспокоєння.

— Вона справді цікава,— подумав він, дивлячись крізь звої тютюнового диму на освітлений профіль Ірен. — Добре було б зараз підійти і так обійняти її! Але тоді треба було б говорити про одруження... Відкладімо.

— Ви ще не заснули? — спитала музикантка.

— Заснути! Та я зачарований вашим виконанням, Ірен!

Вона заграла ще Мендельсона й Чайковського, яких Славенко не відрізняв, потім обернулася до нього й спитала:

— Ви ще маєте час?

— На жаль, ще маю тільки п'ять хвилин,— відповів Славенко, глянувши на годинника.

— То симфонію Гріга, яку я вивчила, заграю вам іншим разом,— сказала Ірен, сідаючи коло нього. — Прошу цигарку... Як посувається ваша робота?

— Я цілком з неї вдоволений,— сказав молодий учений.— Чергова серія спроб кінчається цими днями. Вона трохи затрималась через невстаткованість нашої лабораторії. Наступну серію, безпосередньо з попередньою зв'язану, гадаю розпочати зразу ж. По тім того, Ірен, я збираюсь зробити перерву, хочу влаштувати деякі важливі особисті справи.

— А ця нова серія довго триватиме?

— Максимум півроку.

— Я не буду вас затримувати, Юрію Олександровичу, хоч, ви знаєте, ваше товариство мені дуже приємне,— сказала Ірен, підводячись.

— Як і ваше мені,— відповів Славенко.— Але наука, Ірен, сувора. Щоб опанувати її, треба стати її рабом, треба віддати їй ввесь час і всі думки. Задля неї доводиться раз у раз поступатися собою. Помиляється той, що шукає золотої середини між наукою й собою: той здрібнює себе, не збагачуючи й науки.

— Якщо час не терпить, то ви можете й не заходити до нас так часто, — тепло сказала Ірен. — Не почувайте над собою цього обов'язку. Ви завжди можете протелефонувати...

— Я високо ціню вашу увагу до себе,— сказав Славенко, цілуючи їй руку на прощання. — Повірте, Ірен, відколи ми познайомились, я відчув

себе міцнішим у праці... до мене вернувся спокій, що мене був покинув. Ви зробились моїм добрим генієм... якого я нізащо не хочу втратити.

Коли він пішов, до вітальні тихо вступила Марія Миколаївна.

— Він знову нічого не сказав тобі? — сумовито спитала мати.

— Він сказав усе, що мені треба,— відповіла дочка.

ЧЕТВЕРО В ОДНІЙ КІМНАТІ, КРІМ ДІВЧИНИ

Кімната професора біологічної хімії на вулиці П'ятакова була згори донизу виповнена кострубатим порядком людини, заклопотаної науковою працею. В цьому спеціально чоловічому порядку важить сама лиш доцільність, обдерта, як стара жебрачка, й заразом безоглядно ворожа до всяких питань естетики. Шафи на книжки, різного розміру, матеріалу та кольору, насуплено стояли вздовж стін — які випинаючись, мов вагітні, вперед, заставлені книжками в два ряди на кожній полиці, інші стрункі й високі, що вміщали книжок тільки в один ряд. Серед них були й горорізьблені дубові, й скромні гладенькі соснові, і пара американських — з десятків різноманітних шаф, куплених випадково в міру з'являлась на них потреба. Але не можна було заперечити, що всі вони, незважаючи на свою відмінність, однаково добре застерігали від пороху всю масу спеціальних книг, усередині їх замкнутих. Надмір книжок лежав дуже рівними й акуратними купками на підвіконні, трохи затемнюючи вдень кімнату, та на столі до письма, якого абсолютна чистота могла навести на думку, що ним, можливо, ніхто й не користується. Стіл цей, хоч і завантажений книжками, видавався, проте, пустинним через відсутність на ньому каламаря, бо Славенко писав виключно м'яким хімічним олівцем, загострюючи його спеціальною машинкою, що нагадує прилад шолушити кукурудзу в мініатюрі. По шухлядах у столі були складені різні папери й нотатки, рахунки на всілякі дрібні витрати за кілька років, документи, листування, що зберігалось у конвертах, де зазначено ім'я дописувача та його адресу — і все це так

доладно, що господар міг, не дивлячись, усе потрібне йому зразу ж здобути. Великого клопоту довелось ученому зазнати, поки він при звичаїв до своїх вимог нову прибиральницю, яка, дарма що на честь її замах учинено, все-таки лишилась у нього служити: це був уже не перший замах у її житті, крім того, праці в професора було мало, а ставку вона одержувала цілу. Але вона мусила так орудувати в кімнаті, щоб жодна річ не була зсунута чи перекладена з свого питомого місця — коли б це сталося, настрій Юрія Олександровича рішуче зіпсувався б на півдня, і він позбувся б потрібного для праці спокою.

Стіни в брунатних шпалерах були вільні від будь-яких прикрас, різних там фотографій чи картин, але так само й без павутиння; широка канапа була громіздка для кімнати, але, з другого боку, надзвичайно зручна спати.

— Так, ти переконав мене,— сказав Славенко, що сидів коло столу, вигідно витягнувши ноги,— переконав, друже! Взагалі, добре зробив, що зайшов... Іноді відчуваєш оту дурну потребу — даруй на слові — побачитись із старими знайомими, а може, ще й нових придбати. Це, зрештою, безглуздо, бо всі люди однаково нецікаві, обмежені в своєму особистому побуті, і всі особисті стосунки базуються передусім на біологічних потребах, а потім на звичці й традиції. Є, наприклад, традиція ходити в гості, влаштовувати вечірки тощо... Все це з неробства, друже, повір мені! Нема чого робити, от і сходяться люди до купи... Жалюгідна річ! Бо такі сходини аж нічогісінько не додають до нашого досвіду. Поміркувати добре — на кий чорт мені бути знайомим, наприклад, з німецьким хіміком Абдергальденом, видатним працівником на полі біологічної хімії? Чи збагатять мене відомості про його вигляд, костюм, дружину, вдачу? З мене досить прочитати його праці. І коли б ми могли зібрати людську енергію, що марно тратиться в так званих особистих стосунках, коли б могли скерувати її в розумову працю...

— Але ж треба людям і спочити,— обізвався з канапи Льова.

— Спочинок мусить бути дійсний,— відповів Славенко.— Але що то за спочинок, коли люди витрачають розумову енергію на порожні балачки, виснажують свій мозок нікчемними міркуваннями про справи, які їх не торкаються і не будуть торкатися? Я не згадую вже про той випадок, коли вони просто напиваються... Сон — от єдиний і дійсний спочинок для людини! Але ми, нащадки звіра, живемо під владою безглуздох атавізмів, що їх знищать тільки майбутні покоління... Тим-то й ти переконав мене. Тільки мені ще не зовсім ясно, чому ми мусимо йти саме до цієї дівчини? Чи не краще було б просто походити містом?

— Це мені спало на думку випадково,— сказав Льова. — Але ти не пожалкуєш... це розумна й цікава дівчина...

— Якби я почав цікавитись дівчатами, то вся моя робота к чорту пішла б! І дозволь наперед заперечити щодо її розуму: саме слово "дівчина" — ти вслухайся в нього,— містить у собі прикмету чогось недорозвиненого, дурного й обмеженого. Якщо вона розумна, то я не певен, чи дівчина вона... Аргумент "за" це те, що вона, як ти кажеш, українка. Мушу ж я десь на практиці застосувати своє знання, якщо вже набув його. А то виходить дивна річ — нашої увазі рекомендують мову, якої не почуєш на вулиці і якою нема з ким розмовляти!

— О, вона чудово розмовляє по-українському,— радісно сказав Льова.

— Тільки умова — на півгодини. Я вірю в твої найкращі почуття до мене, вірю в те, що ти щиро хочеш розважити мене, але, будь ласка, не затримуй мене! Взагалі, ти потрапив на зовсім незвичайний у мене настрій,— сказав Славенко, пускаючи дим. — Чергова серія моїх спроб закінчилась блискуче. Беруся тепер за нуклеопротеїди! До речі, де ж живе ця Бісектриса, ця мадемуазель Помпадур?

— Дуже близьенько, на Жилианській, чотири квартали звідси...

— Це спрощує справу. Ходімо. Ах, чорт! — раптом скрикнув він. — Сьогодні день, коли я роблю візит шановному професорові Маркевичу! Але в мене сьогодні нема жодного бажання пити в нього нуднящий чай...

І він переказав телефоном професоровій покоївці Пелагеї, що нездужає, просить вибачити й прийти не може.

— Бачиш, ти призвів мене до брехні,— сказав він Льові.— Але до брехні я ставлюсь цілком розумово: мені не хочеться йти, я називаюсь хворим, тобто добираю достатнє й просте пояснення, яке дальших пояснень не потребує. Брехня, коли нею розумно користуватися, позиточна й для тебе, й для ближнього.

— Але час сказано йде,— сказав він, беручи на вулиці Льову під руку. — Пам'ятаєш наш саморобний шпиталь на польському фронті?.. Як це давно було! Чорт бери, так і зістарітись непомітно можна.

— Ми вже й так старі, Юрію,— меланхолійно зауважив Льова.

— Не в тому, зрештою, річ, старим чи молодим бути. Про мене старість навіть приємніша, спокійніша, але ж умирати не хочеться! Умирати ніколи не буде приємно, теорії Мечникова надто нереальні... Слухай, скажи зараз щиро,— ти справді не боявся небезпеки на війні, чи просто вдавав?

— Ні... справді не боявся... Так виходило, що не боявся.

— Дивна річ! Але тебе не впізнати. Не впізнати бравого лікпома Роттера. Занепав ти, Льово, на мокру курку виглядаєш.

— Бачиш, Юрію,— обережно промовив Льова,— це зовсім нічого не важить, як людина виглядає...

— Що? Ну, покинь... Лице — дзеркало душі. Ти ж усе-таки медик!

Юрій Олександрович почував себе чудово. Його душа по скінченні чергової серії спроб нагадувала щось ніби першотравневе свято, уквітчане переможними прапорами. Це був блаженний настрій безтурботності, хвилина розснаження скупченої довгий час психічної енергії перед новим її напруженням.

Коли вони підійшли до будиночка на Жилянській вулиці, Юрій Олександрович мимоволі засміявся.

— Що за халупа,— сказав він. — Уявляю, які монстри тут мешкають! Цікава дівчина могла б добрати собі цікавішого приміщення. Ні, Льово, я зовсім перестаю вірити в її високі прикмети.

В кімнаті Льова ніяково познайомив його з дівчиною.

"А она смазливая",— байдуже подумав Славенко, тиснувши їй руку.

— Прошу знайомитись далі,— сказала Марта.

— Давид Семенович Іванчук,— промимрив кооператор, невдоволений із забігу ще двох осіб.

— Дмитро Стайничий,— сказав юнак-інженер, що приїхав з Дніпропетровського.

— Вибачте,— сказав Славенко,— я не дочув вашого по-батькові.

— Я його не сказав.

— Дмитро принциповий ворог по-батькові,— сказала Марта.— Прошу сідати! Льово, ви на ліжкові, у мене ж тільки три стільці.

— Чим же пояснити вашу зневагу до батьків? — спитав Славенко, обережно сідаючи на стільця, що не викликав до себе довіри. "Яка дурниця, що я тут",— подумав він.

— Ніякої зневаги,— відповів Дмитро,— Не було на Україні звичаю, щоб по-батькові величати. Та й навіщо воно? Зовсім зайве з боку практичного. Тільки словом більше і на пам'ять важче. Далеко практичніше й краще буде звертатись на "товариш", "товаришка".

— Якщо логічно продовжити вашу думку, товаришу,— всміхнувся Славенко,— то ще раціональніше було б звергатися на "пан"!

— Та це ж контрреволюція! Гідра контрреволюції, ха, ха! — зареготав кооператор.

— Але така раціоналізація суперечила б нашій соціальній практиці,— незичливо промовив інженер. Подумавши трохи, він додав: — Воно правда, що "товариш" довший на вимову проти "пана", так що ж з того? Значить, задля практичності треба "товариша" скоротити на "това", чи що.

— Або "тиша", "триша", "твиша",— підхопив кооператор,

— Та покиньте, нарешті, товариші! — скрикнула Марта.— Ви всі страшенно нудні! Все хочете зраціоналізувати й зробити практичним.

— Цього вимагає життя,— сказав Дмитро.

— А ви від нього нічого не вимагаєте! Правда, Льово?

— Я цілком згоден з вами, Марю... Дозвольте закурити.

— Прошу. Перший раз вільно всім разом, а потім тільки по черзі. Суворо по черзі. Давиде Степановичу, призначаю вас стежити за виконанням розпорядження.

— Всіда готов,— сказав кооператор.

Всі, крім дівчини, зразу ж закурили, причім Давид Семенович, маючи через бідність свою жахливі цигарки, почастувався в Дмитра.

— Хто заговорить про раціональність або практичність,— сказала Марта,— з того штраф двадцять копійок на користь безпритульних. Давиде Семеновичу, виконуйте й це розпорядження!

— Всіда готов,— сказав кооператор.

"От богема",— подумав Славенко.

— Плачу карбованця авансом,— недбало заявив Дмитро, даючи гроші кооператорові.

— Розписка за мною,— задоволено промовив той.

— У нашому приємному товаристві,— сказав Славенко,— щоб не ображати нашу прекрасну господиню,— він злегка вклонився Марті,— нам годилося б розповідати про якісь цікаві пригоди, про любовні пригоди, на зразок як у збірці одного, якщо не помиляюсь, іспанського давнього автора, під назвою... здається, "Камертон"... чи щось подібне...

— Який сором! — скрикнула Марта.— Ану ви, Дмитре, скажіть, чий це твір і як він зветься?

— Це не до моєї спеціальності,— відмовив той.— Скажіть, будь ласка, — звернувся він до професора,— ви і є той Славенко, що викладає в медінституті біологічну хімію?

— Маю честь.

— Я знаю кількох ваших слухачів, моїх товаришів у роботі, і багато чув про ваші лекції... зокрема про поставу практичних робіт...

— Штраф, штраф! — крикнула Марта.

— Штраф, ах, ах! — підхопив кооператор.— За практику штраф. Ваших у мене вісімдесят копійок.

— На жаль, лекції з біологічної хімії не посідають у медінституті належного числа годин. Зорганізувати окремий інститут біологічної хімії є наше невідкладне завдання. Щодо лабораторної роботи, то, скільки дозволяють наші умови, я, звичайно, зраціоналізував її...

— Штраф! — крикнула дівчина.— І штраф підвищується до п'ятидесяти копійок.

— Я бачу, що розмова мені дорого коштуватиме,— сказав Славенко, даючи гроші.

— За ваші спроби над білками,— провадив Дмитро,— я читав дещо в пресі. Звичайно, на білках я не тямлюся, і мене цікавлять тільки практичні наслідки...

— Штраф! — заревів кооператор.— Марто, беріть з них по три карбованці.

— Ні, це справді щось неможливе,— мовила дівчина.— На посаді практика й раціоналізація, вдома про практику й раціоналізацію... фу, аж язик заплутався! Нemoжлива річ! Сухарі якісь... Давиде Семеновичу,— звернулась вона до кооператора,— поверніть їм гроші, вони гидкі й невикордані.

— Ви хочете викреслити два найуживаніші в нас слова, з яких одне безперечно є символ нашої доби і нової людини,— сказав Славенко, беручи назад полтинника.

— Так,— відмовив він Дмитрові,— преса подала дещо про мої дослідження і саме в площині їх практичного значення. Але можливо, що практичного значення вони й не матимуть,— сухо додав він.

— Що ви! — посміхнувся Дмитро.— Щоб така матеріалістична наука, як біологічна хімія, та не давала практичних наслідків!

Славенко теж вибачливо посміхнувся і вголос ввічливо промовив:

— Матеріалістична наука! Це сміливо сказано. Наука не є ні матеріалістична, ні ідеалістична, ні яка інша. Вона є наука, та й годі. Вона безстороння і за напрям своїх висновків не відповідає.

Молодий інженер з самого початку не видався професорові дуже приємним. Той якось недбайливо сидів на стільці, тримався страшенно незмушено, як завсідник, і в тоні йому раз у раз бриніла фамільярність людини, що всіх звикла вважати собі за рівню. Ковбойка з відкритим коміром і стрижена голова Дмитрова показувались йому досить нахабними. "Певно, за цією кралею впадає, хлопчисько!" — подумав він. І йому мимоволі хотілося хлопця подратувати.

— Значить, до Бога завертаємо,— сказав Дмитро.

— В гості до Ісуса Христа, ха, ха! — прикинув кооператор.

— А так, коли хочете, до Бога. Зрештою, його існування наука ніколи й не заперечувала. Тут доречно згадати великі слова Бекона: "Хто тільки покуштує з келиха науки, той заперечує Бога, а хто вип'є той келих до дна, той пізнає Бога".

— Це ми чули від проповідників у Софії,— сказав Дмитро.

— А ви, Льово, в Бога вірите? — спитала Марта.

— Та певно, що в Софії на колінах лазить,— додав кооператор, що Льови зовсім не боявся.

— Та що ви, Марто... звідки це ви? — зніяковів Льова.— І в Софії я ніколи не був...

— Признайтесь, Льово! — крикнула дівчина.— Не уявляю собі, щоб ви в Бога не вірили!

Льова зовсім спантеличився. Кооператор заплескав у долоні.

— На попа його висвятити,— сказав він.

— Вам смішно? — спитала дівчина в Дмитра.— Хіба право вірити скасовано? Особиста справа кожного громадянина.

— Особисто воно так, а практично — це значить, що душа вбога.

Притому інженер видобув цигарку, хоч якраз кутив і Славенко.

— Киньте цигарку, двом курити не можна,— сказав кооператор.

— Дарма, квартиру відчинимо.

Але Славенко свою цигарку погасив. Тим часом Марта, не звертаючи уваги на їхнє цигаркове змагання, сказала гостро й глузливо:

— Який же з вас, Льово, тюхтій! Який ви непристойно м'який та добросердий! Справжній Ісус Христос... І нікому ви не потрібні.

— А яких же треба, Марто? — серйозно спитав Льова.

— Треба міцних.

— Пізнаю українську жінку, — задоволено промовив Дмитро.

— Дозвольте запитати, коли це не секрет, — посмішкувато запитав Славенко, — чому ви вважаєте за можливе надавати саме українській жінці всяких чеснот і чим, на вашу думку, українська жінка вигідно різниться від будь-якої іншої?

— А це довго говорити, — відказав інженер.

— Щось сьогодні Дмитро неговіркий, — сказала Марта. — Йому, бачите, здається, — звернулась вона до Славенка, — що історія виробила в української жінки багато позитивних прикмет...

— Не здається, а так воно і є, — обізвався Дмитро.

— Мені зовсім випадково, в зв'язку з загальним процесом українізації, довелось обізнатися з народною думою про Марусю Богуславку, — зауважив Славенко. — Ця українська жінка випустила з турецького полону запорожців, користуючись із прихильності паші до себе, але ж сама до рідного краю вертатись не схотіла. Даруйте, я не вбачаю в її вчинкові великої відваги! Ця Маруся, зрештою, нічим себе не скривдила. Вона лишилась у турецьких розкошах, гадаючи своїм милосердям до земляків спокутувати зраду батьківщині. Тобто і незайманість зберегла, і капіталу набула.

— А Бондарівна? — спитав Дмитро.

— З цією українською жінкою я ще не мав нагоди обізнатися. Щиро сказати, я вперше чую її ім'я, та коли вона будь-чимсь цікава, я обов'язково запитаю про неї в свого лектора. Проте можна з певністю сказати, що кожна нація має дужих і кволих, енергійних і млявих, розумних і дурнів. Кожна нація мала своїх героїв та героїнь, а коли не мала, то їх вигадували. Але тільки сліпий може не бачити, що поступ стирає нації. Коріння національних відмінностей полягало в різницях економічно-географічних умов, отже й побуту певної групи людей. Але техніка згладжує економічні особливості, географічні умови завдяки щільнішому спілкуванню людей втрачають свою вагу, тому й побут — житло, одяг та звичаї — стремлять до єдиного вселюдського стандарту. Річ відома, що залізниця й авто, взагалі шляхи сполучення, є найбільші вороги національної окремішності. Отже, все те, що живить національні різниці, має коріння в минулому, а не в сучасному. Національні різниці нині є тільки інерція, якої рушійна сила завмирає.

— Все це софістика,— буркнув Дмитро.

— Якщо ви логічні міркування вважаєте за софістику, то які аргументи здаються вам чинними?

— Практичні,— сказав Дмитро.— Життя здається мені чинним, а не міркування. Я, знаєте, пролетар — менше слів і більше діла.

— Тоді я радив би вам подивитись на справу з класового погляду.

— Давно дивлюсь.

— І що ж ви бачите?

— Смотрю у книгу й вижу фигу,— зареготав кооператор.

— Бачу, що треба національні прагнення довести до відпору, вичерпати їх. Тоді й справді національні різниці зникнуть.

— Не зникнуть, ніколи не зникнуть! — сказав кооператор.— От я скільки помічав: як тільки два хахли зберуться, так і полаються.

Тепер розмова пішла на політичні та економічні теми, де Юрій Олександрович, якого суперечка з інженером почала тішити, розвивав дуже песимістичні думки про майбутню долю людськості, виявляючи на всю широчінь свою здібність орудувати чіткими та заокругленими логічними конструкціями. Своїм справжнім поглядам на шкоду він прагнув насамперед заплутати і збити супротивника.

Говорив спокійно, стримано підкреслюючи належні місця, і відчував велику приємність від своєї мови, своєї особи і своєї переваги над усіма присутніми. Принизити інженера здавалось йому доконче потрібним, але Дмитро, дарма, що розмова тільки між ними двома точилася, відповідав йому надто коротко й неохоче. Власне, він тільки заявляв свою незгоду з висновками професора, але від дискусії ухилявся.

Кооператор, почувши про політику з економікою, зразу прикипів. Ці теми здавались йому раз на все забороненими, отже, дуже небезпечними. Він стурбувався, вийшов навіть із помешкання подивитись, чи не підслуховує хто, хоч вдома, крім малої дочки його, була ще тільки німкеня, фрау Гольц, яка вже спала й поза тим взагалі недочувала. Все-таки кооператор похитав головою і подумав: "Напрасно вони про це говорять. Напрасно".

Марта слухала, прихилившись спиною до плахти, що висіла над ліжком за килим. Одноманітна і дуже, зрештою, нудна розмова, яка не потребувала від неї ні заохочення, ні навіть втручання, була дівчині до вподоби. Бо присутність усього товариства була їй важка. Кожен день додавав їй неспокою, який на посаді вона ще стримувала, а вдома майже з ним не боролась. Квіти, прислані їй останнього разу, вже встигли

зів'яти, і вона викинула їх, усохлі, з гнівом, вона навіть кошика спалила, а все ж у її грудях лишилась їх біла присутність, як необорна спрага. Дівчина бачила їх у сні — ними вкриті були цілі поля, гори, круті взбережжя річок, де вона ходила, але, доторкнувшись до їх пелюсток, вона замість м'якості почувала ріжуче лезо, колючі заховані терни, що ранили в кров її долоню. І ці рани приймала її душа. "Може, я хвора?" — думала вона. Та й справді, вона слаба була на ту ніжну й непереможну недугу, що таїться в надрах землі й людського тіла, за переказом із землі повсталого,— на недугу прагнення до сонячного палу, що без кінця обертає плодющу вогкість життя.

До приїзду Дмитра й до візиту нового знайомого Марта поставилась цілком байдуже. "Все це не те, не те",— подумала вона десь потай. Спочатку спробувала грати ролю веселої і чемної господині, але нові гості за розмовою ніби про неї й забули. Тоді й вона перестала на них зважати. Кімната щораз більше сповнювалась тютюновим димом, що поволі облягав лампу під скляним абажуром у формі тюльпану. Кутки в кімнаті потемніли, і дівчині починало здаватись, що вона далі й далі відсувається від людей, що коло неї сиділи, і з тої далечі бачила їх так, як краєвид, коли на нього глянути в широкий кінець біноклю.

— Благословіть форточку одкрити,— сказав до неї кооператор.— А то тут газова атака.

Марта здригнула.

— Відчиніть краще грубку, однаково витягне,— сказала вона.— Ви вже все, товариство, переговорили?

— Ми торкнулися багатьох питань,— сказав Славенко,— але говорив, власне, я сам, бо товариш Дмитро з причин, йому ближче відомих, не вважав за потрібне заперечувати моїх тверджень, хоч і не погоджувався з ними,

— Бо ви казали не те, що думаєте,— похмуро сказав Дмитро.

— Ви берете на себе невдячну роль читати в моїй душі,— зауважив Славенко.

Йому ніхто не відповів, і небезпека мовчанки раптом повстала в кімнаті. Але Славенко не дав їй поширитись і промовив, підводячись:

— За тим, товариство, дозвольте дякувати за приємно згаяний час та перепросити наприкінці, що я прийшов незапрошений і, може, навіть перешкоджав своєю присутністю.

— О, ні, заходьте й далі, будь ласка,— сказала Марта.

— З радістю скористуюсь вашим запрошенням при першій же нагоді,
— відповів професор, і дівчині прикро стало від пихуватості його тону.
"Чому він зневажає нас?" — подумала вона.

— І я теж, Юрію... я теж піду,— сказав Льова.

Вони вийшли разом, і Славенко сказав на вулиці:

— От маєш живий приклад вечора, загиблого в недоцільних балачках та порожньому змаганні. І якби ми почали зараз ходити по будинках, де оце світяться вікна, то скрізь, безперечно, побачили б ту саму картину: електрична лампка, стільці, а на них люди, що сидять, курять і розмовляють. Це зветься "бувати в товаристві". І, звичайно, ми скрізь побачили б одну з безлічі дівчат чи жінок, круг якої це товариство купчиться, як ошурка коло магніту. Все це старе, друже, як світ, і нудне без краю; це є нікчемне повторювання того, що безліч разів уже повторювалось... Цей вечір, коли хочеш, надзвичайно виразно показав мені, яку колосальну силу ще має над людьми традиція і скільки праці ще треба докласти, щоб зраціоналізувати людські відносини.

— Багато є нерозв'язаного,— сказав Льова.— І щомить трапляється незрозуміле... Тобто, я хочу сказати, що ось уже, здається, розв'язав, а потім бачиш, що ні, і... треба починати все спочатку.

— Розв'язати невелика річ, але треба вміти застосувати розв'язання до життя. Ми отруєні старими схемами, а розумова протиотрута в людині ще тільки виробляється. Я говорю, звичайно, про загал... Власне, тільки десять років тому наша революція поклала початок масового виробу тієї протиотрути. Так стоїть справа. І мені навіть виникає сумнів, чи не пустився я сьогодні в міркування та суперечку з підсвідомого бажання висунутись перед дівчиною, з якою ти мене сьогодні познайомив.

— А що ти думаєш...— жваво почав Льова.

— Я думаю, що це безглуздо й смішно,— сухо урвав його біохімік.

Коли Славенко вийшов, у кімнаті ще на хвилину лишилась якась нашорошеність, немов по одвідинах офіційної особи, що з'явилась у неприємній справі.

— Намолов сім мішків...— пробурчав нарешті кооператор.

— Язика доброго має,— сказав Дмитро.

Марта підвелася з ліжка.

— Я сиділа, як на спиритичному сеансі,— сказала вона сміючись.— Професор зовсім приспав мене балачкою... А що далі робитимемо, товариство?

— Може, додому пора? — непривітно спитав Дмитро, скося поглядаючи на кооператора.

— Та воно кому з дороги,— хитро відповів Давид Семенович.

В цю мить дочка крикнула зі сну в сусідній кімнаті.

— Що за кляте дитя, галасує вночі,— невдоволено мовив батько.—
Діти такі нервні пішли... О самувар!

— Слава Богу, в якого я не вірю,— сказав Дмитро, підходячи до
Марти.— Нарешті можна серйозно поговорити... У тебе завжди отакі
вечорниці?

— Це вас не обходить,— холодно відповіла дівчина.— І я прошу...

— Стривай, ти не пробуй принизити мене тоном та словами. Сказав
поет: слова — полова...

— Але огонь в одежі слова,— додала дівчина.

— Я визнаю тільки початок.

— А я кінець.

— Чудово: початок шукає кінця! — скрикнув Дмитро.— Ми зробили
зразу великий крок уперед...

На цю хвилину вернувся кооператор.

— Заснула,— сказав він, сідаючи.— Крикнула, та й спить... Дайте,
Дмитре, цигарку..

— Немає,— похмуро відповів хлопець, якому хотілось дати
кооператору не цигарку, а потиличника.

— То я й свої,— мовив Давид Семенович.

— До завтра,— сказав Дмитро підкреслено і пішов обурений геть.

— Хе, хе, всі розбіглись, тільки я коло вас,— сказав кооператор Марті й довгенько ще в неї сидів, передражняючи на всі способи Славенка і тим її потішаючи.

ДВОЄ В ОДНІЙ КІМНАТІ, КРІМ ДІВЧИНИ

Звичайно, життя людське, в психічному його вияві, є постійна зміна занепадів та піднесень, то ж нормальна крива його мусила б нагадувати синусоїду з довершеною ритмікою її хвиль. Та що людина може бути нормальна тільки теоретично, то й графіка її дійсного психологічного стану в системі координат виглядала б неймовірною кривою, якої згинів не змогла б узагальнити формула самої найвищої математики. До того ж депресивний стан у людини залежить найчастіше не від вичерпання енергії, а від надміру її, який, шукаючи виходу, спричинює прибільшений тиск на стінки психічного апарату. Людина тоді відчуває себе так, як відчував би балон із стиснутим повітрям, якби йому дати нещастя почувати: він безперечно мучився б найтяжчими муками, аж поки якась спасенна рука того повітря з нього не випустила б.

Депресивний стан має певну градацію, яку визначити в щоденному житті буває дуже корисно. Бо одна річ є депресія абсолютна, коли під тиском енергетичної зайвини вшкоджено основні підйоми психічного механізму, і людині вже важко вернутись до радісного світосприймання, а зовсім інша справа з депресією тимчасовою, що може бути, іноді й дуже пристойно, розряджена, надимаючи, як ходовий вітер, людські паруси. Щоб відрізнити їх, тут можна порекомендувати спосіб, який годилося б назвати реакцією на матеріальне поліпшення і якого суть зрозуміла без дальших пояснень.

Другою дня Марта прийшла до махортресту в сильно кепському настрої, але несподівана звістка про підвищення розряду її все-таки радісно потішила. Замість шестидесяти карбованців дівчина мала одержувати сімдесят, і на душі в неї ці десять карбованців надлишки лишили приємний і теплий слідок. За два місяці вона зможе, наприклад, легко купити торбинку на зміну старій, вже досить зужитій. Ще, наприклад, якщо глянути на справу глибше, то їй вільніше тепер узяти кредитування, щоб упорядити на прийдешню зиму — як далеко людська думка сягає! — пристойне пальто. Могло бути ще й багато інших комбінацій, які дівчина мала пильно обмірковувати та зважити. Все це створювало для Марти, хай дуже дрібний, а проте свіжий життєвий клопіт, до якого радо взялася її стомлена душа.

Але звідки трапилась їй ця добра нагода, хто в цій насиченій людьми вкладистій установі раптом потурбувався про неї, задумав зробити невеличку приємність дівчині, що почувала себе геть самотньою? Виявилось, що походження цієї радості, як і багатьох радостей та прикростей, було суто механічне: Марті, недосвідченій робітниці, були не дали спочатку повної ставки, коли переводили на посаду діловодки до статчастини, а тепер цю ставку їй нарешті призначено. Отже, це був просто безсторонній наслідок діяння вищої справедливості, втіленої в тарифно-цінувальному статуті, і дівчина, власне, могла б ще й скаргу заявити, чому ця справедливість об'явилась тільки через півроку її ретельної і відданої праці на дорученій посаді. Так сказала їй машиністка Ліна, що перша порадувала Марту новиною.

— Ну, я вітаю вас,— мовила Ліна наприкінці.— Коли б це раніше, то я б позаздрила, а тепер у мене з моїм Борисом спільна каса. Я від цього не програю!

— Ваш чоловік, певно, багато одержує? — спитала Марта, щоб зробити товаришці приємність.

— О, він одержує сто п'ятдесят! Але одержуватиме більше. Він же з вищою освітою,— згорда додала Ліна.

Під час обідньої перерви до Марти підійшов рахівник Ворожій.

— Так вас з прибавкою? — сказав він.

— Давно вже слід було дати,— сухо відповіла Марта.

— Давно, кажете? А знаєте, хто це, по-моєму, постарався за вас? — хитро спитав Ворожій.

— Тут нікому не треба було старатись.

— Ви думаєте, мадмуазель? А що коли це наш Безпалько? Ось побачите, коли він вам ще й надурочних не влаштує, так вечерком.

— Не плетіть дурниць,— суворо сказала дівчина.

— Марточко, побий мене бог об старий сапог, коли я не бачив один раз, як він отак скося не глянув на ваші ніжки... ото, знаєте, коли ви на стільця стаєте папери з шафи діставати. Я теж, каюсь, грішу іноді.

— Ви все міряєте на свій аршин.

— А ви не носіть куцих спідничок, щоб спокуси не було!

"Який цинік",— обурено подумала Марта, Проте слова Ворожієві її вразили. Вона мимоволі кинула оком на Безпалька, що спокійно сидів коло свого столу й переглядав папери, попиваючи чай. "Невже він міг дивитися на мої ноги? — подумала вона.— Ні, це абсолютно неможливо! Занадто він... урочистий!" І незважаючи на "абсолютну неможливість", у неї все-таки лишився жартівливий сумнів.

Взявшись до роботи, вона пригадувала вчорашній вечір. "Льова, мабуть, ненормальний",— подумала дівчина. Бо хто нормальний був би

безнадійно закоханий протягом двох років? Всі, кого вона знала, були закохані в неї максимум місяць, та й зовсім інакше закохані, бо хотіли її обійняти, поцілувати, покласти їй руку на коліна, а один на першому ж побаченні схопив її і крикнув: "Будь моя!" Вигнаний, він пішов, не дуже образившись, і сказав на відході: "Я так і знав, що ви міщанка". У всякому разі, хтось та був ненормальний: або всі ті, або Льова!

Цього питання вона остаточно розв'язати не змогла, та й рядки одноманітних цифер, які вона звіряла, чимало заважали їй. Але у вузьких інтервалах між ними вона все-таки встигла просунути якусь власну думку чи принаймні добрий уривок її. П'ятнадцять тисяч сімсот двадцять два, прочитала Марта підсумок і на мить здивовано спинилась: вона зовсім не могла пригадати, як виглядав той професор, що Льова до неї вчора приводив. П'ятнадцять тисяч сімсот двадцять два, проказала вона ще раз, але не змогла пригадати ні його обличчя, ні зросту, ні костюма! І так кілька разів за працею вона пробувала заради цікавості відтворити образ свого нового знайомого, але жодної рисочки з того образу в собі не знаходила, немов він був стертий з її пам'яті, як стирають із дошки крейду. Дивна річ! Цікаво було б побачити його знову. "Але він, певно, не прийде, бо дуже пишний",— подумала вона. Ця думка знову до неї вернулася, коли дівчина виходила з установи, але не була обарвлена жодним почуттям — така собі байдужа думка, одна з безлічі, що крутяться й зникають у голові.

Надворі день стояв незвичайний — м'який і сонячний, тихий, усмішливий. Він, здавалось, глузував із снігу, розстеленого по вулицях, із теплих одерж перехожих, із галош, хутових комірців і кашне. День цей ніби мав щось дуже хитре на думці й зазирає скрізь по вікнах, очах і душах, лаштуючи всюди і всім якусь приємну капость. І дівчину щораз глибше обіймало чудне почуття, що ось зараз вона когось зустріне. Кого саме? Не знала! Але йшла піднесена, купаючись у проміннях та поглядах, і в душі їй зароджувалось лунке почуття своєї переваги, влади, зверхності! Немов би кожен, кого бачила вона, потай її жадає, прагне до неї з давніх-давен, може, навіть від світанку землі, коли вона жила десь інде, зовсім інша, серед інших людей і природи, але вона, вона! Бо їй

здавалося ту мить, що вона вічно була й вічно буде, що єдиній їй із людей, минутих створінь на землі, дано цю щасну долю завжди тривати в молодості й осяйній красі. "Цариця землі",— згадала вона Льовині слова. І вони видались їй не такими вже неймовірними.

Раптом Марті спало на думку, що може зараз рушає Дніпро. Вона мерщій — щоб не спізнитись на видовище — зійшла з Хрещатика вниз, аж поки побачила річку. Але Дніпро рушати ще, звісно, не збирався; навпаки, з його крижаної маси здіймався холодний і різкий вітер, що за кілька хвилин, поки дівчина тут стояла, розібрався й зміцнів, вмить розвіявши жарти пустотливого дня. Небо зненацька потемніло, західне сонце зблідло, і сніг, що здавався цяцьковим допіру, дихнув морозом із-під ніг. "Це ж тільки друге березня",— подумала Марта й пішла геть відбувати свій щоденний розпис — обідати й вивчати стенографію та машинопис.

Вдома вона тільки що встигла розпалити грубку, як у двері постукало.

— Заходьте,— крикнула вона, і до кімнати вступив професор біологічної хімії Юрій Олександрович Славенко.

— Ах, це ви! — сказала дівчина.

Вона побачила його двічі за один раз — по-перше, перед собою, а по-друге, й образ його, що так зрадницьки зник із її пам'яті, в ту мить проступив у ній виразно й яскраво.

— Чому ви думаєте, що це мусив бути якраз я? — трохи прикро спитав Славенко, вітаючись.

— Власне, я зовсім не думала, що це мусите бути ви. Для мене це цілковита несподіванка.

— Для мене теж,— сухо відповів він.— Абсолютна й непередбачена несподіванка. Справа в тім, що вчора я забув у вас свій цигарник... Непрощenna неухажність! Він, певно, десь упав.

— Не знаю,— сказала дівчина,— я ще не прибирала в хаті. Зараз побачимо.

— О ні, прошу, я сам спокутую свою провину! Не турбуйтеся, я не нароблю вам безладу.

— У мене й так його досить.

— Безлад в обстанові є ознака душевної неусталеності,— сказав Славенко, зазираючи під стільці й стола,— між цими двома змінними величинами є пряма функціональна залежність... Ось, до речі, ваш гребінець.

— Ах, це я поспішала на посаду,— скрикнула дівчина, червоніючи.— Ні, давайте я краще сама шукатиму!

— Дякую, я вже його знайшов. Він, мабуть, ухилився вчора від простого шляху до моєї кишені й потрапив під стіл. Виключний випадок. Дозвольте перепросити вас за турботи...

— Прошу, я дуже рада.

— З чого власне?

— З того, що цигарник ваш знайшовся. Ви могли загубити його й на вулиці.

— Так,— невизначено промовив Славенко.— Коли я взагалі міг загубити його, то, звісно, й на вулиці також.

— Може, ви роздягнетесь? — запропонувала дівчина, виконуючи, головне, обов'язки господині.

— Я роздягатись не буду, бо дуже поспішаю,— сказав Славенко.— Але коли дозволите, викурю у вас цигарку на честь свого блудного цигарника. Щоб ви знали, як цей негідник зіпсував мені сьогодні цілий день!

— А день був чудовий,— сказала дівчина.

— Можливо, але ще зранку я витратив добрих півгодини на шукання його... тобто цигарника. Моя рабиня дістала сувору догану...

— Рабиня? — здивовано спитала дівчина.

— Так повелося в нас називати хатню робітницю. Я був певен, що вона десь запроторила його, а тепер муситиму її перепросити. Звечора вона виготовляє мені шістдесят штук цигарок, мою щоденну порцію, рахуючи й частування знайомих, і от уявіть моє становище вранці, коли я не мав як узяти своєї передобідньої частини! Довелося купити готових цигарок у дуже незграбній упаковці, що цілий день заважала мені в кишені...

— Але ж це дрібниці,— сказала Марта, посміхнувшись.

Посміхнулась вона несміливо, бо взагалі малася перед гостем якось незручно. Вона почувала в ньому людину зовсім іншого кола, чужого їй і, мабуть, вищого від неї, де люди живуть невідомими їй інтересами. І власне життя для неї в ту мить спорожніло.

— Так, це дрібниця... для тих, хто живе дрібницями,— сказав Славенко.— А коли людина в своїй праці,— власне, задля успіху своєї праці,— силкується усунути всі дрібниці й випадковості, то кожна

дрібниця, яку доводиться поборювати, набуває значення повноцінного психічного акту, що відтягає й розпорошує увагу.

Він сказав це повчально й пильно глянув на дівчину — мовляв, чи зрозуміла ти? Марта дуже зніяковіла. "Він суворий",— подумала вона, і ця суворість не видалась їй неприємною.

— Наукова галузь, де я працюю,— провадив Славенко,— вимагає від дослідника,— крім хисту, розуміється,— двох основних прикмет. Передусім високого ступня духової зорганізованості, щоб усе другорядне, якого в житті аж надто багато, було абсолютно підпорядковане головній меті. Науковий діяч не є, звичайно, чернець, він не заперечує життєві потреби, але все ж мусить їх максимально спрощувати. А по-друге, він повинен бути фізично міцний, щоб витримати вагу наукової праці, бо вона виснажує організм, як ніяка інша. Це ніби парадокс, але можна твердити, що якраз ця праця є для нас протиприродна. Видима річ, наш організм пристосований не до мислення, а до м'язевої роботи, і коли він мислить, то зазнає подвійної шкоди: не тільки не робить те, що йому належить, а ще й робить те, що йому не належить.

За цим словом він постеріг на столі розгорнуту книжку.

— Читаєте? — недбало спитав він.— Дозвольте поцікавитись змістом вашої лектури. Сосюра,— прочитав він, узявши книжку.— Не можу похвалитись, що автор цей мені відомий. А, та це вірші! Про що ж пише цей поет із таким ссавецьким прізвищем?

— Про революцію й кохання,— сказала Марта.

— Хоч він і поет,— сказав Славенко,— проте мусив би все-таки подумати перед тим, як писати. Що спільного є між революцією, найвищим напруженням громадської енергії, якому індивід мусить до останку підпорядкуватись, і коханням — чуттям вузько індивідуальним,

ворожим будь-якому громадському контролю? Я міг би його зрозуміти, коли б він писав або про революцію, або про кохання. Але таке протиприродне поєднання не вміщається в моєму розумові... І він цікаво, на вашу думку, пише?

— Мені, здається, що цікаво.

— Про кохання?

— Ні, чому... про революцію так само.

Він пильно глянув на дівчину.

— Я не здивуюсь, якщо кохання цікавить вас більше за революцію,— насмішкувато сказав він.

"Він говорить зо мною, як з дівчиськом",— спантеличено подумала дівчина. І цим він її не ображав, а кривдив.

— Ви маєте всі підстави...— вів Славенко, але в цю мить у двері постукало.

— Зайдіть! — крикнула дівчина, і до кімнати вступив молодий дніпропетровський інженер.

Чоловіки поручкались, і дівчина не обминула нагоди крадькома їх порівняти. Обидва на зріст були майже однакові, тільки Дмитро кремезніший — взагалі в будові тіла й рисах обличчя менше оброблений. Якщо за професором було вже покоління чи два інтелектуальної праці, то інженер ще тільки перший серед роду свого до неї брався, зберігаючи на собі сліди тяжкої фізичної роботи батьків — переяславського коваля, що помер на розрив серця, і тамтешньої пралі, що жила й досі в старшого сина, коваля так само. Противно народним пісням, чотири сини мав коваль, яких тримав у великій покорі. "Ви будете в мене людьми",—

казав він. На початку революції коваль так розподілив наявні сили своєї родини: "Ти,— сказав він старшому,— матір годуватимеш, як я помру,— з місця не трогай; ви двоє,— до середульших,— за свободу йдіть, однаково воєнні, тільки глядіть, щоб хоч один зостався; а малий хай учиться". І сталося по його слову: старший матір годував, з середульших один був забитий, другий дійшов до середнього комскладу, а малий учився. Щороку двоє тих, що покинули рідний Переяслав, доконче одвідували домівку, де їх ще й досі об'єднував спогад про батька, що немилосердно цукав їх, але ніколи не бив.

Від цього виховання брати були трохи суворі, але витривалі й міцні на вдачу. Це, зокрема, придалося молодшому в його тяжкій боротьбі за науку, яку він з честю подолав, не зважаючи на всі злидні свого побуту. Перший рік у ВИШі, де він потрапив з робфаку, хлопець через малу підготованість свою почав фатально відставати. Його зняли навіть із стипендії, але й на мить йому не спало в голову покинути школу. Є щасливі цільні натури, що в нещастях тільки загартовуються і з невдачі здобувають нову впертість до боротьби.

Позбувшись стипендії, він перейшов у розряд тих студентів, що рубали дрова, вантажили вугілля, служили за двірників і кур'єрів. Часом він просто голодував у цілковитому розумінні цього слова, жив фунтом житнього хліба цілий день, причім, мав досить волі, щоб до другого фунта, залишеного на завтра, не доторкнутись. І вчився, завзято шліфував свій не так нездарний, як невправний і надто конкретний мозок. На другий рік Дмитро вже вирівнявся в науці, на третій знову дістав стипендію і зрештою кінчив ВИШа не останнім. Поруч того, щоб краще зорієнтуватись в обставинах, він прочитав чимало книжок з різних питань — економічних, природничих, філософських, навіть сільськогосподарських; все це була так звана науково-популярна література, іноді й звичайні брошури, і тільки історії, що зокрема цікавила його, він приділив більше уваги.

З Мартою він познайомився ще коли та профшколу кінчала, і заходив до неї не дуже часто, але систематично. Власне, поки він був у Києві, мав у дівчини певний прийомний вечір раз на тиждень, здебільшого в середу.

— От кінчу інститут, улаштуюсь, тоді обов'язково поженимось,— сказав він.

— А там побачимо,— жартома відповіла дівчина.

В думках вона вважала Дмитра за гарного й щирого хлопця, тільки що дуже нецікавого! Він не говорив тих палких слів, яких багато сказано в її кімнаті,— так багато, що коли б вони були щирі й мали фізичну властивість пекти, то від усього будинку й навколишнього кварталу лишилося б сумне згарище; він любив, зрештою, тільки своє діло, на превелику силу виборене, отже, любив у ньому свою власну витрачену енергію. Адже надто багато він вистраждав задля індустрії, занадто багато доклав до неї зусиль, щоб ставити щось над неї. Плани він будував собі широкі, але спокійні, ділові, чи, сказав він, практичні, без захоплення й мрій, які призводять до розчарувань, а вірив тільки в працю, якою все здобув, бо ніщо не спало йому від надмірного хисту чи несподіваного успіху. Хоч мав він ще тільки двадцять п'ять років, але почуття романтичної виключеності, надій на звичайну долю в ньому не було — проста, настановлена сила керувала ним, і він мався таким способом зовсім добре.

— Добрий вечір, товаришу,— сказав Славенко.— Але зараз я мушу сказати й до побачення, бо о восьмій мене вже чекає лабораторія.

Він ще раз перепросив Марту за турботи й пішов незадоволений. Передусім по цигарника він міг просто прислати свою робітницю,— так, це було б чудово: прислати робітницю! — По-друге, коли він зайшов уже сам, то не треба було й хвилинки лишатись, не треба було заходити в розмову. Ще й з ким? Що для нього ця радпанночка? А от він сидів, аж поки не з'явився отой стрижений молодик. Професор почував прикрість.

"Це чортзна-що! Треба до рук себе взяти! — роздратовано подумав він.
— За що, власне?"

— Ти давно його знаєш? — спитав Дмитро, коли учений вийшов.

— Та вчора ж разом знайомились! Але ви знахабніли, Дмитре: повернувшись із Дніпропетровського, уперто кажете мені "ти"! Скільки пригадую, я вам такого права не давала.

— Ого! Ціле тобі правове питання,— засміявся Дмитро.

— Ви думаєте,— вела дівчина,— що коли дістали посаду на фабриці, то зробились уже більший за всіх! У пани вийшли, як же...

— Ах ти дивачка! Та ми ж з тобою давні приятелі, так пак? І потім,— додав він ласкавіше,— в Дніпропетровському, коли я тебе не бачив, я так звик думати про тебе, так, розумієш, звик, що ти ніби зо мною...

— Але це тільки ваші мрії!

— Мрії? Зовсім не мрії. Та коли на моє дружнє звертання треба твого дозволу, то прошу його.

— Ні,— сказала дівчина.

— Уперта, як молода коза! — сказав Дмитро.— Молода й гарна... Ти тільки подумай: я до тебе з поважними практичними пропозиціями, а ти мені зразу зневагу. Добре, що я необразливий! Сідай, Марто.

— Я звичайно не можу вигнати вас з хати,— мовила дівчина, сідаючи.

— От і добре, що не можеш... Та й нащо вигонити? Краще їдьмо разом до Дніпропетровського.

— Навіщо?

— Це зрозуміло: поберемось.

— Дуже несподівана пропозиція.

Дмитро закупив і якийсь час чи то вибачливо, чи то з жалем дивився на дівчину. Вона засміялась. Тоді хлопець підвівся й пустотливо обійняв її.

— Марто, ти хороша!

— Без рук прошу,— стереотипно відповіла вона.

— Гаразд, геть жарти! Поговорімо практично,— сказав Дмитро, сідаючи поруч.— Неправда, що моя пропозиція несподівана: я не раз про це говорив тобі, говорив цілком серйозно. Ти сама подумай — чи ходив би я до тебе щотижня, якби не думав з тобою побратись? Я не жевжик якийсь, часу в мене обмаль, я працював, як віл, я був голодний, зморений і все-таки приходив. Чому? Ясно — ти мені подобаєшся...

— Дуже приємно.

— Тим краще, Марто! Я й справді ні разу не помічав, щоб ти була до мене ворожа... І ти ввійшла в мій план.

— В п'ятирічку?

— А що тут поганого? Ми повинні розраховувати, щоб життя наше було міцне, щоб воно рухалось уперед. В такій справі, як одруження, не повинно бути випадкового вибору. Що таке шлюб? Шлюб — це спілка, така, як спілка УСРР з РСФРР, наприклад,— для спільної праці, для спільної боротьби. Це маленька спілка у великій спілці людей. І тут треба добре поміркувати, щоб не наробити зопалу дурниць. А то поженяться,

як тепер це, а через місяць розходяться — хіба це діло, Марто? Що це — спорт чи розвага? Від шлюбу мусять бути діти...

— І багато? — глузливо спитала Марта.

— Я думаю, не менше як п'ять. Тут такий розрахунок: двоє помре, двоє заступає батьків, а одне — це чистий прибуток класу та нації. Діти — це перш за все. А то ми будуємо для майбутнього покоління, а про покоління те й не дбаємо. Тут у нас поганенькі, треба сказати, справи. Я помітив, що наші українці ще дуже непевно почувають себе в місті — бояться дітей мати. Особливо такі, як я, що в скруті довелося жити. Думає — важко буде. А це неправильно! Дитина завжди виросте. Нам же до зарізу потрібна українська дітва, піонери, маленькі будівники соціалізму! І виховати їх так, щоб працювати вміли, щоб любили працю, були товариські, дужі. Щоб набудували нам тисячі заводів і самі були, як сталеві. Я вірю, Марто, в краще майбутнє. В те, що люди будуть кращі. Якби мені довів хтось, що цього не буде, я, може, злодієм зробився б. Так і батько мій казав: якщо ти ні в що не віриш, тоді людей ріж. Тільки я не з тих, що в краще майбутнє вірять, а самі тільки язиками молотять. Або гопки з радощів скачуть, що вірять. Вірити — це значить працювати. Ти подумай — клас відроджується, нація відроджується — стільки відроджень, що в голові закрутиться. Треба спокою. Діло треба робити. А з тебе чудова буде мати, Марто,— додав він раптом.— У тебе міцні груди, ти гарно збудована, діти твої будуть сильні, і ти легко їх родитимеш...

— Ви не на виставці молочних корів,— зауважила Марта.

Цей практик починав її справді тішити. "Що на нього ображатись? Хай балакає",— думала вона. Крім того, настрої у неї був напрочуд прозорий — вона ніби спочивала всім своїм єством, спочивала невідомо після чого, але безмірним спочинком. Це була хвилина, коли можна сказати: "Мені нічого не потрібно", хоч нічого й не маєш, коли відчуваєш змогу виразно мислити, рішуче діяти, розумно говорити, але дозволяєш собі нічого цього не робити й задовольняєшся самим потенціальним станом своїх спроможностей.

— Знову ці слова! — скрикнув Дмитро.— Ох, Марто, ти теж, здається, зіпсута. Може, інакше треба було сказати? Віршами про красу? Але я кажу так, як умію. Я — простий, ти знаєш мене. І щирий — ніколи не брешу. Що ж, подивись і ти так на мене. Я сильний? Безперечно. Поганий? Ні. Дурний? Теж ні. Правда, я не красун і не геній. Тільки ж красуни завжди бувають легковажні, а генії зараз невчасні. Я думаю, що генії зараз непотрібні. Минув той час, коли природу треба було брати знаскоку, коли людська свідомість була здатна на самий лиш порив. Ми живемо в час систематичної практичної роботи, для якої потрібні розумні й чесні робітники. А геній, може, й зіпсував би нам справу. І я можу ще бути другом, на якого можна покластися, який ніколи не зрадить. Думаю, що й ти така. А це ж дев'яносто відсотків того, що треба для справжнього шлюбу.

— Але решта десять відсотків?

— Вони на місці! Ти примушуєш мене ще раз сказати, що подобаєшся мені... Ти ж це чудово знаєш! Якщо тобі приємно це чути, зобов'язуюсь говорити тобі це ціле життя. Бо це правда. З нас добра пара, Марто. Ми так бадьоро, сміливо підемо вперед, нам удвох і чорт не брат! Скільки ми зробимо!.. Бачиш, я пропоную тобі поважного й добре викресленого плану. Га, Марто? Чи, може, ти проти мене особисто щось маєш? Кажи просто.

— Ні, я проти вас абсолютно нічого не маю,— відповіла Марта.

— Гаразд! "За" тепер, знаєш, не голосують. Це правильно: хто не проти, той за! Так що, руку, Марто?

— Можна ще й утримуватись. Я утримуюсь.

— А я думав, що ти справжня українська жінка! — розчаровано промовив Дмитро.— Це ж ганьба — утримуватись! Хто втримується?

Кволі, легкодухі, хто на яку ступити не знає... Може, ти якогось додатка до моєї пропозиції маєш чи поправку?

— Маю величезного додатка й величезну виправку.

— То кажи, обговоримо!

— Мій додаток дуже простий,— почала Марта, але в цю хвилю постукано.— Зайдіть,— крикнула вона.

— О, вже починається збіговисько! — хмуро пробурчав Дмитро, підводячись. — Дозволь спровадити? Це я раз-два.

— Без скандалу,— промовила вона свій другий стереотип.

— Ну, кажи тоді, який додаток? Одним словом?

— Добри вечір, Льово,— сказала дівчина.

Льова привітався з порога.

— Ну що, як там погода? — насмішкувато спитав його Дмитро.— Холодно? Погрітись прийшли? Марто,— сказав він дівчині, нервуючи,— післязавтра я мушу їхати. Лишатись далі не можу, та й нема за чим... Завтра я заходжу. О котрій годині?

— По обіді я завжди дома.

— Гаразд, по обіді.

Дмитро пішов, Льова тим часом скинув кожушанку.

— Марто, це він на мене... розгнівався? — стурбовано спитав він.

— На вас, Льово! Йому вже вдруге перешкоджають переконати мене, щоб я заміж за нього віддалася.

— Я невчасно прийшов,— прошепотів Льова.

— А вам хотілося б, щоб він мене переконав?

Льова мовчав. Тоді дівчина засміялась.

— Вам так сильно хочеться, щоб я закохалася в когось або заміж віддалася? А признавайтесь!

— Тоді б... Марто, тоді б ви були втрачені для мене... — сказав він через силу. — А то надії... я не можу звільнитись від надій.

— Їдьте звідси,— порадила дівчина.

— Не можу...

— Але й я не можу, погодьтесь, закохати себе або заміж себе віддати задля вашого спокою! Ви страшенний егоїст! За це будете мені сьогодні читати. Ми вже давно не читали.

За тим дала йому книжку, а сама вмостилась на ліжку.

— Я готова,— сказала вона.

Льова почав читати. Виразно, але одноманітно, він виводив рядок по рядку, спинявся на всіх крапках та комах, але в голосі не виявляв жодних інтонацій. Таке читання було чудовим тлом на думки, і Марта невдовзі з цього скористувалась. "Які чудні трапляються випадки",— подумала вона про сьогоднішній візит професора. Пригадала всю розмову з ним, і мала приємність з того, що ця розмова відбулась. Тепер

увляля біохіміка надзвичайно виразно, якось зблизька, так ніби він не зовсім пішов або хоч залишив по собі щось цілком матеріальне, що вона могла відчувати як реальність. І це почування відсутнього, як присутнього, тішило її, мов захватна гра, мов та радісна омана, що одне тільки бажання викликає — бути в омані якнайдовше!

За годину Льова прочитав їй два оповідання, але далі слухати дівчина відмовилась.

— Ідіть додому,— сказала вона, підводячись. — Я щось дуже стомлена.

— Тоді... до побачення.

— Не ображаєтесь на мене?

— Марто! — скрикнув Льова. — Навіщо ви таке говорите? Ви стомлені, я піду.

Коли він вийшов, Марта стояла якийсь час серед кімнати. Потім поволі підійшла до столу й накрутила годинника. Несподівано вона замилювалась на своє бляшане будило й навіть погладила його рукою. "Ти моє друге серце",— подумала вона.

Було ще рано, початок на одинадцятку, але дівчина роздягалася. Погасивши лампу, вона сіла на ліжко. Тихе хвилювання — якесь м'яке, пестливе, лагідне — пройшло їй по тілі дрібним неспійманим дрожем, ніби теплий легіт її раптом обвіяв і спинився на її грудях пухким лескотючим птахом. Вона засміялась, схилилась на руку й нарешті зовсім лягла. Так їй було дуже вигідно, сорочки вона не почувала зовсім. Цокіт годинника віддалявся від неї і геть затих, серце кидалось мляво — тільки той примарний, навіяний птах розмірно бив їй по грудях тихим крилом. Щоб спинити його, вона поклала на груди руку й непомітно заснула в

щасливій непритомі, в радісному, бездумному забутті, оточена невиразними й невимовними передчуттями, що її ліжко обстали.

ОДИН У КІМНАТІ З ДІВЧИНОЮ

— Без лізина! — сказав Славенко.— Без лізина не може рости молода тварина, і ви в тому числі. Бо, скільки зрозумів я з ваших відповідей, ваш зріст ще не закінчився, і це α , s-діамінопохідне капронової кислоти може бути вам дуже корисне. Нам доведеться ще раз побачитись,— додав він, повертаючи студентові матрикула.

— Немилосердно ріже,— заявив студент двом товаришам, що чекали черги. І вони вирішили сьогодні не іспитуватись.

Професор почекав хвилин кілька і також рушив додому. Була п'ята з половиною. Власне, через півгодини мусило відбутись засідання учбової комісії Інституту, але Славенко не лишився на нього. Щось справді він кепсько мався — головне, почував себе весь час зденерованим, зайве напруженим і разом з тим — це найдивніше — думки його були розкидані й неслухняні. Так що, незважаючи на внутрішню напруженість, професор був знезосереджений: його голова брала явища й речі поза фокусом.

Здібністю виразно мислити, вмінням сконцентрувати мозкові сили в одну точку, мов те сонячне проміння, що, крізь лінзу пройшовши, ту точку пропалює,— цими властивостями своїми професор справедливо пишався. Без них бо неможлива уперта й до краю, зрештою, однобічна наукова праця, що полягає в постійному зглибленні явища, в своєрідному пропалюванні його розумовим струменем. Основи цих властивостей закладені, звичайно, в самій нашій психіці, що саме з себе стремить витворювати в собі домінанти, але треба великої і систематичної щоденної праці, щоб їх розвинути. Зосередження йогів на власному пупі комічне, але це той самий процес, що викрив дивовижну механіку атомів. І уявити самопочуття людини, роками при звичаєній до абсолютної підлеглості своєї думки, коли раптом у голові в неї починається

шумування, коли думка, як уярмлена рабиня, зненацька починає заколот, повстання, бунт! Хто підбурих її, завжди спокійну? Де той злісний агітатор, що покликав її до непослуху, зламавши всі конституції, розпорядки й закони?

Чуття є віковічні підбурювачі думки, прекрасної невтомної робітниці на нивах світу. Десь давно в тій млі, що передісторією зветься, створився між ними живодайний і жахливий контакт. Байдужа, лінива думка, що ниділа в рівному мозку тварин, сприйняла новими закрутками палющу спрагу, жадібний неспокій примітивних чуттів, збитих у кров'яних нутрощах живого тіла, і зробилась їх модерною представницею. Сліпі, вони набули в ній очі; глухі — дістали слух, здібні тільки вити, вони заговорили стримано й приємно в її рупор, прикрили нею свою кричущу голизну, одягли на себе циліндр логіки. Та коли чуття надихали своєю пристрастю милу думку, то не за тим, звісно, щоб вона, зміцнівши, почала їх стримувати й укоськувати. Навпаки, вони щиро сподівалися, що цей легенький розумовий маскарад послужить їм доброю зброєю в боротьбі за найшвидше задоволення. Тоді й почав об'являтися жахливий бік цього животворчого зв'язку, в якому чуття, будучи творчим чинником думки, захопили змогу на неї впливати. Думка щораз прагне від них у ясні квартали майбутнього, а чуття, цією непокорою зневажені, накидають на неї ззаду свій примітивний аркан, ціляють їй у спину отрутними дикунськими стрілами, яких непомітний спочатку штих обертається незабаром у небезпечну виразку.

Вже вчора ввечері, вернувшись із лабораторії, професор Славенко не міг продуктивно працювати. На вечір, з 9 до 12 години, йому лишалась за розкладом дрібна поточна робота — проглядати журнали й листуватись. Так, учора ввечері він до листів зовсім не взявся, а журнали тільки перегорнув. "Все це старе, дурниці, дріб'язок", — думав він, переглядаючи статті. І тим часом, як завжди, він сидів ці три вечірні години, не встаючи від столу, вчора він кілька разів підводився: то пити схотілось, то видалось, що книжки в одній із шаф трохи заповирились, і він витер їх, а найголовніше — порції цигарок, що їх покоївка виробляла, той день не вистачило, отже, довелось їх робити самому в міру потреби,

яка була велика, і це раз у раз розпорошувало увагу. Спати вклався перед звичайним терміном, але заснути довго не міг. "Настя страшенно натопила в хаті,— думав він,— вона не зважила, що надворі потепліло".

Надворі був мороз і вітер. Та й сьогодні не покращало, навіть сніг почав зриватись.

Юрій Олександрович увійшов до своєї кімнати й засвітив електрику. Але настрої його не покращав навіть у цих рідних стінах, серед знайомої звиклої обстави, для нього ретельно створеної. Він не відгукнувся на поклик червоного сукна на столі, вичищеного від найменших слідів порошу Настиною щіткою, і не потішив його вилиск світла на шибках по шафах, яким йому ніби посміхнулись тисячі вишикуваних томів. Навіть подумав: "Ці книжки незабаром мене самого з кімнати виженуть. Коли ще поживу років з десять, то обернуся в справжнього книжкового пацюка".

Потім він підійшов до столу. Листів ще прибуло. Професор переглянув їх, не розриваючи, й відсунув набік. Все це було наукове листування з точно сформульованими відповідями й питаннями, сухими повідомленнями та традиційним, шаблонним, аж ніби глузливым висловом глибокої пошани в останньому рядку. Писане звичайно машинкою, воно й походило ніби від якогось механізму, що вкінці автоматично ставив чорнилом свій особистий штамп, так званий власноручний підпис. Годі було шукати у цій купці конвертів хоч найменшого сліду приязні, тепліни, якихось ознак того безперечного факту, що від людини до людини вони послані!

Славенко сів на канапу і, не стримуючи вже себе, почав думати про дівчину. Думав жадібно, як спраглий воду п'є — захилинаючись, великими безоглядними ковтками. І відчув, що вона безконечно прекрасна. В її очах світилися не знані йому чарівні іскри, що, як далеке блимання ватри, привертали його стомлений погляд — погляд зреченого мандрівця в безмежних і безбарвних просторах наукового степу, де завжди осінь, жовтизна і посуха; її уста, рівні і яскраві, глибочіли криницею серед

груддя й піску, ясніли поверхнею живої, невичерпної рідини, в котрій радість і забута молодість! Молодість, страшна й п'янюча, була в рисах її обличчя, в міненні шкіри, в м'яких і схованих лініях наснаженого тіла, в гнучкій постаті, в рухах, у мові, в ході! В ній було все, чого він відкинувся, що він утратив, зневажив, занедбав, усе світло незліченних сонців і тьма світових ночей, той розкішний дарунок життя, що трапляє тільки раз до кожних рук у минуще й неповторне користування.

Він не думав уже про неї, він думав нею. Його думка спинилась і, не рухаючись вперед, почала проймаєти його все глибше, почала занурятись йому всередину, як гостре жало, як тонкий і безкрай дріт, що проходив у кожний закруток його жил, обплутуючи всі м'язені його виснагою і зневіллям. "Навіщо це? Навіщо я роблю це?" — шепотів він пригноблено, а болісна хвиля жадоби несла його щораз далі, то здіймаючи на бурхливі, скажені гребні, то кидаючи в м'які й теплі заводи, повні сну та спокою. І раптом він лишився сам у цій кімнаті, мов у дикій розпеченій пустелі, з єдиним бажанням: бачити її, дивитись на неї довго, тільки дивитись, тільки споглядати на неї без кінця, без думок і без слів. Він напружився, він немов кинувся всім єством, і побачив її так, як учора вона була, в простенькій синій сукні, в сірих панчохах, на шиї скляне намисто й чорний лакований пасок круг стану. І вона сяяла, аж він заплющив очі і ладен був ось зараз зсунутись із канапи навколішки, схилитись у мовчазнім захваті перед нею, розпорошитись, зникнути біля її ніг, узутих у чорні дешевенькі черевички.

Коли минула хвилина цього шаленого екстазу, професор розплющив очі, відчув себе спокійніше і почав щось ніби мислити. Але й мислення це було геть відмінне від того, до якого він звик — якесь нетерпляче, незв'язне, покалічене киданням його серця, що нудьгувало й щеміло. Тривога опанувала професора. "Що буде? — питав він сам себе, і питав марно.— Чому саме вона?" Адже вона — це звичайна дівчина, яких сотні здибаєш удень на вулицях, яких сотні розкидано по безлічі установ на дрібних непомітних посадах! І самі вони живуть дрібним непомітним життям, відбувають свої романи, віддаються, зрештою, заміж, родять і вмирають. Натомість підростають ті, що бігають з обручами в садках, ті,

що вправно підкидають "дьябло", ті, що вчаться потім і формують дівочу лаву дальшого скликання в цьому безглуздому потокові дівчат! І от одна з них, пересічна на розум, пересічна на вроду, звичайна дівчина, що аж нічим істотним не різниться від тисячі інших, раптом без попередження якось нахабно захоплює вас і виглядає вам надзвичайною, не маючи на це жодних логічних прав... Це справді якесь беззаконня!

Професор відчув глибоку образу й підвівся з канапи. Самолюбство його було скривджене, до того ж дуже боляче. Уявити тільки собі — він людина поважна, людина науки, почав би лицятись до якоїсь радторгслужбовки, марнувати для неї дорогоцінний час, почав би принижуватись, запобігати перед нею, зітхати, мучитись любовною хворобою, як останній йолоп, а може, ще й змагатись за неї з тими хлопчиськами, що коло неї крутяться! "Та це абсолютно неможливо!" — схвилювано міркував він, походжаючи кімнатою. І разом з тим без ніякого зв'язку з цим міркуванням йому проринала відповідь на попереднє: так, вона звичайна, але не для тебе, бо ти викрив у ній надзвичайне. Цього досить. І це ж велике щастя — знайти щось велике там, де всі добачали тільки дріб'язок! Знову млюсть і гнітуший неспокій охопили його. Бачити її, бачити хоч на мить! Щось стукнуло за дверима, чи здалося йому, що стукнуло,— і він у страшній безтямній надії обернувся: може, це вона? Але перед ним тільки промайнула її усмішка, мовчазний, таємничий порух дівочих уст, що стиха й лукаво манить — іди, іди до мене!

— Не піду,— сказав він уголос і оскаженіло.

В одну мить він став той, що був звичайно: професор біохімії Юрій Олександрович Славенко. І подумав тим голосом, що лекції читав, різко і впевнено: "З цими дурницями треба кінчати рубка. Фізіологічній потребі, якої природа, на жаль, для мене не пошкодувала, я мушу забезпечити нормальне заспокоєння. Тому найраціональніше буде мені побратися з Ірен якнайшвидше".

Професор глянув на годинника — було початок на восьму. До десятої він зможе зробити так звану пропозицію, а потім до дванадцятої ще й трохи попрацювати. Гарзд! І він почав одягатись.

Скинув щоденний сірий костюм, своє робоче вбрання, а з шафи добув костюм чорний, у якому робив звичайно свої візити до професора Маркевича. Свіжий комірець, темна шовкова краватка — і за десять хвилин Юрій Олександрович був зовсім готовий у всій своїй елегантності. "Так буде найраціональніше",— бадьоро думав він, хоч уникав дивитись на себе в дзеркало, почувуючи до своєї особи глибоку й злісну зневагу.

Молодий учений вийшов із хати й зразу мусив настановити коміра, бо надворі почалась уже справжня завірюха. Вітер знімався нападами й жорстоко сипав холодним снігом ув очі, в уші, в рукава й за шию. Потім пересідався на мить, робилось ніби зовсім тихо й навіть не дуже холодно, аж ось знову налітав сніжний вихор, якому треба було просто фізично опиратись. Поволі посувався біохімік до Хрещатику, де жила Ірен, але все ж посувався. Тільки що ближчав він до своєї мети, то більше вагання самовільно його обіймало. Щось ніби жаль до себе разом із невиразною нехиттю бачити Ірен у цю мить прокидались у ньому щораз міцніше, і, нарешті, коло самого будинку майбутньої дружини його обпала смертельна нудьга. Ні, він дуже схвилований і йти до неї не може! Не випадає говорити про поважну справу в такому стані! Та й по тім іти зараз свататись до Ірен — це значить, по-перше, принизити себе перед нею зайвою хапливістю, а по-друге, й перед собою розписатись у власній легкодухості. Треба взяти себе до рук!

Але йти додому йому ще смертельніше не хотілось. "Я вийшов з рівноваги",— подумав він. І вирішив собі на дальшу науку вважати цей вечір за пропащий, як наслідок невибачного й ганебного занепаду. Хай цей вечір буде йому за сувору пересторогу! А щоб заповнити його й до певної міри покарати себе за моральний блуд, професор надумав погуляти годинку вулицями. "Це просвіжить мене, і перед сном я ще зможу працювати",— думав він.

Отже, Славенко, шулячись від гидкого снігу, що пригорщами сипався йому в обличчя, засунув руки в кишені, зігнувся трохи навпроти вітру, рушив геть від Ірениного помешкання й пустився порожніми вулицями гуляти в таку маловідповідну для прогулянки погоду.

Тим часом у Мартиній кімнаті було тепло і затишно. Вітер дув з півночі, а її кімната, суміжна з кухнею, була обернута на південь, тож жорстокий сніговий, розбиваючись об чоло будинку на вулиці, осідав на її вікно лагідним порохом. Приємна тиша стояла в кімнаті, лампка на столі запобіжливо розливала своє світло, всі речі спокійно тримались своїх місць та функцій, тільки господиня, витопивши грубку, не знала, де себе повернути. Бувають хвилини, коли дозвілля відчуваєш як тягарі. Що вона могла чекати від сьогоднішнього вечора? Ну, прийде Дмитро умовляти її на шлюб, ну, ще прийде Льова й кооператор, але ніхто цікавий, як вона подумала, безперечно не прийде. А найсумніше, що завтра неділя — цілий порожній день з ранку до ночі! Згадка про свято згнітила дівчині серце, але разом подала думку, що сьогодні вона має підставу трохи краще прибратись. Справді, останній час вона замазуркою ходить! І Марта почала швидко перевдягатись.

Вийняла свою коричневу вовняну сукню, оздоблену чорним шовком, у якій ходила до театру, де треба роздягатись; добула чорні лакерки, в статистичному поті зароблені, і єдину пару фільдеперсових закордонних панчіх, бережену як зіниця ока. Все це опинилось на ній в одну мить. Тепер її обличчя набуло більшої виразності, взяте в рамці цинамонової сукні й темно-каштанового волосся, високо підстриженого й від природи виткого. Ніс мала рівний, губи тонкі, овал лиця поправно окреслений, риси чіткі й аж ніби суворі, але очі були ніжні, zarazом жартівливі й меланхолійні, однаково настановлені сміятись і плакати. Покінчивши з оджею, Марта злегка напудрувалась і напахтилась дешевеньким одеколоном "Конвалія".

Вона озирнулась по хаті, що видалась їй зараз досить пристойною. Тільки от світло занадто різке! І дівчина накинула на лампу зелений

серпанок, яким обв'язувала, виходячи, шию. "Тепер у мене зовсім гарно", — задоволено подумала вона.

За хвилину в двері постукано, Марта весело крикнула своє "заходьте", і ввійшов молодий інженер Дмитро Стайничий, геть запорошений снігом і червоний від вітру.

— Ну й погода собача! — пробурчав він, обтрушуючись на порозі.— От мете диявольськи! І це в березні... А тут, як у раю,— додав він, роздягшись.—Тепло, одеколоном пахне й освітлення надзвичайне. А де прибралась? Ідеш куди?

— Ні, я ніде не збираюсь.

— Прекрасно! — скрикнув Дмитро.— Добри вечір, Марто! Яка ти хороша зараз,— і він знову спробував її обійняти.

— Я завжди хороша,— сказала дівчина, м'яко ухиляючись.

"Вона чекала мене",— бадьоро подумав інженер.

— Сідайте, Дмитро! Що гарного скажете?

— Та я, власне, тебе слухати прийшов. Учора ми спинились на твоєму додаткові...

— Хіба вас так цікавить мій додаток? Ви ж уже все без мене вирішили.

— Не прийшов би сюди, якби не цікавив. Сідай ось тут, Марто, коло мене.

— Ні, я краще там сяду, коло столу.

— Коза! — скрикнув Дмитро.— Весь час брикається! Ну, до порядку денного чи там вечірнього. Слово для додатку має товаришка Марта.

Він задоволено закурив.

— Додаток мій дуже простий,— сказала дівчина.— Я вас, Дмитре, не люблю.

— Передбачав ці слова,— сказав Дмитро.— І маю на них відвода.

Він присунувся ближче до дівчини і промовив переконано:

— Справа в тім, Марто, що шлюбу в наш час будувати на коханні не можна. Що таке кохання? Це чуття, Марто! Воно спалахне й перегорить. Димок собі піде, та й годі. І скільки неприємностей людям через те кохання було! Скільки собі віку вкоротило — молодих, здорових, їм би тільки жити та працювати. І от не каються ж! Любити, каже, хочу! Та ти подивись, чи багато щастя з тої любові буває? Аби тільки мучитись та страждати... А це тепер нікому не потрібне. Це колись, коли людям робити не було чого, кохання в моді було... Лицарі там одне одного списками за дам штрикали, а тепер якби хто за дівчину побився — сама дурнем називала б! Не та доба, Марто! Та й часу на це немає. Захопишся, заґавишся, то й за борт підеш. Якщо будемо отак розкидатись, то не тільки соціалізму не збудуємо, а й кусати не буде чого. З торбами підем, кохаючи!

Він вибачливо засміявся й додав:

— Згадай ще наші національні традиції — у нас завжди обов'язок стояв вище за кохання. Хлопець перш за все був оборонець свого класу. Він ішов до війська, на Січ, так як ми зараз їдемо на завод. І дівчата українські які бойові були! Навіть за хлопців міцніші! Не будь же гірша за них, Марто!.. От шлюб, це зовсім інше, його беруть для поважної мети — для праці, для спільного будівництва...

— Ха, ха — засміялась дівчина. — Який примітив! З вас, Дмитре, непоганий був би проповідник. А дівчата українські тому й міцні були, що кохати вміли. Тільки звідки вам у голову вроїлося, що я заміж віддатися хочу?

— Мусиш, хочеш чи не хочеш! В цьому все лихо. Економічні умови в нас ще не такі, щоб ми могли обійтись без подружжя. Побут у нас ще старий, Марто. Я думав про це. Вільне співжиття статей у нас, на жаль, ще неможливе. Головна передумова для цього — достатня сітка державних дитячих садків та будинків, вони розв'язують усю шлюбну справу. А в нас їх тим часом не вистачає, щоб безпритульних ліквідувати. Де вже там усіх нових державою виховувати! Ти практично дивись на справу, мрії нічого не допоможуть.

— А чи варто без мрій жити? — спитала дівчина.

— Хто живе тепер мріями, той гине.

— Навіть соціалістичними мріями?

— Соціалізм — не мрія, а розрахунок. Соціалізм — це статистика, неп'ятирічка... І нація також не мрія, нація — це робота й витривалість. Хто не зрозумів цього, той консерватор, життя викине його за борт. Я перший штовхну його за борт, бо він шкідник. Кажуть, що соціалізм буде казарма. Вірно. Казарма для людини старого побуту, а для нових він не буде казарма. Це треба зважити. Але я вхилився,— додав він.— Одне ясно: доба наша не мрійна, а цілком практична. Проста й практична. І ти подумай, що таке зараз "вільне кохання". Вільне кохання — це аборти, які руйнують жіночий організм. Щоправда, є там усякі "засоби", але вони, мовляв один професор, є павутинка проти небезпеки й панцир проти насолоди...

— Ви можете обминути ці подробиці,— сухо зауважила дівчина.

— Ми говоримо по-діловому. Ми повинні все зважити, і тут хибній соромливості не місце.

— Мені це просто гидко. До чого тут соромливість? У вас іншої теми немає?

— Ми ще старої не вичерпали. Не розкидаймося,— сказав Дмитро.— Рано чи пізно, а кожна дівчина чи там хлопець мусять у наших умовах побратися, щоб жити повноцінно й здорово — це моя основна теза. Якщо рано чи пізно, то краще рано! Правда ж, моя хороша? Раніш побратися — це значить мати доросліших дітей, тобто краще їх виховати. Раніш побратися — це кращої пари собі вибрати.

— Наприклад, вас,— засміялась Марта.

— А хоч би й так? Правда, зараз я тільки нещасний практикант без досвіду й без довіри. Мені ще боротись і боротись. Але я буду керувати тим заводом, де зараз практикант. Буду, Марто, не тому, що я честолюб, а мушу виявити себе, силу на це в собі почуваю.

Тут він докладно розповів за свої наміри щодо праці на заводі. Він вирішив спеціалізуватись тим часом на ливарному майстерстві, яке, здавалось йому, дуже в нас підупало. Відсоток браку в ливарному цеху сягає іноді до п'ятидесяти. До цього спричинюється почасти й небажання старих, досвідчених майстрів передавати свої виробничі секрети молоді. Але коли пильно стежити за процесом роботи, то ці секрети можна викрити й самому. Про помешкання він розповів також. Йому трапляється взяти дві кімнати неподалік заводу, на лінії трамваю і в досить пристойному будинкові. Отже, він може, не хвалячись, уважати себе вже за цілком улаштованого.

— І я шукаю собі дружину,— закінчив він,— розумієш, дружину, а не "кохану" з романсів.

— А я шукаю кохання,— сказала дівчина.

Дмитро невдоволено ворухнувся.

— Ми топчємось на місці,— прикро мовив він.— Кохання, кохання! Ти товчеш це слово, як сорока, як колишня гімназистка. Зовсім не видно, що ти профшколу кінчала! І мене примушуєш товкти, що подобається мені...

Дівчина хотіла щось сказати, але Дмитро не дав їй.

— Атож, подобається,— роздратовано провадив він.— І подобається дуже, я це підкреслюю. Принесло б мене сюди в таку собачу погоду, якби ти для мене була ніщо!

Марта весело засміялась.

— Вільно могли б не трудити себе!

— Міг, але прийшов! Ціни це, Марто. Ціни практичні докази.

— Дивак ви, Дмитре! Скільки приходило сюди всякої, ще гіршої погоди...

— І що ти з того мала! Невже тобі не обридло це лицання? Ти зрозумій, що всі приходили тільки використати тебе — дівчину, гарну, вродливу дівчину, спокусливу, коли хочеш. І ніхто не думав за тебе, як за людину. Співали тобі про кохання, може, ще й вічне, але шаг ціна тим словам.

— Шаг ціна,— смутно промовила вона.

— Ну от, ти сама згоджуєшся! І я теж міг би сказати, що кохаю тебе. Міг би вжити слово, що тобі подобається...

Він дедалі більше дратувався. Невже його звертання до практичних чуттів дівчини марне, неville він жодною намовою не переконає її до правди, що була йому цілком очевидна? Виходить, вони різними мовами розмовляють! Досі він не знав поразки в своїх заходах, він усе вмів подолати, хоч і найважчим зусиллям, а от почував, що тут не переборе цього смішного й шкідливого потягу до кохання. Він так зріднився з думкою, що ця дівчина, яка йому подобається, буде його дружиною, життєвим його подорожником на рівноправних підставах, і от цей план нагло розбивався об її дівочу примху, якої безглуздя він гак ясно бачив! До того ж зараз у цьому тьмяному світлі, в лагідному затишку кімнати, до смаку прибрана, пружна, молода й непогана з себе дівчина, яка йому подобалась, була занадто чарівна! Виходить, вона, отак прибравшись, зовсім не його чекала. Інстинкт підказував йому, що дівчина не буде чепуритися з доброго дива. Кого ж вона чекала? І це додавало йому злості.

— Справа не в словах,— сказала Марта.

— Так, це ти вперше маєш рацію,— сухо промовив він.— Дійсно, справа не в словах. Справа в світогляді й розумінні життя. Я не лицемір, і плутати "кохання" з "уподобанням" не буду. В цих словах різниця минулого й сучасного. Кохання — це всяке божевілля, всякі нісенітниці, самогубство, словом, той відділ, що в газеті зветься "пригоди й злочини". А вподобання — це провідна стаття, це щира приязнь хлопця до дівчини чи, навпаки, там чуття, яке не перешкоджає ні жити, ні працювати. Кохання шкідливе для нашої сучасності, бо воно пантеличить людину...

— Я не вірю, що наша сучасність така мілка,— сказала Марта.

— Що ж, мрійникам море по коліна... Тільки вони завжди тонуть. Коли я кажу тобі, що ти мені подобаєшся, це значить — знай це наперед,— що

ніяких дурниць я не робитиму, наприклад, не плигатиму з п'ятого поверху і навколішки перед тобою не стану.

— Ха, ха, це було б дуже смішно! Зовсім було б не сучасно.

Її сміх оскаженив молодого інженера. Але він стримався й сказав якнайуїдливіше:

— Це значить, кажу я, що в разі вашої незгоди, я через місяць знайду собі не гіршу пару. Приблизно таку саму.

— Щиро бажаю успіху.

— Це твоє останнє слово?

— Я це й спочатку казала.

— Гаразд,— холодно промовив Дмитро, підводячись.— Я завтра їду. Говорити нам нема про що. Колись пожалкуєш, та буде пізно. А того Славенка я знаю,— додав він раптом.— Не особисто, а від товаришів-медиків. Жорстока людина. Кремінь. Про нього кажуть, що він рідну матір з хати вигнав, щоб не заважала йому.

— А мені навіщо про це знати? — спитала дівчина, що її слова Дмитрові боляче й несподівано вразили.

— Про всяк випадок кажу... Ти, може, думаєш, він оженився з тобою? — злісно додав він.

— Е, та ви конкурента боїтесь! А що ж, може, й вийду заміж за Славенка. Хто зна!

Обличчя в Дмитра почервоніло, але затьмарене світло не давало цього помітити.

— Щиро бажаю успіху,— мовив він.— Мені це байдужісінько. Ревнувати не буду і... навколішки перед тобою не стану. Але дозволь тебе спитати, навіщо ти заманювала мене?

— Я? — здивовано спитала Марта.

— Авжеж не стіл оцей!— скрикнув він.— Навіщо ти, дозволь спитати, просиджувала зо мною щотижня вечір? Хіба це не заманювання?

— Але ж, Дмитре, мені просто приємно було посидіти й порозмовляти з вами! Чому я маю людей цуратись?

— Гаразд! — урвав її хлопець.— Ну, прощай, Марто! Вашу руку.

— Прощайте, Дмитре. І нема що гніватись на мене. Заходьте, як будете в Києві, я завжди... Ой!

Дмитро міцно стиснув їй руку й не відпускав. Нахилившись до неї, він поволі збільшував той стиск і шептав їй просто в обличчя:

— Навколішки мене хотіла? Щоб перед тобою навколішки став? А сама навколішки не хочеш? Ставай навколішки! Ставай!

Він з насолодою бгав, трошив її руку в своїй дужій руці, він вивертав їй руку, щоб вона впала додолу.

— Дмитре... я крикну...

— Не крикнеш! — він хутко стиснув їй рота другою рукою.— Гратися зо мною захотіла? Ставай! — шепотів він задихаючись.

Її рука вже похолола, а він ще тиснув, поєднавши всю свою силу. І мимоволі друга його рука вивертала й дряпала їй обличчя. Дівчина якось незграбно крутнулась і впала навколішки, скорчившись від болю, зігнувшись у чудернацькій безпорадній поставі.

— А що? Знатимеш тепер?

І штовхнув її додолу.

— Ну, от і поборолись,— мовив він спокійніше.— Виходить, я дужчий.

— Ви дикун,— прошепотіла дівчина, підводячись. Бліда й оспала, вона обережно розминала праву руку, що геть залякла від потиску.

— Ти дикунка,— сказав Дмитро, одягаючись.— Ти живеш старими дикунськими поглядами... Е, що казати! На жаль, це так. На жаль, я в тобі помилився.

На дверях ще сказав їй, знову роздратовано:

— Ти химери ганяєш! А я шукаю без химер. І знайду. Доведу тобі.

За тим він пішов.

"Як це безглуздо і... боляче",— подумала дівчина. Вона дивилась на свою вшкоджену руку, і ніби під впливом того власного погляду біль у руці поволі вщухав. Зникаючи, він лишив по собі солодке й спокійне відчуття в занімілих пальцях, те відчуття фізичного щастя, що дає стома від м'язевої праці. Їй хотілося сплющити очі, але в двері постукано — ледве чутно, якось обережно й непевно. "Хтось незвичний",— подумала Марта. На мить виразне й сміливе бажання прорнуло в ній крізь усі почуття — щоб це був він, той, що випадково приніс їй учора радісне засинання і сьогодні цілий день знишка набігав їй на думку в безособових зворотах, у різних прикметниках, що вона до нього

прикладала, його самого не називаючи. І виразність цього бажання дівчину не сполошила, тільки вона подумала сумно: "Це неможливо", а вголос промовила:

— Заходьте.

Неможливе сталося: увійшов якраз він.

Професор біохімії приступив допіру до дверей Мартиної кімнати, геть жалюгідно виглядаючи: запорошений снігом, закоцюблений від невчасної прогулянки, морально спустошений бажанням бачити, бачити дівчину! Його вело до неї щось, ніби фатальне сумління злочинця, що вертається на місце злочину, і ноги йому тремтіли, бо він ішов сюди як на страту. Завмираючи серцем, він і постукав несміливо в заповітні двері.

— Вибачте,— мовив він,— що я потурбував вас, може, зовсім невчасно...

— О, ні! — відповіла дівчина.— Роздягайтесь, будь ласка.

Юрій Олександрович скинув пальто й сказав знову:

— Справді, я не заважаю? Мушу попередити, що прийшов я без ніякої справи.

— Тобто ви нічого в мене не забули? — прикро спитала дівчина.

Він зразу не зрозумів, а, пригадавши пригоду з цигарником, відповів стиха по невеличкій паузі:

— Забув.

— Що саме?

Тоді, підійшовши до неї близько, він заговорив жагуче й розпачливо:

— Я прийшов, я не міг... Щось сталося... бачити вас треба було... Я не міг себе побороти, і от прийшов... бачити вас мусив...

Кажучи отак, він узяв її за руку, і його дотик до пальців, намучених допіру, був дівчині такою щедрою винагородою за біль, аж вона мимоволі скрикнула.

— Ви жахаєтесь мене,— сказав він розгублено.

Вона тільки думкою встигла йому відповісти, бо під дверима зміненим на жарт голосом заспівав кооператор:

Чи дома-дома хазяйка дома

бідная вдова...

Постукавши, він увійшов.

— Ой, який тут полумрак! — скрикнув кооператор і раптом побачив професора. — Добровечір,— промовив він тихше.

— Сідайте, Давиде Семеновичу,— запропонувала господиня, поєднавши всі свої сили.

— Та я на хвилинку,— відповів той. — Часи, знаєте, в мене спинились, так котра година, скажіть на милість?

— Чверть на десяту,— сказала Марта.

— Ага! Чверть на десяту... Дуже дякую. То єсть велике спасибі.

Він вийшов, лукаво посміхаючись, і в темній кухні зіткнувся з Льовою, що якраз увійшов знадвору,

— Куди це ви, голубе, розігнались? — саркастично спитав він, — Апаздалі!

— Що таке... що ви кажете?

— Кажу, що апаздалі... Там уже влип один.

— Хто там? — злякано спитав Льова.

— Та приятель же ваш, отой мудрагель, що ви примели! Влип, хоч і професор.

— Невже? — скрикнув Льова.

— Підіть гляньте, коли не вірите! Полумрак, і він стоїть, як бовдур.

— Ні, я додому піду, — мовив Льова й подався геть.

— Хоч би ти й не вертався, — подумав йому вслід кооператор.

О, БАЯДЕРКО, ТИ ЧАРУЄШ МЕНЕ!

Лабораторія біохіміка не дивує очей різноманітністю і не тішить їх складнотою робочої апаратури. Лабораторія біохіміка — є скло — тонке прозоре скло, якому надано вибагливих і гарних форм. Воно крихке, а вогнетривале, ніжне, а стійкіше за твердий метал під діянням їдучих рідин та руйнівних сумішей. Бо лабораторія біохіміка — це ще й реактиви, барвисті речовини, що в байдужому зчепленні своїх атомів набули творчої властивості прагнути одне до одного й зливатись у нові сполуки з новими властивостями й новою жагою. Серед них вирізняються

кислоти й луги, повнопотентні й пристрасні представники хімічних статей, бурхливі й страшні коханці, що пожирають себе в спаруванні, витворюючи воду та сіль, що в розчині їх зародилось і триває життя.

Життя — ось що є річ біохімічної науки. Але життя в його найтаємніших проявах, життя, як таке, далека істота його, глибоке його підґрунтя, що полягає в хімічних процесах найвищої складності серед певного фізичного середовища. Зовсім інше життя, ніж трактує філософія, політика, соціологія чи мистецтво, становить мету біохімічного вивчення, не пристрасні та ідеї, що рухають людськістю, не радість і болі людської істоти зосереджують на собі цю науку, а первісний життєвий механізм, непомітна праця його в оболонці одухотвореного тіла. Тим ця наука страшна, як і інші, подібні до неї, що невпинно викривають і стверджують ницість людської будови, але zarazом і велична, бо викриває цю ницість за допомогою найвищих духовних сил. Бувши людина малорозвинена, пишалася собою і за богорівну малася, а, зійшовши високо, геть принизила себе до рівня органічного явища! В цьому є своєрідна, хоч і сумна гордість, це жест, гідний генія, але жест розпачливий. І в одному тільки дійдуть згоди запальний юнак і суворий біохімік: обидва визнають, що життя є горіння. Тільки один це пристрасно крикне, другий розважливо скаже; один пояснить горіння, як порив до далекої мети, як боротьбу за ясні ідеали, як сягання й сп'янілість, а другий стримано заявить, що горіння є метаболіз, обмін речовин!

Біохімія є наука молода і вельми скромна. Противно багатьом своїм бундючним сестрам, вона не хоче нічого винаходити. Вона не хоче нічого більшого, як докладно знати працю організму й добре вміти робити те, що він робить. Та коли взяти під увагу, що одне з умінь організму є відтворювати живу матерію, то в біохімічній скромності раптом виявляється безодня нахабства. Створити живу матерію! Це вже надто зухвало.

А втім, річ дуже ймовірна, що жива матерія буде, зрештою, штучно створена. Спочатку буде синтезований білок — це твориво життя, основний життєвий матеріал, що складає тіло всякої тварини, а тоді

лишиться ще поставити цей білок у такі фізико-хімічні умови, щоб він почав жити, тобто вбирати й викидати поживу та ділитися навпіл, удосталь наїджений. Це річ складна, але цілком можлива теоретично, тільки й радість від першої виведеної в лабораторії амеби теж виключно теоретична буде. Амеба ця потвердить гіпотези і так досить солідно обґрунтовані; вона потішить самолюбство людське своїми розволіклими рухами, але користі з виробництва одноклітинних і навіть багатоклітинних було б приблизно стільки, як і з добування води для сполуки водню з киснем у електричному струмі за наявності річок, морів та океанів. Амебі завжди доцільніше буде дозволити самій плодитись у гниючій калюжі. Наколи б навіть біохімія спромоглася виробити цілу людину, то й то не спроможна була б конкурувати із добірною і захопленою працею самої людини в цьому напрямі.

Тим часом біохімія зосереджена на проблемах, зв'язаних з метаболізмом. Серед речовин, що беруть неодмінну участь у кругообігу живлення, на перше місце висунувся отой самий білок, ушанований від науки ім'ям протеїну — колоїдальна драглиста сполука, що трапляється в найрізноманітніших виглядах. Саме тим він на почесну роль заробив, що й людське тіло також є білок,— отже, тільки білком воно може зростати, міцніти й поновлювати свої природні витрати. Бо з трьох речовин — білків, жирів та вуглеводів, якими тварина живиться, тільки перші містять у собі азот, неодмінний складник живої клітини, отже, тільки білок спроможен підтримувати так звану азотову рівновагу організму. Позбавити організм допливу білка, і він розкладеться, хоч би й годувати його найкращим українським салом. Створити штучно дешевий, добротний і смачний білок — це буде заперечити рільництво, звільнити людину від обмеженості ґрунту та врожаю, розкріпачити її від грубої тваринної поживи; це буде, крім того, остання революція, якої людськість дізнає, початок нового існування, коли вона осягне, нарешті, завидне становище давніх богів, що жилились нектарами; створити штучний білок — це буде разом з тим дійти прикінцевої межі в людській творчості, осягнути одну з тих граней, де кінчаються можливості людського розуму взагалі, бо й сама природа, в якій розум становить тільки манісіньку

частку, чогось складнішого за білок не створила. А важко припустити, щоб частка спромоглась на більше від цілого!

Проте, вивчення хімії протеїнів до зовсім недавнього часу пробувало в смузі мертвої тиші. Життєвий процес суттю своєю є безупинна зміна, послідовний ряд явищ розкладу й поновлення, тому й жива матерія становить собою розпадну, нестійку речовину, а білок, будучи твориво цієї матерії, посідає всі її делікатні властивості. За найменшого хімічного чи навіть термічного діяння, він умить розпадається, перестаючи бути самим собою, отже, всі способи звичайної хімічної аналізи показали себе нездатними викрити таємницю цього вередливого незаймайла: замість дослідити протеїн, хімія могла тільки зруйнувати його. Білок заявляв претензію на якусь екстериторіальність, на якусь дипломатичну недоторканість серед інших органічних речовин! Справа потрапляла в безвихідь, руки спускались, доводилось чекати й чекати, поки хімія спроможеться на нові, тонші способи аналізу, які, можливо, й не будуть ніколи знайдені. Тоді й виникла незвична, але смілива думка використати нестійкість протеїнів, як путь до їх вивчення. Вони бояться кислот — діяти на них міцною соляною кислотою! Вони не терплять жару — кип'ятити їх у цьому розчині! Хімія пішла на білки одчайдушним лобовим нападом, і лукавий білок був нарешті переможений: в розкладі своєму від цього гідролізу він дав хоч і дуже складні, але добре відомі в організмі амінокислоти, про які сказати, що вони є альфа-похідні ряду насичених жирних кислот, де в молекулі один з водневих атомів радикалу заступає аміногрупа NH_2 , не значить дуже багато пояснити читачеві. А проте білок майже суспіль складається з цих амінокислот, яких знайдено десятків зо два і які в чистому вигляді являють білий порошок, іноді навіть солодкий. Вони і є основний складник білка, з них він і може бути синтезований.

Поминаючи низку імен, що носії їх так чи так дошукувались таємниць білкової будови, назвімо славетного німця, Еміля Фішера, якому судилося на самому початку ХХ століття розгорнути нову сторінку в справі синтезування протеїнів і написати на ній, хоч і небагато, але яскравих слів. Якщо від гідролізу, тобто додавання води, білок розкладається на складові амінокислоти, то, річ природна, зворотний шлях до створення

білка з чистих амінокислот веде через дегідратацію їх, через відймання від них тої води. Тут до речі буде відзначити, як факт виключно цікавий і навіть повчальний, що амінокислоти не є звичайні нормальні діти хімічного світу. Цей світ, як і людська порода, має свої аномалії. Серед його представників є не тільки одностатні речовини, як кислоти та луги, не тільки солі — речовини безстатні, подібні до безстрасних кастратів,— але й речовини амфотерні, заразом луги й кислоти, своєрідні хімічні гермафродити, що поєднують у своїй молекулі здібність до реакцій бісексуальних. Такі і є амінокислоти, що мають, отже, властивість сполучатися самі між собою, зчіпляючись кінцем однієї молекули з початком другої. У відповідних умовах, природі добре відомих і старанно від нас захованих, амінокислоти й створюють складне гермафродитичне кільце білкової речовини. І дивна — а може й природна! — річ, що процес організації матерії у високі, живі форми відбувався не в нормальних, сказати б, злученнях, а шляхом витонченого збочення!

Запроваджений до організму білок їжі під послідовним діянням шлункового, підшлункового й кишкового ферментів розкладається на амінокислоти достоту, як і в колбі біохіміка. Та тим часом, як організм має бистру й незбагненну здібність за мить перетворити ці кислоти десь у стінці тонких кишок знову на притаманний протеїн даної тварини, лабораторна практика найменше може такою вправністю похвалитися. Сім років часу й багатьох складних способів треба було Фішерові, щоб штучно зчепити молекули амінокислот у найпростіші ланцюги, що давали вже, проте, характерну для білків біуретову реакцію. Фішер назвав їх поліпептидами, але від них до справжнього білка відстань не менша, як від чернетки рукопису до друкованої і добре оправленої книги.

Ще з студентської лави молодий Славенко, що не бажав перед тим нічого кращого, як бути порядним лікарем, захопився цими Фішеровими спробами й вирішив їх продовжувати, тим більше, що по Фішері справа синтезування білків посувалася аж надто мляво. Лишившись при інституті, він повинен був працювати в геть несприятливих обставинах громадянської війни, коли в лабораторії мерзла вода, бракувало посуду, спирту, реактивів, не згадуючи вже про їжу, якої бракувало дослідників.

Славенко витримав. Проте тодішні умови праці несподівано дали позитивні наслідки: маючи до свого розпорядку тільки найпримітивніший матеріал, він мусив все-таки працювати, насамперед спростити способи роботи. Іншої ради не було, і на цім йому поталанило. Через рік він міг уже робити Фішерові спроби з далеко простішими реактивами й далеко простішими способами, Славенко спростив Фішерові процеси щонайменше вдвічі. Опублікована про це стаття в німецькому журналі звернула на нього першу увагу.

По тім того, відірвавшись на рік до польського фронту, він ще з більшим завзяттям узявся до студій. Тепер молодий учений накреслив собі широкий план послідовної роботи. В двох напрямках вона мала відбуватись: досліджувати структуру білкової речовини людського тіла, точно визначити не тільки кількісну та якісну її будову, але й просторове розміщення амінокислотних молекул у ній — це перше; і з другого боку, добирати способів концентрувати відомі вже поліпептиди в пептони, що становлять дальший щабель в організації білкового тіла. Роботу свою він поділяв на серії, з яких кожна давала якесь позитивне знання й точку опертя для дальшої праці. Кожна серія мала наслідком відповідну статтю, яких Славенко встиг уже опублікувати шість і які висунули його в лаву першорядних учених, бо кожна робота його, крім нових даних, давала приклад блискучого орудування методою, дотепних і простих технічних способів та високої концентрації наукової думки,

І от серію спроб закінчено, треба викласти наслідки її у поважній статті; треба негайно братись до другої серії, бо час не терпить, час скажено летить, життя людське обмежене й коротке, а робота нескінченна й незмірна. Правда, деякі реактиви, потрібні для дальших спроб, ще не надійшли з-за кордону, проте підготовчу працю можна було вже планувати й розпочати. Ні години змарнованої, бо навіть хвилина не вертається ніколи!

Але в довгій плетениці годин, у непомітному шуршанні хвилин крізь отвори діб, спалахує іноді цяточка вогню, бентежна й жива іскра, що креслить світячу дугу над холодним потоком часу. І його сіра основа,

потерта й пошарпана у віках, береться з того барвистим пітканням, поновлюється раз у раз, міцніє, і час прискорює свій зрадницький біг у шалений непомітний лет, аж здається спиненим, застиглим, як біблійне сонце над полем жагучої борні.

То спалахує кохання, що ним діється життя.

Продовжувати рід свій — що може бути тривіальнішого? Що може бути нуднішого, як у загальї інших тварин виконувати цю примітивну й неминучу функцію? Але людині випало знайти тут прекрасну здовжену тропу, замінити просту лінію на чарівний і витончений зигзаг. Та коли людськість жадобою живлення створила чудові візерунки міст, коли під бичем голоду здобула повітря, заглибилась у безконечність світів, оповила природу машиновими помацками, то що дивного в тому, що й другий голод свій вона зуміла майстерно оформити?

На широкій поверхні життя кохання непомітне й нікому, крім закоханих, нецікаве. Воно навіть відражає, коли десь необережно назовні виявиться. "Що за неподоба!" — скаже кожен, побачивши неприхований поцілунок. Заздрощі? Дурна умовність? Ні те й ні те. Бо істота кохання — в його інтимності, в замкненості його радісного пориву, у тьмяній окремішності його, у сміливому поділі світу на двох і решту. Найпоширеніше з людських чуттів, воно про кожного зберігає свою химерну таємницю, і кожному дає щасливе право розгортати себе спочатку, як ніби для нього тільки й повстало воно вперше на землі,

І що таке кохання?

— Це якесь безумство,— сказав Юрій Славенко, підводячись у нестямі.

— Світле безумство,— відповіла Марта. — Але сядь знову коло мене, Юрчику! Будь коло мене завжди.

Уже тиждень тривало їхнє захоплення. Несподівано виникнувши, воно раптом з'єднало їх міцно, аж вони одне без одного себе уявляти перестали. Ба більше: якщо кожне з них і думало щось про себе, то тільки в зв'язку з нею чи з ним, бо зробилися тим, що зветься парою, добровільним і зреченим додатком одне до одного з усією свідомістю радості цього становища і єдиним бажанням — бути вдвох, бути тільки вдвох!

Це вони й робили, в міру була їм змога. А що день у обох був відібраний на неминучий життєвий клопіт, то тільки ввечері вони сходились. Це був урочистий момент, що до нього обоє цілий день готувались — непомітно, потай від усіх, зберігаючи від усіх свою розкішну таємницю, тільки їм належну й зрозумілу. Назовні кожен з них ніби й ніяк не змінився, але те, що виповнювало їм досі життя — посада, лекції, всілякі плани робочі й життєві,— обернулись нараз у мертву форму, в сухий і нецікавий обов'язок, що його треба було тільки виконувати й терпіти. Найвища правда об'явилась їм у несподіваному чутті, і все те, що здавалось важливим, потьмарніло в її світлі й розчинилось у ній, як туман у сонячному промені.

Найгостріше зазнав це біохімік, що кохання своє зустрів, як раптову катастрофу. Спочатку він нічогісінько не міг утямити й дуже часто запитував себе, що ж власне з ним робиться? Це питання мучило його, аж поки він не перестав його собі ставити. Воно було недоцільне, зайве, шкідливе, бо відповідь на нього: вона прекрасна! — походила геть із іншої сфери людської діяльності. Відповідь була, але вона розминалась із питанням. Відповідь заливала питання, не розв'язуючи його, і воно, зрештою, покійно в ній захлинулось. Питання вмерло чи прикинулось мертвим. Тоді тільки звільнилось на всю широчінь чуття, що почало владно руйнувати його звички, розпорядок, роботу й самого його безжалісно вивертати, перетрушувати та провітрювати. І ці зміни він радо приймав, він з насолодою піддавався їм, бо відчував у них незаперечний найміцніший доказ отих світючих слів: вона прекрасна!

Статтю про наслідки своїх останніх дослідів він кілька разів брався починати. Але наукові думки скупі в'язалися йому в голові, були анемічні й страшенно нудні. Спогад про Марту раз у раз уривав його міркування. Де вона зараз? Яка вона в цю мить? Що робить до сьомої години, коли вони мають побачитись? "Люба, хороша!" — шепотів він і підводився з-за столу. Починав ходити по кімнаті, посміхаючись. "Кожен сказав би, що я дурень", — задоволено міркував він. "Але це брехня. А от ви справді дурні! Ви нічого не розумієте!" — казав він уявним напасникам. Під цей настрій у нім виникали різноманітні хотіння, йому спадало на думку, що добре було б змалювати дівчину фарбами, створити з неї дивний невідпорний портрет, що перед ним кожен тремтів би. І уявляв себе геніальним маляром, надзвичайно яскраво відбував у мріях весь процес натхненного малювання, хоч з малярством був знайомий тільки з вивісок на крамницях та установах. Через день кілька йому починало здаватись, що ще краще було б вирізьбити Марту в мармурі. І уявляв себе довершеним різьбярем. А то іноді просто лягав на канапу, кутив і думав про далекі краї, де він з дівчиною разом мандрує, про людей, що там живуть, про тропічні ліси й вічні сніги полярної землі.

Чимдалі більше й з більшою насолодою поринав він у свою любов. Він дозволяв їй руйнувати себе, змінити свої життєві уподобання, ба навіть роботу свою гальмувати, а це допіру ще здалося б йому блюзнірством! Щось коштовніше почав він у коханні й у дівчині убачати, ніж його робота була, щось багатозмістовніше й цінніше за всі свої досліді, вчинені й накреслені, щось вище за всяку людську науку, хоч би яка висока вона була. Бо він ніби глянув у бік від путі, якою досі простував, у той бік, де дивитись йому й на думку не спадало, і побачив світлі ясні простори, і відчув те, чого не почував ніколи.

Навпаки, дівчині кохання було природним завершенням її мрій. Те, чого жаждала вона, здійснилося. І зовсім так, як Марта уявляла! Ще напередодні, навіть за годину перед тим, як це сталося, вона не повірила б у його можливість. Ще за мить їй був чужий цей чоловік, якого зараз вона завжди в собі почувала; він був далекий, суворий, геть незнаний — і от раптом вона зрозуміла його й перейнялася ним. І в цьому разючому

перетворенні не було їй ні дива, ні загадки. Так мусило бути. Так передчувала вона ще тоді, коли перша нудьга повстала в ній за чимсь незбагненим, коли почала вона прокидатись уночі від незрозумілих снів і підводити вдень від книжки задумані очі. Відтоді це передчуття зростало разом з нею, обертаючись у таємничу певність, живлячи в ній надію на неповторну зустріч і незглибне чуття. Вона жила повсякчас, ніби шукаючи, вона була ввесь час нашорошена й пильна, загострено чуйна до кожного руху в тій ділянці, де скерований був її внутрішній зір. І тепер бездумно поринула на раптовий поклик, опанована блискучим і радісним поривом, віддавна в собі викохуваним.

Про що говорили вони?

Перші дні — ні про що. Тобто, звісно, говорили, але коли б за стенограмою їхньої розмови хтось схотів би судити про мовний розвиток людей, то вжахнувся б кричущої вбогості їх лексикону. Різні вигуки, особові займенники першої і другої особи однини та до них відміна одного дієслова в одному тільки часі — от і вся була основа їхніх перших розмов. Але скрашені й розпалені почуттям, вони здавались їм без міри чудовими, а примітивні речення, на кінець яких замість крапки поставлено поцілунок, чарували їх, як найвищі зразки красномовства.

Та потроху словесний елемент у їхніх побаченнях більшав, і вже через тиждень Юрій Олександрович почав розмови на різні теми, що його цікавили.

— Безумство,— казав він, стоячи перед дівчиною.— Ах, Марто, яке це влучне визначення: розум справді не бере тут жодної участі!

— Сядь коло мене, Юрику,— мовила дівчина.— Чому ти від мене втік?

Він знову сів коло неї на ліжко, і вони схилились одне до одного в священній і банальній позі закоханих.

— Відколи я полюбив тебе, Марто,— вів Юрій,— багато що стало переді мною геть у іншому світлі... Я помітив багато з того, що досі не помічав, а ще більше інакше зрозумів. Ти справжня чарівниця,— він поцілував дівчину, а вона погладила його по голові.— І коли б навіть нам довелося колись розлучитись...

— Мовчи! — скрикнула вона.— Це неможливе.

— Заспокойся, Марто, я висловлюю тільки припущення... Так навіть тоді я пішов би новий, я зберіг би довіку ті зміни, що ти в мені заподіяла. Ти — непереможна!

— Подивись мені в вічі,— сказала Марта.— Я хочу глибоко-глибоко дивитись тобі в вічі... Я люблю твої очі.

— Дивись,— прошепотів він, стаючи перед нею навколішки.

І коли вона подивилась йому в вічі, вони поцілувались.

— Марто! — скрикнув він у захваті, пригортаючи її; тоді вона зійшла до нього, і вони сіли поруч долі на килимку коло ліжка.— Марто, ти дорівнюєшся жінок, що їх любили великі поети. У мене кепська пам'ять на власні ім'я, я більше до формул звик і не література моя спеціальність, але я пам'ятаю, що Данте знайшов у своїй Бісектрисі вічну красу!

— Беатріче,— м'яко зауважила дівчина, цілуючи його в чоло.

— Байдуже, байдуже, як її звали! Головне, що знайшов вічну красу. А я знайшов у тобі, Марто, свою втрачену націю.

— Так швидко? — спитала вона.

— Так, Марто... Не будьмо сперечатись, хто знайшов більше — я чи той Данте, Суперечка ця була б метафізична.

— Данте любив також і свою націю,— сказала дівчина, кладучи йому голову на плече.

— Я бачу, що це була людина всебічна, достойна кожному стати за приклад,— вів Славенко.— Але навіть він не сказав би, що таке нація. Я пробував аналізувати це поняття, і дійшов висновку, що це дуже незрозуміле явище, яке нібито й існує, хоч насправді існують тільки його складові й суперечні частини. Коли хочеш, то нація подібна до білка, що вмить розпадається, коли почати його серйозно аналізувати. А проте білок все-таки існує, як цілком визначена речовина, і завдяки йому точиться життя на землі... У всякому разі, полюбивши тебе, я відчув себе українцем, хоч, правду сказати, йшов до тебе тільки з наміром попрактикуватись у мові. Я сягнув далі, ніж сподівався, отже, в цій справі ти виконала роль каталізатора; це мій рідний хімічний термін,— додав він, цілуючи її.

— Ти не можеш без цих термінів,— мовила дівчина з докором.— Ти любиш їх більше від мене.

— Я зжився з ними, як сліпець із своїм собакою. Щоправда, сліпець завдяки тобі прозрів, але було б жорстоко й недоцільно прогнати вірного пса. Він ще нам, Марто, знадобиться! їдуть, їдуть десь з-закордону мої реактиви, і ось незабаром почнеться нова серія моїх дослідів, серія твого імені, Марто.

— Хоч би вони довше не надходили! Я відмовляюся від своєї серії.

— Ах ти пустунка! Ти хочеш вкінець мене зруйнувати!

— Руйнуй і ти мене.

— Завтра висаджу в повітря твій махортрест.

— Ах, якби ж це сталося,— зітхнула вона.— Якби люди, всі люди зробилися вільні! Щоб не залежали від своїх заробітків і посад. Яке життя було б тоді, Юрчику! І щоб були великі театри й кіно, де пускали б без квитків, і щоб без квитків можна було де хочеш їхати, і щоб скрізь тебе годували і були раді, що ти прийшла. Уяви, Юрчику! Хіба цього ніколи не буде?

— Твої бажання не витримують критики,— сказав Юрій.— Навіть за соціалізму люди не будуть такі безтурботні.

— Дуже шкода... А втім,— сказала вона тихо,— я не проміняла б на той рай жодної хвилини, яку можу бути з тобою... Ні, не так: не проміняла б жодної хвилини чекання на тебе... нічого, що зв'язане з тобою, не віддам!

— Марто! — прошепотів він, нахилиючись до неї,— Марто, ти розумієш, як я тебе люблю?

— А я?..

І їх мова знову зійшла на захоплений примітив, на маленьке й страшне дієслово, що тримається закоханих уст, як учеписта думка хворого мозку.

Тепер дівчина злягла йому на коліна, а професор тихо гладив рукою її обличчя й витке волосся. Але маючи внутрішню потребу розвинути й докінчити кожну думку, він провадив:

— Я сказав, що нація є щось незрозуміле. Та коли не розумієш чогось, тоді шукаєш йому хоч далеких аналогій. І ти зверни увагу, як прокидається зараз інтерес до старовини. Навіть серед обмеженого числа моїх знайомих двоє збирають давні речі, різні незручні вази, посуд,

з якого не можна їсти, потемнілі картини, поїдені мишами книжки. Чому? Бо ми дуже далеко сягнули й звертаємо очі назад, мов пересельці в бік покинутого рідного краю. Ми вийшли з минулого й сумуємо за ним. І в любові до нації є теж сум за минулим. Основне в нації — це спогад. До нації прилучається тільки той, хто психічно з'єднався з її минулим. Через те, власне, й не важить нічого, ким хто народився. Це момент суто механічний, це штамп на бланкові, де ще нічого не написано. Бо належним до нації не родяться, а робляться.

Вона погодилась. Вона здебільшого погоджувалась з усім, що він казав, уже через те, що це казав він. Коли й не погоджувалась, то рідко коли заперечувала, тільки зауважувала.

— Ти думаєш,— зауважила вона.— А для мене це так просто. До того ж, ми жили в Каневі...

— В Каневі? То ми доконче мусимо туди поїхати. Ти будеш поводитаркою в моїй запізній прощі на Тарасову могилу.

— Обов'язково поїдемо! — скрикнула дівчина.— Адже я там народилась. Руки, руки, Юрчику! Доведеться зв'язати тобі руки! Я покажу тобі там кожен куточок. Там є мої ярки, мої кущики. Знаєш, я гуляю було, побачу кущик і скажу: це буде мій кущик.

— Я боюсь, що ті кущики вже повиростали в дерева,— зауважив Славенко, кидаючи цигарку.

— Навіщо ти сказав... так жорстоко,— спитала дівчина. — Ні, ті кущики є, вони не вирости. От побачиш... Ах, Юрчику, як там гарно! Це чудово, що ми туди поїдемо. Коли? В квітні? Ні, ще холодно... В травні? Ой, як довго! Підемо в степ, далеко-далеко... І будемо йти, йти... поруч...

— Поруч,— проказав Юрій схвильовано.

Він переймався її поривом; чудний тихий блиск її очей його заворожував. Траплялись іноді хвилини, коли Марта ставала незвичайна, гострий доплив чуття перетворював її. Ясна лагідність займалася в її рисах, і zarazом був у них тривожний, жагучий смуток, якесь тужливе й нестримне піднесення, що збуджувало в ньому захват і покору, здійснювало в ньому бажання носити її світами на руках. Тоді тиша наставала в кімнаті, мовчанка кохання, коли він колисав її у м'яких обіймах і торкався, схиляючись, устами її уст, де тихо поєднувалась їх зневолена від надміру жага.

— Ти — Марта? — прошепотів він.

— Я Марта,— відповіла вона.

Потім стиснула руками голову й сказала поволі:

— Я не хочу, ні про що не хочу думати, Юрчику, я хочу думати про тебе... Зараз! Ось ти тут, а я думаю про тебе... Тебе ніби двоє. Одного я ось відчуваю, а про другого думаю. Це чудно? А як я чекала тебе! Не знала ще тебе, а почувала, що ти прийдеш — і ти прийшов.

— Гадаю, що ця психологічна загадка розв'язується просто. Напровесні чуття в тварин загострюються. Ти почувала весну, а не мене.

— Ти все хочеш пояснювати,— зітхнула дівчина. — Навіщо пояснювати? Юрчику, не будь розумний зо мною!

— Це важко, але я спробую... Твоя рація, Марто! Навіщо пояснювати? Ми нічого не додаємо до явища, але руйнуємо його чар. Так зухвале хлоп'я нищить цяцьку, щоб довідатись її будови. Наші пояснення всі нікчемні й нічого, зрештою, не пояснюють. У великому X, що ми силкуємось розв'язати, завжди лишається трохи менший X, а в ньому знову ще менший, і так до без кінця, аж поки замість одного великого X не здобудемо безліч манюсінських, але однаково незрозумілих. Твоя

рація! Ми надто багато думаємо і мало живемо. Життя йде проз нас, а ми думаємо й починаємо жити обміркованим, якимсь стерилізованим життям, де вбито всі мікроби шумування. Надужиток здібністю мислити — ось де наш величезний злочин... А твоїми устами, Марто, промовляє зараз найкраща мудрість, проти якої наша вигадана мудрість надто дрібна, Марто, вчи мене цієї великої мудрості! Марто, я твій учень, я доросле дитя, яке ще не жило!

О, БАЯДЕРКО, Я ТОБОЮ СП'ЯНІВ!

Професор Славенко, закохавшись у дівчину, почав виявляти чималу цікавість до поезії. Що два-три дні Марта приносила йому нову збірку віршів із своєї спілчанської бібліотеки, а крім того, Юрій Олександрович і сам дещо придбав за допомогою своєї покоївки Насті. Особисто купувати в крамниці вірші він все-таки не зважувався, боячися здибатися із знайомими й зрадити перед ними своє захоплення. Смак на вірші був його інтимністю, до якої втаємничувати він нікого не збирався. А що був він людина акуратна, то мусив розв'язати справу, де саме, на якій полиці серед наукових книжок примістити свій новий набуток. І прогорнув йому місцину серед трактатів з психопатології.

Статті про закінчені спроби він остаточно вирішив зараз не писати, а зв'язати здобуті дані з наслідками своїх майбутніх дослідів. Журнали й листування потроху скупчувались йому на столі, але на це згромадження він дивився вибачливо. "Хай полежать, ніщо в світі від цього не перекинеться. Що я важу, зрештою, на землі? Моя смерть не змінила б ні ладу на ній, ні її долі. Нема що переоцінювати себе й цих паперів!" І він сідав на свою розлогу канапу читати поетів, а ввечері розповідав Марті про враження від своїх екскурсій у віршові краї.

— Докладне читання поетів,— казав він,— потвердило мою попередню думку про них і про мистецтво взагалі. Основна моя теза, що митці нічого не розв'язують у життєвих проблемах, лишилася цілком незмінна. За весь час, відколи людськість існує, поети не рушили й на крок із свого вихідного становища, комплекс тем і понять у них аж ніяк

не змінився. Якщо наука давно вже має землю за порошок всесвіту, а людину за одну з дрібних тварин, то для поетів земля й досі лишилась центром світів, а людина — вінцем творіння. Наука викрила колосальні закони природи, наука щораз обдаровує, нас новими теоріями та винаходами, а поезія тим часом нічогісінько не викрила і нічим новим нас не порадувала. Ось тільки перед нашими очима виросла рефлексологія, теорія відносності, фрейдизм, не згадуючи про безліч технічних удосконалень, серед яких є такі велетні як радіо й повітроплавство,— а поети, як і століття тому, співають про гнобителів та погноблених, про півтора десятка людських чуттів, серед яких кохання посідає коронне місце.

— А хіба це незаконне місце, Юрчику? — спитала Марта, що сиділа в його обіймах.

Юрій поцілував її.

— Це єдина відповідь, яку я можу дати на твоє питання,— сказав він.

Дівчина пригорнулась до нього.

— Кажи далі,— мовила вона.

Марта полюбила його міркування не менше від нього самого. Бо їй хотілось спізнати його якнайглибше, і думки, які він щедро висловлював, здавалось були для цього найприроднішим шляхом. Та й солодко було дівчині почувати, що саме з нею він ділиться своїми поглядами, а чути повсякчасне підкреслювання, що ось те й те в його світогляді змінилось, відколи її покохав, було Марті за найвище щастя. Адже вона пройшла в його душу й опанувала її, вона примусила його інакше глянути на життя з своєї кімнати, стала йому мов за точку, де зір його дістав нового заломлення. А більшої перемоги годі уявити!

— Мої думки про поезію не змінились, але змінилось ставлення до неї. Треба дивуватись, але zarazом і визнати, що мислення нашого ставлення до явищ не визначає. Наведу до цього характерний приклад. Сусіди в моєму помешканні мають здоровезного кота, що систематично краде в мене їжу, яку я купую собі на ранок та вечерю. Уміння непомітно й майстерно вкрати могли б повчитись у нього найкращі злодії. Власне, цей кіт та ще нестерпимо балакуча господиня становлять єдині невігоди мого помешкання. Існування цього сусідського кота за приблизним обрахунком коштує мені близько червінця місячно, але я терпів його, щоб не сваритися з сусідами, що на нього моляться. Я міг тільки ненавидіти його й давати йому крадькома стусана. Погляд мій на цього кота не змінився: це викінчений злодій, нахаба і грубіян. Але від якогось часу, не дуже давнього, я відчув, уяви собі, велику приязнь до нього! Я, коли хочеш, зрозумів його! Йому нудно, цими крадіжками він скрашує одноманітність свого побуту. Тепер я вільно допускаю його в свою кімнату. Він скаче на стіл, заривається в мої папери й спить.

— Юрчику, в тебе бувають неможливі приклади! — скрикнула дівчина.

— До них мене привчили нетямущі студенти. Дехто з них має такий ще необроблений мозок, що тільки якимось грубим прикладом щастить увести його до розуміння абстрактної речі... Отже, поети нічого не розуміють, але нас теж примушують замислитись, чи розуміємо що-небудь і ми. Мушу щиро признатись — думаючи про це, відчуваєш велику непевність! Звичайно, ми вивчили багацько явищ, ми вміємо їх викликати чи усувати, вміємо так чи так використовувати їх, але це аж ніяк не є, що ці явища нам зрозумілі. Взяти хоч би електрику, що набула виключного поширення по всіх ділянках сучасного життя. Але чому від тертя саме такої і такої речі повстає вона, ми збагнути не можемо, як не можемо й надати цієї властивості якійсь парі інших речей, що самі з себе її не посідають. Якщо явище є, ми кажемо: так мусить бути. Ми стверджуємо явище, але не розв'язуємо його. Перша причина речей нам невідома.

— А може, її й не треба знати? — спитала Марта.

— Наука без неї справді чудово обходиться,— сказав Славенко.— Але я переконуюсь, що вона, хоч і невпинно зростає, дуже мало вплинула на людську істоту. Поступ змінив наш побут, додав нам вигод, витончив нас психічно, але суті людської він не порушив. Ми лишилися тварини з півтора десятками чуттів, що їх незаймано несемо через століття, як передумову, як можливість нашого існування. У нас лишилися і старі надії на щастя та краще майбутнє, надії первісної людини, від якої ми, зрештою, різнимось тільки одежею та способом висловлюватись. Але майбутнє нам так само невідоме, ні особисте, ні вселюдське. Ми можемо тільки припускати, але припущення видаємо за знання. Це шахрайство раз у раз викривається, але не перешкоджає нам і далі себе дурити, бо людськість мусить мати перспективи, хоч і не знає їх. Вона йде до того, що уявляє, а прийде до того, що буде.

— Як же жити без надій, мій любий? — сказала Марта.— А те, що ми майбутнього не знаємо, це добре! Добре, якщо майбутнє гарне, а якщо воно лихе, тоді ніхто й не жив би, знаючи його. А так можна мріяти. Про що хочеш можна мріяти... А іноді мрії навіть здійснюються,— додала вона, цілючи його.— Ні, не кажи, Юрчику, в житті все на своєму місці. Кращого ніхто вигадати не може. Якби хто вигадав краще, то воно прищепилося б.

— Марто,— скрикнув Славенко,— я не маю аргументів проти твоїх тверджень! Ти бачиш ясно, твій розум не затьмарений марними міркуваннями, що сушать людям голову й призводять їх до всіляких теорій. Життя прекрасне, це кожен десь потай припускає, а ти висловлюєш це просто й одверто. Це бринить також у кожному рядкові поетів, дарма, чи вихваляють вони життя, чи похмуро заперечують. Тим-то поезія захоплює нас, хоч і не витримує розумової критики. Так захоплює нас і кохання. Воно відкриває нашу душу назустріч життю, дає нам пізнати неперевершену, первісну радість і зв'язок із далекими поколіннями, з яких ми вийшли і які кохали так само. І яке щастя — почувати цей зв'язок у собі, відкинути всю свою пиху, всі нікчемні напруги, знати, що ти маленький і нетямущий... Як чудово сказав поет: "комашинка маленька я на твоїй байдужій руці"!

В такі хвилини приниження людської істоти, Славенко починав хвилюватись, удавався в той настрій, якого Марта майже панічно боялася. Він так цілував її, що вона тремтіла від страху, захлиналась від збентеження й туги, виривалась від нього, мало не плачучи. Рухи її робились судорожні, немов вона потопала, а шепіт ставав благальний і розпачливий.

— Не треба, Юрчику... Послухай мене, не треба...

Він скорявся, робився тихий, як ягня, але непомітно здобував щодня більше прав у поводженні з дівчиною. Вони, ці інтимні права, якось крадькома, ненавмисно зростали й міцніли з побачення в побачення, присипляючи чуйність Мартину дрібними дозами свого додавання. Ніщо не порушувало затишку їхніх сходинок і розмов. За мурами цієї кімнати переставало будь-що існувати, коли вони простягали, зустрічаючись, одне одному руки. З сьомої до дванадцятої — п'ять довгих годин, майже робітний день службовця, збігали їм суцільною яскравою миттю, сліпучою і раптовою, як спалах мангану. Щодня вони доконче збирались кудись піти — до театру, кіно, на якусь виставу чи просто погуляти, але зразу ж про свої наміри забували й жодного разу ще не вийшли з кімнати, що тримала їх у собі можливістю поцілунку. Вони ніде не ходили, здійснюючи своє єдине, настирливе бажання: бути вдвох, бути тільки вдвох! — а для цього ніхто не був їм потрібен, та ніхто їх і не турбував. Тижнів з півтора принаймні. Аж ось несподівано простягся до них перший помазок зовнішнього світу, від якого вони відокремились і про який забули.

Якось прийшовши, Славенко застав Марту не саму. Проте, не можна сказати, щоб і вдвох, бо друге — це була маленька дівчинка, від сили років п'яти, білява, в суконці по коліна і з величезним чорним бантом у колосі, що надавав їй розміром і кольором поважності, якої вона своєю поведінкою не виправдувала. Бо була вертлява, непосидюча, до того не мала в рухах якусь претензійність, підкреслене кокетство, манірність старої панни, цілком нагадуючи дорослого ліліпута, що, незважаючи на величину свою, дізнав життя всіма сторонами.

Коли Славенко увійшов, дівчинка трохи зніяковіла й граційно це виявила, спустивши додолу очі.

— Чия це дитина? — невдоволено спитав Юрій, вітаючись з Мартою.

— Це сусіди мого, кооператора, дочка... ти знайомий з ним,— пошепки відказала дівчина.

— Мене зовут Ада,— раптом озвалось дівча.

— А чого вона тут? Ви її кликали? — спитав Юрій, мимоволі переходячи на "ви" в присутності третьої особи.

— Ні, вона сама прийшла.

— Я умею танцевать,— сказала Ада.

І не чекаючи припрошення, почала робити перед Юрієм повільні па, млосно піднісши над головою руки й вихиляючись усім своїм крихітним тільцем.

— Перестань,— крикнув Юрій, якому ця недитяча любосність у дитині видалась гидкою.

— А вот и не перестану вам на зло,— сказала Ада, продовжуючи.

— Розбещене дівча,— пробурмотів Славенко, закурюючи.— Кажете, сусідська дитина? — спитав він.— Але скільки я пам'ятаю, ви казали, що сусіди ваші — українська родина. Чому ж дитина говорить по-російськи?

— Я умею и по-украински, но по-украински очень некрасиво,— поважно заявила Ада.

І зробивши останнє па, вместились на ліжкові й почала розповідати. Мови їй не бракувало. Повідомивши про своє сьогоднішнє меню, Ада перебрала всіх своїх знайомих дівчат та хлопців, з якими на вулиці бавилась, і кожному дала сувору характеристику, раз у раз підкреслюючи свою першість. Так минуло півгодини, коли Марта з Юрієм безглуздо слухали її нескінченне старування, вряди-годи перекидаючись дрібною фразою. Це дівча якось глибоко дратувало Славенка своїм чванькуватим пащекуванням, а надто самою своєю присутністю, яка його зв'язувала і він нарешті не витримав.

— Виряди її,— шепнув він Марті.

Та вагалась. Тоді Юрій різко запитав:

— Ти чого сюди прийшла?

Ада спантеличилась. Цей тон на неї вплинув.

— Мене папа прислал погулять... — пробубоніла вона.

Тоді Славенко взяв її за руку й вивів з кімнати.

— Скажи своєму папі, що тобі тут нудно гуляти,— мовив він.

— Юрію, хіба так можна з дитиною? — з докором сказала дівчина.

— Це не дитина, а шпигунка!

— Ти розумієш, що можеш зіпсувати мені відносини з сусідами? Як гарно!

— Та що він, закоханий у тебе, чи що?

— Хто?

— Сусіда твій, кооператор! Адже дитину прислав, щоб стежити й... заважати нам. Добрий батько!

Марта, сміючись, обняла його.

— Юрчику, твоя підозра необґрунтована! Слухай, я сама тут причина. Бачиш... Ну, як би сказати? У мене завжди бувало чимало прихильників...

— Он як! — буркнув Славенко.

— Ні, я нікого з них не любила! Навіть не гралася в любов чи флірт, як дехто... Розумієш, вони всі мені були байдужі. Тебе я люблю, це правда, це я кажу сміливо. Але ті приходили, часом мені було весело з ними, а найчастіше вони обридали мені. І так виходило, що він прислав Аду, коли хто вже дуже починав за мною впадати. Щоб його стримувати, розумієш?

— Хитра механіка! — посміхнувся Юрій. — Ти що ж, гралася з своїми прихильниками?

— Трохи... Всі вони були страшенно комічні! І от сусіда мій, побачивши, що ти до мене вчащаєш, подумав собі, чи не потрібна, бува, мені його допомога. І знову прислав Аду. На цей раз він помилився, але шкода, що ти так грубо прогнав дівчинку.

— Але ж я не знав, що кооператор виступає в ролі твого янгола-охоронця! — сказав Юрій все-таки невдоволено.

Вона м'яко обняла його.

— Заспокойся, Юрчику, це дрібниці.

— Марто,— сказав він глухо,— мені тяжко останні дні.

— Що таке, любий?

— Бажання бачити тебе мучить мене як ніколи. Я задихаюся вдень без тебе. Мені тисне голову. Іноді я просто спиняюся як божевільний і все забуваю. Всередині робиться порожньо, до жаху порожньо. Потім через хвилину починаю болісно пригадувати — ось те мені треба зробити, ось туди піти, те прочитати. І це не думки в мене, а якесь каліччя. Іноді силкуюсь щось пригадати — і не можу! Напружую всю пам'ять, і не можу пригадати. Тоді почуваю себе до краю стомленим. Сідаю і сиджу, як остовпілий. В голові оливо. А потім, коли бачу тебе нарешті, все-таки лишається осад від того болю, невдоволення, стома.

— Ти любиш мене, Юрчику! — радісно шепнула дівчина.

— Люблю. Якось тупо й безоглядно люблю. Але іноді й ненавиджу. Коли приходжу ввечері від тебе, часом сідаю до столу, довго сиджу й ненавиджу тебе всім своїм серцем і мозком. Коли б я довідався в ту мить, що тебе, наприклад, убито, я закричав би з радощів.

— Не треба мене ненавидіти!

Він сказав, дивлячись їй у вічі:

— І зараз не знаю, люблю тебе чи ненавиджу.

Замість відповіді, вона почала його цілувати. Спочатку тихо, мляво, потім глибше, настирливіше. І шепотіла між поцілунками:

— Любиш... любиш...

Він неохоче зустрів ці пестоші. Сидів поруч неї похмурий, неприступний.

— Що тобі? — спитала Марта.

Він мовчав.

Тоді вона почала жартома зазирати йому в очі, які він одвертав, тулитись до нього обличчям, смикати за рукава, ластитись, пригортатись.

Нарешті він буркнув:

— Ти нелогічна, Марто.

Дівчина поклала йому на плечі руки й сказала по-дитячому піднесено:

— Я все розумію, Юрчику. Я вже досить доросла. Та тепер і немає наївних дівчат... Те, що ти хочеш, мені добре відомо. І відомо також, що я хочу. І знаєш, що мені здається? — вела вона, нахилившись до нього.— Мені здається, що наші бажання збігаються! Ось скажи мені тихенько на вухо, що ти хочеш!

— Я хочу тебе,— шепнув він збадьоріло.

— І я так само! — скрикнула Марта.— В чому ж річ?

— В чому ж річ? — перепитав він, пригортаючи її.

Але вона визволилась.

— Річ... річ у моїй маленькій примсі.

— Кажи, можливо ми усунемо її спільними заходами!

— Вона сама усунеться з часом... Бачиш, я про це думала. Я боюся, страшенно боюся, але що поробиш! Давно думала, ще коли тебе не знала. Це мусить колись статися, тому я думала... І я не хочу, щоб... це сталося тут,

Він здивовано дивився на неї.

— Нічого не розумію!

— Це зрозуміти важко, це й смішно... Але я хочу, щоб... це сталося на моїй батьківщині, в Каневі...

— Даруй, Марто,— прикро сказав професор,— це більше, ніж смішно, це наївно.

Марта зникла.

— Справді, чудно!— сказала вона.— Я сама до ладу не доберу... Але я там народилася, виросла, я була там щаслива. Зрозумій, що й це мусить статися там, тільки там!

Її очі вже зайнялися тим блиском, де світиться минуле, де горять мрії, з якими зріднилась душа, ті мрії, що пориваються в майбутнє, але все ж до минулого належать. І голос її бринів урочисто, висловлюючи глибокі, сховані бажання, шукаючи на них луни, відповіді, зрозуміння! Такою Марта завжди Юрія хвилювала. Такою вона зачаровувала, скоряла його волю, збуджувала щось співзвучне, але забуте в його серці — незмірний порив удалечинь і великі радісні передчуття.

Марта казала:

— Це щось велике для людини, Юрчику! Не можна його відбути буденно, це велике свято, мій любий. А дитинство теж свято... Тепер ти розумієш? Навесні я візьму відпустку, і ми поїдемо туди. Я покажу тобі там надзвичайні місця. Там я буду логічна, Юрчику! Нічого не буде, крім нас двох. Все буде десь далеко. Ходитимемо з тобою степами, там яри, гори, Юрчику, я там народилася, все мені там рідне. А ввечері візьмемо човна і поїдемо Дніпром. Гребти не будемо, хай нас несе вода... Ти побачиш, як там гарно! Згода, любий? Згода, моє кохання? Побудемо там два тижні, а потім ти підеш, де хочеш, бо вічно любити не можна. Ми будемо знати, коли розлучитись, правда, Юрчику?

Він підвівся і взяв її за руки.

— Марто, звідки ти береш ці слова? Як зберегла ти цю непоборну ніжність, оцей тихий нестримний запал? Як можна з тобою не згоджуватись? Все мусить коритись, коли ти говориш! У твоїй мові є якась давня могутня мудрість, від багатьох уже забута. Ти загадкова, Марто!

— Я дуже проста,— відповіла вона.

— В таку хвилину, як зараз,— вів Славенко,— я ясно бачу і ясно розумію. Я почуваю надлюдський порив до праці. Але дозволь мені, Марто, ще не працювати! Дозволь мені думати тільки про тебе і жити тобою.

— Дозволю! Я хочу цього, Юрчику,

Про роботу свою він часто згадував, і спочатку це лякало дівчину, що почувала в його науці свою видиму суперницю. Та дедалі більше звикаючи до свого права на вченого, Марта й саму науку схотіла спізнати, щоб увійти в неї й підкорити собі.

— Ти ніколи не розкажеш мені про свої досліді,— сказала вона якось.

— Не думав, що вони цікавлять тебе.

— Дуже цікавлять! Я все зрозумію.

Тоді він почав викладати їй свої біохімічні думки.

— Білки або протеїни,— казав він,— вражають дослідника передусім складнотою і крихкістю своєї будови. Можна сміливо твердити, що жоден геній не зміг би створити те, що легко й незмушено творить природа порядком великої випадковості. Атож, випадковості, Марто! Якби ми хоч на мить відмовились від цього поняття, яке ще греки покладали в основу світотворення, то зразу б потрапили в нетрі антинаукового, теологічного світогляду, що простісінько провадить до Бога, цього символу капітуляції людського розуму перед різноманітністю природних явищ. Ми теж є діти цієї великої випадковості, але так само випадково маємо змогу викривати в ній закономірності, якими вона нам об'являється. З усіх тварин нам дано пізнати випадковість, і з цього пізнання походить наше щастя та розпач. Щастя тому, що з відчуття світової випадковості народжуються надії, не тільки особисті, але й групові, національні, навіть надії у "всесвітньому масштабі", на щасливе майбутнє людськості. Але заразом народжується і розпач. Бо й ми самі випадкові, тобто минущі, а з усяким тимчасовим існуванням, мовляв за Шелінгом, поєднаний смуток. Те саме каже й Гегель: з тимчасовим існуванням нерозлучне страждання. Справді, Марто! Коли б ми могли вічно тривати, якими дрібними, нікчемними видалися б нам наші болі та муки!

— Але й радощі так само!

— Маєш рацію! Вічне життя було б байдужістю, тобто вічною смертю. Протилежності сходяться, в цьому безглузда закономірність

випадковості. Ми в цілковитій владі її, і от бачиш, що з неї нема навіть теоретичного виходу.

— Його й не треба шукати,— сказала Марта.

— Мудро не шукати того, чого не можна знайти, а подивись, яке міцне в людях прагнення продовжити свою тривалість. Якщо релігійний потойбіч уже зруйнований, якщо спадкове продовження в роді, той ґатунок безсмертя, що його так високо підносили біблійні євреї, нікого вже не задовольняє, то лишається ще відносно безсмертя ідеї, до якої кожен може себе прилучити по своїй уподобі. Тому люди ладні навіть жертвувати власним життям задля життя ідеї. І треба визнати, що ніщо так не зміцнює ідеї, як самознищення чи просто нищення людей в ім'я її. Історія, скільки відомо мені, вчить нас, що найпоживнішим ґрунтом для ідей завжди були кров і смерть.

— Пам'ятаєш пісеньку про смерть,— сказала Марта,— ось цю:

А вже смерть та по дворі ходить,
а вже потихеньку до мене підходить,
та все потихеньку, та все помаленьку
до мене підходить...

Іноді я співаю цієї пісні, і, знаєш, здається мені, що нею я накликаю на себе смерть. Співаю, і мені чується, що смерть бродить коло будинку, потім заходить у помешкання, береться за ручку моїх дверей і ось зараз увійде... Моторошно так робиться!

— Ти нервова, Марто! Смерть нізвідки не приходить, а постійно пробуває всередині нас, чекаючи, іноді дуже довго чекаючи слушної хвилини, щоб обійняти свої права. Ми носимо свою смерть у собі,

зовнішній чин може її тільки передчасно звільнити. Смерть не має в собі тих таємниць, що їх витворив жах і людська уява. Обмін речовин припиняється, настає якась мить байдужості, сцепеніння, потім починається процес розпаду білка, процес простий і добре нам відомий. Щоправда, не всі клітини підпадають йому відразу, деякі зберігають ще властивість розвиватись; за приклад цьому може бути хоч би волосся, що виростає на мерцях. Не обходиться в явищах смерті й без певних парадоксів. Ти, мабуть, знаєш, що білки нашої їжі підпадають передусім діянню шлункового фермента, пепсину, який травить їх, тобто розщеплює на складові частини. Але стінки самого шлунку теж є білок, отже, є небезпека, що пепсин за одним заходом може перетравити й саму шлункову оболонку. Організм проти цього бореться, виробляючи спеціальний антипепсин, що охороняє білкову тканину шлунка від цієї руйнації. По смерті виріб антипепсину припиняється, і рештки пепсину починають тоді травити самий шлунок. Це єдиний відомий нам випадок справжнього самопожирання, тим більше цікавого, що відбувається воно після того, як тварина втрачає вже здібність пожирати інших.

— Яка бридота! — скрикнула Марта. — На саму думку про це можна втратити апетит.

— Ця бридота, як і багато інших, доводить тільки, які механічні й сліпі суттю своєю життєві явища. І тим більше дивує їх складність, яку нам, біохімікам, доводиться раз у раз поборювати. Та що там життєві явища! Будова якоїсь звичайної органічної молекули може приголомшити своєю витонченістю. Нам відомі, наприклад, види цукрів, що різняться між собою, маючи тим часом ту саму молекульну будову. Різниця їхніх властивостей, виявляється, залежить не від кількісної чи якісної відміни в молекулі їх, а від такої делікатної і незначущої речі, як просторове розташування окремих груп у тій молекулі. Хімічний аналіз безсилий викрити таємницю цих ізомерів, і їх доводиться розпізнавати по їхній здібності до так званої оптичної діяльності, яка полягає в тому, що вони повертають праворуч або ліворуч промінь поляризованого світла. Отже, ми маємо правоповертальні й лівоповертальні модифікації чи ізомери глюкози, молочної, винної кислоти тощо.

— Це ніби політичні партії,— зауважила Марта. — Правоповертальні й лівоповертальні.

— В науці напрям повороту не важить,— сказав Славенко. — В науці важить констатація і вивчення факту. Але вже саме через це розвій науки раз у раз підсилює і стверджує матеріалістичний світогляд, найсміливіший і найскромніший у своїй логіці. Щоправда, він базується на припущенні, що речі є такі чи приблизно такі, як ми їх сприймаємо за допомогою наших чуттів. Цього основного припущення ми, видима річ, довести не можемо, бо, щоб перевірити діяльність наших наявних чуттів, треба було б мати зовсім нові якісь чуття та органи. Та й це не зарadiло б, бо оті нові чуття, коли б ми їх раптом набули, треба було б знову перевіряти! Але далеко логічніше припускати, що світ в основі своїй є те, що ми уявляємо, ніж твердити, що він являє собою щось зовсім відмінне від нашого сприйняття, бо в такому разі між нами та світом неможливі були б жодні взаємини, навіть саме сприйняття.

Такі розмови поновлювались у них щовечора. Злігши Юрієві на коліна, немов дрімаючи в його обіймах, Марта надзвичайно пильно їх слухала, а Славенко надзвичайно охоче їх провадив, десь почувачи, що розмови ці його підносять перед дівчиною, збільшують його владу над нею, підпорядковують її його мисленню. Це була його своєрідна поема, закоханий науковий спів, один з тих численних способів, яким sameць чарує півподолану самицю.

— Вивчаючи основні життєві процеси,— казав він,— хоч би й ті самі процеси травлення, починаєш глибше розуміти й процеси духовного життя. Справді, наперед можна припустити, що всі наші вищі психічні функції мають свого прототипа в нижчих сферах життєвої діяльності, бо важко собі уявити можливість принципово окремих схем для психіки, що становить тільки похідну функцію нашої фізіології. Основний апарат життя є апарат живлення, отже, в ньому й слід шукати аналогій навіть для законів нашого мислення. Наведу один характерний приклад. Білок, потрапляючи в шлунково-кишковий тракт, розкладається там на свої частини, так звані амінокислоти; потім так само він складається знову в

білок нашого тіла. Ти бачиш дві різні стадії цього процесу: першу розкладову — аналітичну, другу складову — синтетичну. Чи не те саме робить мозок із нашими сприйняттями? Те самісіньке: він аналізує і синтезує. Принципи шлункової праці є заразом і принципи розумової. Ми не дуже помилимося, якщо назвемо мозок нашим духовним шлуномком.

— Юрчику,— мовила Марта,— ти стільки наговорив мені про шлунок, що я вже починаю відчувати його в собі, як щось зовсім окреме... А про свої досліді ти нічого не кажеш.

— Шлунок — це все, Марто! Від нього залежить наша вдача, настрої, спосіб мислення, енергія, навіть краса. І мої досліді також стосуються шлункової проблеми. Що сказати тобі про них? Вони одноманітні й повільні. Від них не можна сподіватися того безпосереднього й видимого ефекту, який дає, наприклад, винахід нової машини. Мета їх занадто далека. А такі досліді, ти розумієш, провадити важко. Тим важче, Марто, що відчуваєш себе в цій галузі зовсім самотнім. Біохіміки відвернулись від білків, вони працюють здебільшого над ферментами та вітамінами, де можна здобути безпосередніх практичних наслідків, хоч би в лікарських справах. І білок лишається занедбаний. Знань про нього на сьогодні досить, а практичної потреби на штучний білок немає, та ще довго й не буде. Наївний ентузіазм, що супроводив Фішерові спроби, дитяча надія, що ось через кілька років усі живитимуться штучним білком — все це розвіялось і зникло. Але проблема залишилась. І її розв'язання завершить ту колосальну роботу, в якій ми всі так чи так беремо тепер участь,— роботу коло створення нового світу.

— Мене захоплює майбутнє — сказала Марта. Я відчуваю той новий світ, де всі будуть вільні. Юрчику, яка я щаслива, що ти працюєш для здійснення цього нового світу!

— Так, я працюю для цього. Більше: я певен, що штучне живлення буде здійснене. Тільки ця віра — повір мені, Марто,— підтримує мене в моїй сірій, похмурій роботі, позбавленій близьких досягнень. Я посуваюсь у ній щороку на сантиметр, а відстань до кінця — кілометри. Мого життя

на це не стане. Але кожний мій крок є фортеця, що ніколи вже не буде здана. Що ми маємо зараз? Кілька вузько лабораторних способів концентрувати амінокислоти в білкоподібні речовини. Та й тільки. Ба більше — для спроб у синтезуванні білка ми мусимо брати амінокислоти, здобуті з розкладу того ж таки білка; ми ще не вміємо здобувати їх із мертвих органічних речовин, крім невеликих винятків, як от глікоколь із хлорооцтової кислоти або лейцин із амілового алкоголю. Я не згадую вже про дорожнечу цих лабораторних спроб, про дорожнечу самих амінокислот — з економічного погляду штучний білок є зараз цілковите безглуздя. Але робимо ж ми штучний каучук, робимо штучний шовк, дешевший і кращий за природний. Робимо штучні анілінові фарби, що геть витиснули рослинну фарбу з промисловості, маємо штучні пахощі, есенції тощо. Нема ніяких підстав не припускати, що й штучний білок зрештою себе економічно виправдає,

Марта спитала, чи не позначиться в майбутньому штучне живлення на людській психіці, чи не призведе вона до занепаду яких властивостей і до повстання інших.

— Ні, Марто,— відповів, зітхнувши, біохімік,— навряд чи є підстави це припускати. Наука, я вже казав тобі, безсила проти консервативності людської натури. Ївши природний чи штучний білок, людина лишиться та сама, з тими самими півтора десятками чуттів, про які розводяться поети.

— І кохання також лишиться?

— Передусім.

— О, це буде чудово! — сказала дівчина, пригортаючись до нього. — Знаєш, Юрчику? Людину не треба зміняти, їй треба тільки допомагати.

— Ах, Марто! Ти завжди маєш рацію,— сказав він, цілуючи її.

Ці біохімічні розмови сильно впливали на дівчину, радували її і захоплювали. Адже вона за допомогою їх доступилася його інтимних думок, пройшла в плани його роботи, в його найглибші сподіванки, в рацію його існування. Вона стала вірницею його задумів, отже, опанувала його геть усього, прилучилась до найдорожчого, що має людина,— творчості й праці. Ніщо не лишилось у нього для неї схованого, вона викрила з ньому все силою свого кохання, могутністю своєї ніжності й уваги. Це давало їй більше щастя, ніж поцілунок, ніж увесь любовний запал і любовні слова. Душу його вона почувала, живу, хоч і похмуру трохи, душу коханого, такого чудного, несподіваного й незрівнянного.

Від розмов їй у пам'яті лишалось чимало спеціальних термінів, що їх вона якось особливо плекала, силкуючись не забути, хоч і не розуміючи їх. На самоті дівчина часто їх повторювала, і, немов граючись, уособлювала їх. Глюкоза видавалась їй перекупкою, аланін уявляла гарненьким білявим хлопчиком, глікоколь — страшенним пустуном, тирозин — людиною небезпечною, триптофан — кумедним тюхтієм. Почувала до цих невідомих речовин велику ніжність, бо вони від нього походили, з його уст, з його душі, і вони лишались, коли він відходив, роблячи його самого реальнішим під час відсутності, навіть розраджували її самотність, коли вона ввечері його чекала.

СВІЙСЬКИЙ ОТЕЛЛО

Біохімічні розмови мали ті наслідки, що були в них закладені з самого початку їх повстання. Бо в цих розмовах, таких далеких від проблеми їхніх взаємин, кожне з них нишком пильнувало своєї мети, отожд білки, ферменти й амінокислоти правили тільки за солідний параван, що під його прикриттям вечір у вечір посувалось наперед їх зближення. З кожним міркуванням Юрій здобував над дівчиною щораз більше чоловічої влади, і вона не могла цьому опиратись, оскільки вважала, що разом з тим здобуває більше влади над його душею. Між них невпинно відбувався обмін цінностями зовсім різного порядку, цінностями, абсолютно незмірними в нормальних обставинах, але між якими кохання вміє знайти й застосувати співмірний еквівалент. Оголоючи свої думки,

він оголював її тіло. Іноді, додому йдучи, Юрій роздягав Марту спати, захоплено дивуючись, як то може обмін речовин витворити своїми процесами такі ніжні й принадні форми, появити такий чарівний колір шкіри, накреслити ці сміливі й безумні заокруглені лінії. Дівчина не могла йому відмовити з причин, угорі зазначених, а ще й тому, що вкладатися таким способом спати не було й самій їй прикрим чи відразним. Іноді вона півроздягнута слухала його філософування, що бриніло тоді надзвичайно піднесено, і уявляла себе геть маленькою, а руки, що обіймали її, здавались їй галуззям, де вона гойдається, і мову його вона чула, як вечірній хлюпіт води об берег.

Нарешті, біохімія її перемогла. Вранці дівчина прокинулась геть здивована подією минулого вечора й першу хвилину навіть спробувала посміхнутись. Але зразу ж її обпав жах, що ось тут коло ліжка ніби стояв, чекаючи тої миті, коли вона розплющить очі. Серце її так стиснулось, що вона мимоволі схопилась руками за груди, і в тіло їй поширилась холодна, гидка вага, як ніби кров її зненацька змерзла й загусла. Дівчина якось раптом оспала й сцепеніла, аж ледве їй сили достало підвестись з ліжка. Противно звичаєві своєму одяглася дуже поволі, подовгу тримала в руках кожну річ, замислюючись над тим, як її повернути. Нарешті злякалась, що може спізнитися на посаду й бігцем подалася з хати.

На вулиці нове чуття згнітило її: нестерпучий сором. Здавалося їй, що всі вже знають про її подію, що вчинок написано на її чолі, що кожен рух її зраджує, робить відмінною від інших людей, значить її видимим і ганебним тавром. Кожен погляд на себе Марта сприймала, як слідєцький, і йшла вперед у страшному збентеженні, воліючи швидше сховатись за дверима установи й zarazом розпачливо гадаючи, що там їй доведеться здибатись із людьми, що знають її, мають право з нею розмовляти, розпитувати, жартувати. "Я, певно, не витримаю",— думала дівчина. Але тиша статистичного підвідділу трохи заспокоїла її. Вона побачила всіх на місцях, всіх за роботою, і сама старанно працювала, хоч руки їй тремтіли і цифри іноді зникали перед очима.

Після праці Марта поєднала всі свої сили й постановила відбувати далі свій день так, ніби в житті її нічого не сталося. Звичний розпорядок мав зменшити у її власній свідомості важливість події, і вона, пообідавши, рушила на курси. Але ще нове відчуття опанувало її, відчуття, що вона є руїна, непотрібний покидьок, щось розчавлене, миршає й нікчемне. Марта заявила, що голова їй болить, та й справді голова її отупіла, і, не досидівши лекції, помандрувала додому. І шкода було, бо до дипломових іспитів їй лишилось щонайбільше місяць.

В хаті їй треба було прибрати, витопити, вмитися, перебратись, та нічого цього вона не зробила. Всі гнітущі чуття, що дівчина за день дізнала, тепер об'єдналися проти неї разом із страхом, рабським страхом за майбутнє. А хвилинами марилося їй, що того майбутнього й зовсім не буде, що життя її кінчилось, що вона дійшла грані його і путі їй далі немає. І, як завжди, свідомість безпорадності була їй радісна, давала насолодний спочинок її чуттям, власне безсилля колисало й пестило її, присипляючи болі. Бо в своєму лихові дівчина якось розчинялась, переставала існувати, як суцільний об'єкт його, отже, випорскувала з-під його гніту й сумовито поглядала на нього ніби десь здалеку.

З того жаль повстав у ній — не за тим, що сталося, а за тим, що воно вже сталося, що воно вже dokonane, що воно вже — минуле. І ще сталося так, як вона не думала,— пригадалися їй мрії про Канів, про дитинство своє, з яким вона жадала пов'язати кінець дівочтва в якесь неподільне безпосереднє ціле, щоб народитися жінкою там, де була народилася, коло великої ріки, серед великого степу в урочистому святі кохання й природи. Це були тільки мрії, може, й занадто романтичні, але провал їх Марта сприйняла, як життєву поразку. І згадавши, що ось незабаром він знову прийде, дівчина пішла геть з кімнати, щоб з ним не здибатись. Вона навіть думала про те, щоб не бачитися з ним уже ніколи.

Юрій Олександрович того дня з'явився за десять хвилин перед усталеним терміном. Ніколи ще бажання бути з дівчиною не мучило його так, як сьогодні. За день воно сточило біохімікові всі ділянки його серця, і він прийшов оце геть знеможений від радощів, захвату і хвилювання.

Його почуття до дівчини після вчора зробилось якимсь палющим, відбирало йому спокій і певність, натомість даючи насолоду жадання, зосередження на єдиній думці про неї і єдиному до неї пориві. "Я люблю її",— шепотів він сам собі, і щоразу ці слова були йому за новину, без кіпця в собі знаходжувану, так ніби він мав до дівчини не одну любов, а безліч їх, усе різних, з новими й несподіваними відтінками. Противно всяким законам логіки та сама думка про той самий об'єкт ставала йому за невичерпну різноманітність! І ці три слові його через цілісінький день п'янили й поривали.

Різка досада змінила на його обличчі закохану посмішку, коли Славенко вступив до порожньої Мартиної кімнати. Дівчини не було. А саме сьогодні вона мусила його найбільше чекати! Її відсутність видалась йому страшною образою, бажанням принизити його, примусити чекати й мучитись. Та ненависть, що часом у біохімікові на дівчину прокидалась, охопила його зараз, підсилена цілоденним жаданням, і якусь мить він ладен був піти геть, щоб ніколи не вернутись. Але переміг себе й подумав спокійніше: "Певно, збори в установі. Збори в нас завжди довгі, вона затрималась". І, роздягшись, знічев'я підпалив у грубі, побачивши кілька незужитих дровин, сів коло вогню й закурив.

Так сидів він до восьмої години, ввесь час наслуховуючи. Потім почав щось читати, о восьмій з половиною покинув книжку і стурбувався. "Ні, це не збори, тут інша якась причина",— мовив він уголос і мимоволі подумав як про можливу за дійсну причину Мартиної відсутності. "А що ж, від неї можна сподіватися! Вона нервова й трохи романтична",— думав він. Цілком, отже, можливо, що вона надміру глибоко переживає, що їй соромно, лячно, що вона, зрештою, втекла, але ж повернеться! "Ах, любенька й дурненька!" — думав він далі вибачливо. І щоб згаяти час, почав прикидати розумом, що їй сказати на заспокоєння, коли вона, нарешті, заявиться після мандрів додому.

Що ж їй, власне, сказати? Передусім, що її поведінка, коли вона справді така, як він розумово припускає, є наслідок непоправного виховання. Динна річ, але, незважаючи на добродійний вплив революції у

цьому напрямі, сучасні дівчата якимсь робом зберегли рештки старосвітських поглядів на взаємини з чоловіком як на щось непристойне, ганьби гідне, згори заборонене, однословно, грішне. З цими суто релігійними уявленнями, з цим реакційним культом незайманості виховання, мабуть, не провалять достатньої боротьби, полишаючи сучасну дівчину під владою смішних забобонів. "Ах, які ми ще феодали",— зітхав Славенко, плетучи свої думки.

А ще гіршає справа, коли до загальних хиб виховання долучаються хиби вдачі, що посилюють чинність перших. Дівчина романтична й наївна, має нахил ще й прибільшувати вагу свого дівочого становища, зв'язує із порушенням його поняття про якусь безповоротну втрату, але zarazом оповиває це порушення мріями й надмірними сподіванками, тому незрідка зазнає розчарування, а найголовніше — викохує в собі жах перед дурними нормами минулого, шкідливими за доби раціоналізації життя і здійсненої в нас цілковитої рівноправності жінки. Але як боротися з хибамі вдачі? Це питання біохімік обміркував окремо й уважно, але знову дійшов висновку, що вдачу теж можна перебороти тільки вихованням та добірними прикладами або інакше сказати — перетворенням старого побуту, що зробився геть нестерпучий для сучасної людини.

Так він довго міркував над неможливим становищем дівчат та над способом виправити його, маючи викласти Марті свої міркування в зрозумілій і гарній формі, але о дев'ятій з половиною споглядальний настрій його схитнувся. Двох з половиною годинне чекання непомітно його пригнітило. Він почав, хвилюючись, ходити по кімнаті. Непевні думки щораз дужче його осідали, здіймали в ньому тривогу і тугу. Де Марта? Блукає вулицями? Сидить десь у холодному саді? Чи, може, заподіяла собі щось? Де шукати її? І як це безглуздо! Він заходив у якусь безпорадність, не маючи змоги будь-що змінити в ситуації, яка видавалась йому ту мить страшною. І поволі підпадав розволіклому смуткові, ніжному жалеві за вчинене, за недолadne виховання дівчат і за всю нікчемну систему життя з його нескінченими болями. "Ніби й справді нас заклято",— думав він печально.

Цигарки його були вже всі спалені, і Славенко, зрештою, сів на ліжкові, схиливши на голову руки. Він не вірив уже, що Марта може вернутись не тільки зараз, а й будь-коли. Вона здавалась йому навіки втраченою, назавжди недосяжною, крихким приви́дом його минулого. "Мені лишається тільки піти й теж не вертатись,— думав він.— Є щось нелюдське в тому, щоб далі не бачитись. Вона це зрозуміла, у неї велика душа. Але мушу попрощатися з нею. Мушу їй написати".

Біохімік сів до столу, видобув блокнота та олівця й написав: "Марто, я схиляюсь перед твоєю мудрістю в коханні. Я теж іду. Нікого я не любив так, як тебе, та й загалом не любив. Любив — це замало. Жив тобою, мислив тобою. Ти перша й остання, ти єдина, Марто. А тепер я йду назад у ту сірину, в ту похмурість, з якої ти мене викликала. Прощай, Марто, ти велика".

Він кінчив і дивився на написане, де слова, здавалось йому, сяяли, мінілись, випромінювали світло й тепло, напоєні силою його чуття і жалю.

Щось торкнулось його плеча, і він поволі повернув голову: позад нього, в пальті й капелюхові, стояла бліда, якась незвичайна Марта, що тихо ввійшла за його спиною до кімнати.

— Що ти робиш? — спитала вона ледве чутно.

— Писав тобі листа,— так само відповів він.

— Юрчику! Я нічого не розберу, в мене все переплуталось.

— Я люблю тебе,— сказав він.

Вона дивилась на нього, немов перевіряючи.

Тоді він промовив хрипко:

— Не віриш? Я пішов би назавжди, коли б ти зараз не прийшла.

Але дівчина вже оповила його.

— Не підеш! — шепотіла вона. — Ти мій... Ох, це якась безодня!

Майже слідом за Мартою вернулась додому й дружина кооператора Іванчука, закінчивши свою буфетну працю в Караваївських лазнях. Перша з двох кімнат, що вони в цьому будинку наймали, правила родині за їдальню, а вночі тут спала маленька Ада; тому Тетяна Ничипорівна тихенько перейшла її поночі і вступила до другої кімнати, до подружньої своєї спальні. Тут горіло світло, але сам кооператор лежав на ліжку, звісивши ноги й заплющивши очі.

— Ти заснув, Давиде? — півголосом спитала Тетяна Ничипорівна, скидаючи пальто.

Кооператор поволі підвівся й широко позіхнув.

— Та не... приліг оце трохи задрімав. Завтра ж рано вставать — на Шепетовку їду. За тим ділом, що я казав. Ти знаєш.

Він знову позіхнув і додав:

— Заработаю, може, який червінець... Я вже зовсім собрався, там тільки харчів завтра вкинеш.

— Я завтра теж раненько встану,— мовила Тетяна Ничипорівна.— Може, їсти хочеш? Пиріжків зо три зачерствіло, так я взяла.

— Ні, ми з Адкою борщем повечеряли,— казав кооператор.— Оставалося трохи, так я на примусі розогрів.

Розмовляли вони пошепки, щоб не збудити дочку, і цей стриманий шепіт надавав важливості їхнім словам. Та й насправді речі, про які мова була, здавались Тетяні Ничипорівні вельми значущими, і в її запитанні, чи не голодний дружина, було багато щирого почуття й властивої їй лагідності. Дбайливість і смак господині, якась глибока й непохитна зацікавленість хатнім побутом почувалась у її голосі, рухах, у всій її постаті, огрядній і zarazom неважкій. Вона ширила круг себе симпатичну врівноваженість, спокій і родинне тепло. Любила до безкраю цей момент вечірнього повороту після роботи додому, до свого рідного дому, де дружина й дочка. Її почуття були раз назавжди скеровані, життєві шляхи невхильно назначені, впливаючи з передумов її вдачі та холоднуватості її жіночого темпераменту.

Сівши на ліжко навпроти чоловікового ліжка, що між ними лежала тканина, досить стоптана доріжка, Тетяна Ничипорівна взялася спокійно та смачно споживати один з принесених пиріжків і вела далі свою тиху розмову. Треба на ці три дні, поки Давида Семеновича не буде, домовити сусідку їхню, фрау Гольц, щоб доглянула ввечері Аду. До речі, фрау Гольц просила пошити їй пару сорочок та наволочку, от вони й поквитуються.

— Бачиш, як нам швейна машинка знадобилась,— мовила вона. — А ти проти був.

Хоч і у великій грошовій скруті вони перебували, та все ж рік тому Тетяна Ничипорівна таки домоглася, щоб узяти навиплат машинку до шиття. Довгі роки вона провадила невсипущу боротьбу за це хатнє знаряддя, але, коли кооператор на посаді був, він виявляв великопанські нахили й стояв за тим, що на порядних людей мусять шити швачки. Кооператор тоді мріяв за вигідний м'який побут, а дружину свою уявляв тільки панією з покоївкою та куховаркою до послуг. Та після катастрофи з посадою, кооператор мусив здатися, і тоді замість його мрій виступили господарські, прозаїчні, але завзяті здібності його дружини. Машинку до шиття, без якої Тетяна Ничипорівна не уявляла родини, нарешті куплено коштом жахливих заощаджень, і вона, стоячи у кутку, зробилась не

згіршою окрасою помешкання, ніж якась коштовна картина в салоні буржуа.

— Проти був... — зітхнув кооператор.— Мало проти чого я був проти!

Цей сумний висновок відразу сполучив Давида Семеновича з думками, що він їх мав перед дружининим приходом. Він неправду дружині сказав, що дрімав був на ліжкові; він навіть позіхнув фальшиво, щоб переконати її, ніби йому спати хочеться. А насправді він просто лежав і думав про свою сусідку, дівчину Марту.

Гнітющі й болісні були його міркування, але він пильно прислухався до них із завмертям у серці, він не міг їх збутися, вони були від нього невід'ємні. Якби він ці міркування переміг, то від нього не лишилося б на ту мить нічого, крім надмуханої туманом оболонки. Так він, може, цілу ніч думав би про Марту, коли б дружина своєю появою не повернула його до дійсності. І він дуже здивувався, бо за дружину зовсім забув, що вона є, що може вернутись, розмовляти з ним і сісти отак навпроти з пиріжком у руках.

За час, відколи дівчина в них оселилась, Давид Семенович до неї непомітно звик. Допомігши їй спочатку влаштуватись на новому житлі, він щовечора її відвідував, бо не був зв'язаний ні роботою якою, ні дружининою присутністю. Це вечірнє гостювання в дівчини, розмова з нею, жарти й тяжкуваті дотепи стали йому за єдину розвагу в невеселому його становищі, а сама дівчина — за єдину вірницю його одноманітних, але щирих нарікань. У Мартиній кімнаті, тільки в ній, він виливав свою скривджену, наболілу душу, знаходив хоч насмішкувате й недбале, але свіже співчуття, що бадьорило його далеко краще, ніж урівноважена підтримка Тетяни Ничипорівни. І ці дружні взаємини їхні через постійність свою, через свою до певної міри потаємність, набували в душі кооператора чарівного присмаку. Якись надії, геть зовсім неоформлені та темні, ніс він із собою, покидаючи її кімнату перед дружининим поворотом; це були, зрештою, тільки підвищені сподіванки

на здобуття посади, на поліпшення фінансового стану, на щасливу кар'єру, але заразом і ще щось, дуже радісне й вельми приємне.

А найкращими, звісно, хвилинами був його поворот до дівочого покою після того, як там зліквідовано чергового зальотника. Давид Семенович з'являвся тоді гордий, з великим запасом глузувань та натяків, переможно вступаючи в посідання своїх добросусідських прав. І здавалося йому, що всі оті "лизуни", всі оті фертики, є щось тимчасове, є полова, що механічно відвіюється від добірного зерна його особи, і дівчина немов вертається щоразу до нього, як до сталої підпори свого життя. Тому й перші візити біохіміка, хоч і видались кооператорові гидкими та зовсім зайвими, але настрою його не похитнули. Він посмішкувато чекав. Чекав тиждень, півтора, і дівчина не подала йому жодного знаку. Тоді він сам вирішив нагадати про себе, пославши, як і раніш траплялося, дочку свою Аду, але в заході своєму зазнав тяжкої поразки. Тоді тривога, дедалі більшаючи, облягла йому серце.

Бо саме в серці йому боліло. Кооператор дізнав жахливу нудьгу самотніх вечорів у порожніх тихих кімнатах серед знайомих і обридлих речей, до яких він був ніби прип'ятий. Почуття втрати точило його, хоч і не знав достоту, що саме втратив. Жодного сміливого почуття йому не з'являлось, жодного виразного пориву в ньому не було, сам він не відав, чого хотів, але щовечора надходила йому задуха, повільний гніт, дратування і туга ув'язненого, так ніби поріг Мартиної кімнати виріс у мури, що від цілого світу його відокремили. "Сьогодні треба, мабуть, піти до сусідки, бо щось дуже скучно",— думав він щовечора, але "піти" йому не ставало сміливості. І ось сьогодні це нетривке бажання "піти" надмірно кооператора мучило. І, як завжди, викликало в ньому сумні спогади про колишні не здійснені плани, про той минулий час, коли він при повних надіях починав своє змужніле життя. Все йшло ніби добре — двадцять четвертого року він із провінційальної Тульчинської райспоживспілки потрапив до великого центру, до Києва, в торговельний відділ ВУКопспілки. Кар'єра його нав'язувалась, і дитині своїй, уже за щасливої вукопспілчанської доби народженій, він дав ім'я Аделаїди, ім'я гучне й урочисте, що було втіленням усіх його прагнень догори. І раптом

оте скорочення! І раптом до сусідки зачинені двері! Життя спинялось у Давиді Семеновичу, коли він, лежачи, про це міркував.

Тепер він розмовляв із дружиною, а в голові йому морочливо крутилась та сама думка, що треба "піти". І влада цієї думки щораз більшала, бо вечір уже кінчався, одинадцята година була, і з кожною хвилиною, що він сидів, "піти" робилося неможливішим.

"Треба піти. Якось треба піти",— думав кооператор.

— А оце вам із Адою хай назавтра буде,— сказала Тетяна Ничипорівна, відкладаючи пару пиріжків.

— Я лучче в дорогу возьму,— відповів Давид Семенович.— У дорозі їється. "Треба якось піти",— думав він, і серце його тремтіло.

— А тепер спати... Давай, лишень, я ліжко тобі постелю.

Кооператор підвівся і відійшов трохи вбік, дивлячись, як дружина вправно орудує з подушками й ковдрами. Спати йому не хотілось, сама думка, що ось він може лягти зараз і заснути, була йому жахлива, була йому як смерть.

— Ох, Давиде,— сказала Тетяна Ничипорівна, почавши роздягатись.
— Як вистоїш чотири години на ногах, так ноги ніби дерев'яні... Ось ляжу, так не чую їх. Спиш, як убита.

— Стомлюється чоловік... — відказав кооператор. Я от нічого не дєлаю, а тоже. Та воно й позно...

Він глянув на свого кишенькового годинника й здивовано скрикнув:

— Диви! Часи встановились... Мабуть, зранку забув завести. От історія!

Годинник його чудово йшов, але кооператорові зненацька в голову впало об'явити його ненакрученим. Тоді він піде до Марти спитати, котра година, й, може, зайде до неї в кімнату... Може! Може!

Він стояв серед хати з годинником у руках, удаючи великий подив.

— От так історія,— казав він.

— То йди швиденько спитай у сусідки, поки спати не лягла,— мовила Тетяна Ничипорівна, позіхаючи.— А то як же ти встанеш завтра на поїзд?

Вона вже залізла під ковдру й смачно потягалась.

— Та мабуть, що доведеться піти,— сказав кооператор, також позіхаючи.— Ти спи,— додав він, погасивши по дорозі електрику.

В темряві він увійшов до кухні й прислухався. Стояла тиша; світла щілина внизу Мартиних дверей була рівна й ясна, з крану мірно спадали краплини води. Кооператор думав, як йому підійти — чи крадькома, чи звичайно, як люди ходять? "Не злодій же я",— вирішив він нарешті, й пішов звичайно, хоч хотілося підкрастися й підслухати.

Та, незважаючи на тупіт своїх кроків, він зблизу почув у сусідчиній кімнаті якийсь невиразний і складний комплекс звуків, де було ніби бурмотіння, шелест, скрип. "Не може бути",— подумав він, холонучи. І, постукавши в двері, голосно спитав:

— Скажите, который час. У меня часы остановились.

І з жахом відчув, що йому зразу ніхто не відповів. Не тільки зразу, але й наступної миті. "Не може бути",— думав він, піднісши для чогось руки, які тремтіли. Він ніби хотів оборонятись. Минула ще мить, ще кілька митів, які спроквола відбивало його серце, і аж тоді нарешті він почув, немов із прірви якоїсь, уривчастий Мартин голос:

— За чверть... ні, десять на дванадцяті.

— Спасибі,— глухо відказав Давид Семенович.

Він швидко пішов і щільно зачинив двері до своєї кімнати. "Так, так",— думав він, стоячи в темряві. "Он воно як",— знову думав він. "Так он що",— ще подумав. У голові йому було темно, як і навколо. Потім зразу підбадьорився й подумав глузливо: "Хе, хе, та й ми ж не гірші!" Тоді тихенько попростував до кімнати, де лежала його дружина.

Ідучи, спішно уявляв її роздягнуту, уявляв її тими митями, коли не відповідають, і, підійшовши до її ліжка, був повен розпачливої, хисткої пристрасті.

— Це ти, Давиде? — сонно спитала Тетяна Ничипорівна, прокинувшись із дрімоти від його дотику.

— Я... я... — шепотів кооператор, обіймаючи її.

— Що це ти надумав? — мляво казала вона, відхиляючись.— Тут ногою важко ворухнути... Я як розварена... І тобі їхати завтра. Хай іншим разом... Спати лягай.

— Он ти яка,— ніяково прошепотів кооператор.

Він почував себе, як лантух, з якого висипано зерно. Але з ліжка від дружини не пішов, чекаючи, поки вона знову засне. Машинально тримав її за руку. А коли дихання в неї зробилось рівне,— на це кілька хвилин

треба було,— він підвівся й нишком вийшов до кімнати, де була дочка. Почував виснагу в цілому тілі, тому намацав коло стіни стільця й сів спочивати. Віддих мав затриманий, немов чекав щомить якоїсь несподіванки; аж раптом скрикнула зі сну його дочка, і цей звук кооператора протверезив — він відчув себе в своїй хаті, навіть виразно усвідомив, на якому саме з своїх стільців, що не були одностильні, він зараз сидить. І знову почав думати чи — певніш — уявляти.

Уявив передусім випадок, що йому був за свідка кілька років тому. Якась молода жінка хотіла зіскочити з трамваю під час руху, потрапила під колеса, і їй відтято ногу. Круг її непритомного тіла вмить збилась юрба, серед якої був і Давид Семенович, що стояв та дивився, аж поки негайна допомога забрала жінку в своє авто. Тепер він уявляв замість тої жінки Марту з відтятими ногами, геть скривавлену, понівечену, з побитим обличчям, розшарпану, стогнущу, і голос її він чув, і той голос був такий, як вона допіру йому відповідала годину. "Доскакалась, дівчино?" — подумав він глузливо й зручніше вмовстився на стільці.

Тепер Марта була цілком у його руках, і він чинив з нею як хотів, Надавши їй знову неушкодженого вигляду, уявив її далі вагітною і покинутою, примусив її плакати й божеволіти з розпачу, примусив її прийти до себе, благати допомоги й рятунку. "Було б шануватись",— скаже він їй, і вона зомліє. І родиться потім у неї жахлива дитина, якийсь покруч, якого вона злякається. І викине вона його в убиральню, а сама завіситься в своїй кімнаті на шлейках, що випадково від її коханця залишаться. Але не завіситься! Міліція її візьме, і будуть її судити за дітовбивство, а він виступить свідком і скаже: "Товариші судді! Я все це завбачав, до того воно йшлося. Страшний гріх учинила ця дівчина, страшну мусить прийняти й кару..." Коли він свою довгу промову скінчив, уся зала, усі, хто тільки є, кидаються на дівчину, шматують її, топчуть ногами, і от знову вона лежить перед ним покалічена, як та жінка з відтятою ногою.

Раптом кооператор, покинувши знадну уяву, що його тішила та розраджувала, схопився й підбіг до дверей. Бо хоч і захоплений був

дуже, але інстинктивно наслуховував: двері Мартиної кімнати рипнули, кроки зашелестіли в кухні. Давид Семенович тихесенько відхилив свої двері, і в щілину побачив навскоси задню стіну кухні з вихідними дверима — побачив тому, що кухня була трохи освітлена від непричинених дверей з Мартиної кімнати, де горіла електрика. В ту ж мить у його видноколі з'явилося дві постаті — Славенко в пальті та капелюхові й Марта... Кооператор затрусився від образи, їх зараз побачивши, бо йшли вони, міцно обійнявшись, як одна чудернацька постать, і попри всі інші чуття кооператорові здавалось, що він випадково зазирнув у далекий світ привидів.

Коло вихідних дверей вони спинились і довго мовчки цілувались. Потім шепотілись між новими поцілунками, але кооператорові так калатало серце, що слів їхніх він не почув. Він тільки дивився і тямив тільки зір свій та болісне, стиснуте й голосне кидання свого серця.

"От і вона, от і вона",— безглуздо думав він.

Коли Славенко пішов і дівчина замкнула за ним двері, Давид Семенович відчув конечну потребу щось учинити, виявити себе, крикнути дівчині, що ти розпусниця, перелюбка! Він стояв і сам чекав своєї доконечної дії. Марта тим часом підійшла до крану й напилась води. Ось вона вже до кімнати рушила — тоді кооператор розчинив двері, коло яких стояв, і раптом голосно спитав:

— А хто там?

— Це я, Давиде Семеновичу, воду пила,— хутко відповіла Марта, зникаючи в своїй кімнаті.

СКАНДАЛ У БЛАГОРОДНІЙ РОДИНІ

Великий годинник у їдальні професора Маркевича глухо продзвонив десятю годину. Простора кімната, мляво освітлена електрикою з-під

розлогого абажура над столом, була ніби порожня, ховаючи в аморфній своїй тиші присутність меблів і жінки, що у глибокій роздумі сиділа тут на канапі. Дзвін годинника немов прокинув її, і вона підвелася, висока й худа, в чорній сукні з високим коміром, що робив її саму ще довшою на вигляд. Якусь хвилину Марія Миколаївна стояла, зважуючись на рішучий крок, допіру оце обмислюваний, а тоді через темну вітальню рушила до кабінету дружини свого, професора.

Степан Григорович сидів коло столу, обкладений розгорнутими книжками, зошитами, записниками, шпаргалками, і з цього паперового хаосу видобував конспекта своєї завтрашньої лекції про пістряк шлунку. Цю свою самотню працю професор скрашував різними вигуками, сованням на стільці, безпорадними й радісними жестами та хвилинами зосередженого міркування, коли втуплював очі в просторінь і поволі гриз олівця. Ретельно komponуючи докладний план, професор ніколи не користувався ним під час лекції, та коли б цей план не лежав йому в боковій кишені піджака, він не спроможен був би пов'язати своїх думок, втратив би точку оперття й доконче розгубився б. Стоячи на кафедрі перед аудиторією, він щодесять хвилин хапався рукою за кишеню, і переконавшись, що конспект при ньому, спокійно вів далі свій плавкий, образний, а то й дотепний виклад.

Об одинадцятій увечері Степан Григорович кінчав свою підготовчу чи якусь теоретичну працю, і тоді в кухні розлягався дзвінок, щоденне й непохитне гасло, що Пелагея мусить нести професорові кухоль кислого молока, яке, споживши, він задоволено вкладався спати. Звичай так само був, що турбувати Степана Григоровича, заглибленого у вечірню роботу, не дозволялось у жодній справі, тому поява дружини в кабінеті його зараз сильно схвилювала.

— Це ти, Марусю? — злякано спитав він. — Я, бачиш, працюю. Сідайте, — додав він раптом, як ніби мав перед собою пацієнтку.

— Я хочу з тобою серйозно поговорити, Степане Григоровичу, — мовила дружина, зітхнувши.

— Серйозно?.. Кажи, кажи. Але, Марусю, одна хвилинка! Один момент, я кінчаю. Будь ласка, я зараз.

— Пиши,— сказала Марія Миколаївна.

Минуло хвилин з десять, поки професор по-молодецьки кинув олівця.

— Чудово! — скрикнув він.— Марусю, люба моя, тепер поговоримо серйозно.

— Ти помітив, що Юрія Олександровича не було в нас уже місяць? — сухо й без манівців спитала Марія Миколаївна.

— Справді, давно не було...— здивовано озвався професор.— Але я помітив, помітив! Пам'ятаєш, я казав... Кому це я казав? Ну да, я тобі якось казав, що...

— А чи знаєш ти, що він майже жених був нашої Ірен, що Ірен любить його, тобто згодна з ним побратися?

— Цього я не помітив... Дуже радий! Хай женяться, я нічого не маю проти! Навпаки, Марусю, я завжди...

— Так його місяць уже не було, зрозумій ти, Степане Григоровичу, що це значить,— суворо спинила його дружина.— Місяць не з'являється за такого становища, ти розумієш?

— Нічого не розумію,— відказав професор.

— Я питала Ірен,— вела дружина.— Я питала її, що все це значить. Але ти знаєш нашу Ірису, яка вона горда. Вона така, що я, Степане Григоровичу, боюся її, скажу тобі щиро. "Не знаю",— сказала вона. Але як сказала! Ні, ні, я вже не можу її питати! Як вона сказала!

Професор зрадів.

— Бачиш, навіть Іруся не знає! А звідки я знатиму, ти подумай.

— Ми мусимо про все дізнатися, мусимо подбати за свою дитину... Єдину нашу дитину,— урочисто заявила Марія Миколаївна.— Ірен тепер двадцять дев'ять років,— додала вона.— На це треба зважати. Юрій Олександрович — найкраща партія нашій дівчинці, бездоганна партія... І все йшло чудово, ах, як чудово...

— Чудово, чудово,— пробурмотів професор.

— Ти заразив мене цим словом,— сумно промовила пані професорова, хитаючи головою.

Настала пауза. Професор обережно спитав:

— Ми вже поговорили, Марусю?

— Степане Григоровичу,— сказала та раптом.— Ми повинні вжити заходів. Так я вирішила. Може все ще можна буде якось направити.

— Воно само направиться, Марусю! Повір мені — скільки я живу, все само з себе направлялось на краще. Чудово направлялось.

— Ти на все дивишся крізь рожеві окуляри. А в мене найгірші передчуття... Подумай, як усе це раптом сталося! Останній раз, як він був, я спитала Ірен, чи сказав він їй що-небудь. "Він сказав усе, що треба",— відповіла вона. Скажу щиро, я заспокоїлась. І після того він зник...

— Може, він виїхав кудись? Ну, звичайно, він поїхав у командировку! — зміркував професор.

— Але міг би попередити... Правда, він дзвонив раз телефоном — якось чудно: переказав Пелагеї, що хворий і прийти не може. Чому саме Пелагеї він це сказав?

— Бо Пелагея, мабуть, підійшла до телефону.

— Так, але він міг попросити Ірен, мене, нарешті, тебе, Степане Григоровичу. Але казати покоївці — це зневага до нас, до господарів!

— Він тримається поступових поглядів на покоївку,— несміливо зауважив професор, але дружина мов і не чула його слів. Натомість сама сказала дуже твердо:

— Степане Григоровичу, ти батько своєї дочки. На тобі лежить відповідальність за нашу єдину тепер дитину. О, коли б живі були мої сини...

Вона затулила хусточкою очі, а професор підхопився із стільця.

— Що ж я мушу робити? — розпачливо спитав він.

— Мусиш розвідати геть усе про Юрія Олександровича: як він живе, що робить, де буває і що він думає, надто останнє.

Степан Григорович полегшено зітхнув.

— Та це я зараз, Марусю! Ось телефоном подзвоню йому...

— Телефоном! Та в телефон він тобі скаже все, що йому схочеться... Ні, треба довідатись стороною... Об'єктивні дані треба мати! А тоді ми побачимо, що робити. Слухай, Степане Григоровичу, я все обмислила. Ти знаєш, де Юрій Олександрович живе?

— Не уявляю,— жваво відповів професор.

— Неправда. Ти знаєш, що він живе на помешканні в Сліповського, якого ти лікував.

— А, це був цікавий випадок! І як я вилікував його, Марусю! Той самий принцип: медицина може тільки допомагати організмові. Якнайменше ліків!

— Так ти заїдеш до Сліповського з візитом...

— Але ж він цілком здоровий і не кликав мене!

— Ти лікував його більше, як рік, і маєш право поцікавитись здоров'ям свого пацієнта. Цим ти зробиш йому велику честь... Заїдеш попростому, і в розмові розпитай про Славенка. Все розпитай, тільки вміло, так ніби ненавмисно...

— В жодному разі,— скрикнув професор.— Чудово! Ти шпика з мене хочеш зробити! Ніколи! Марусю, зрозумій, що це нечесно, прошу тебе зрозуміти!

Він благально спинився коло дружини. Та підвелася.

— Ради щастя Ірен ти завтра поїдеш до Сліповських,— сказала вона безапеляційно.— Ти батько.

Вона велично вийшла з кабінету, покинувши професора в стані оцепеніння. Але за кілька хвилин у кухні пролунав дзвінок, а ще за кілька до кабінету вступила Пелагея з кислим молоком.

— Щось ви рано сьогодні, Степане Григоровичу,— мовила вона.

— Мушу раніше встати, бо завтра маю на одну візиту більше, ніж гадав... Спасибі, Пелагее... А як Ірუსь? — спитав він раптом.— Здорова? Не плаче?

Пелагея мало помітно, але дуже лукаво посміхнулась,

— Ні, Ірена Степановна здорові й не плачуть.

Професор зітхнув і сказав покоївці:

— Яка ви щаслива, Пелагее, що не маєте родини... Чудово! Ви не знаєте цього клопоту й можете цілком віддаватись своїй праці.

Другого дня професор Маркевич учинив за розказом дружини своєї і ввечері склав перед нею звіта про денні розвідини.

— Він живе чудово, Марусю, ти за нього не турбуйся,— сказав він.— Абсолютно здоровий, свіжий, бадьорий, словом, молодець, та й годі!

— Ти його бачив? — спитала Марія Миколаївна.

— Його побачиш! Казала пані Сліповська, що й вони його рідко бачать. Зранку десь у інституті, а ввечері, як тільки за чверть сьома, так і подався. Сміються вони, що годинника можна перевіряти за його вечірнім виходом. І знаєш, Марусю, ця акуратність у ньому мене просто захоплює!

— А коли вертається?

— Також точно! На дванадцяту вже дома. Чудовий режим! Встає о восьмій. Ти бачиш, я все дізнався, і все ніби ненавмисно. Та й питати не довелося, пані Сліповська така балакуча, я ледве витримав...

— О дванадцятій годині,— тихо мовила професорова, розмірковуючи.
— І це щодня?

— Щодня, Марусю! Оце найбільше дивує пані Сліповську. Сидів собі чоловік щовечора вдома, чудово, знаєш, сидів, а то зразу, каже пані Сліповська, як зірвався.

— А де ходить? Оце найголовніше, Степане Григоровичу, в цьому вся річ!

— Невідомо! Каже пані Сліповська: не доберу, може, закохався він? І я сказав — ну, звичайно, закохався, людина молода, здорова, але молодець, що з режиму не виходить...

— Я не розумію, Степане Григоровичу, твого тону. Ти цинік! Ти забуваєш про Ірен!

— Ірен...— пробурмотів професор.— Я забуваю про Ірен? Чудово! Але що я можу, як він і справді закохався? Нічого не можу, Марусю, я безсилий... Якби він захворів на коліт абощо, то лікував би його, а любов, Марусю... ти знаєш, я сам був закоханий...

— Перестань,— сухо сказала Марія Миколаївна, і професор замовк.— А якихось подробиць ти не довідався?

— Як же! — скрикнув професор.— Марусю, я все виконав надзвичайно... Можливо, що я щось і забув — ти знаєш, пані Сліповська — це ціла злива, це кулемет! Коли чоловік її був хворий, я заборонив їй розмовляти з ним, вона дурманила його своїм говорінням... І вона скаржилась, що Юрій Олександрович дуже неговіркий...

— А раніше говіркий був?

— І раніше не був. Ніколи не був з нею говіркий.

— Тоді це не важить. Ще що?

— Ще вона сказала, що останнім часом він заприятелював з їхнім котом Нарцисом і до кімнати своєї його пускає...

— Які дурниці ти плетеш,— мовила Марія Миколаївна і поринула в задуму.

Професор сидів коло столу й з видимою тугою поглядав на книжки та папери. Та що дружина його не оповістила розмову закінченою, він не зважувався до праці братись і тільки голосно зітхав, нагадуючи за свою притомність.

— Ірен мене турбує, Степане Григоровичу,— мовила вона нарешті.— Ти помітив, вона майже не виходить з хати, все сидить у кімнаті... І що за горда душа — не терпить співчуття! Моя душа...

— Звичайно, в неї твоя душа,— погодився професор.— І мій розум.

— Вона все читає,— вела Марія Миколаївна,— я на це раніш уваги не звертала. А вчора подивилась — і знаєш, що вона читає?

— Що? — злякано спитав професор.

— Вона читає не більше й не менше, як граматику української мови Горецького й Шалі, видання шосте.

— Невже?

— І до того ж пише всякі вправи у зошиті. Ти розумієш, у якому вона небезпечному стані?

Професор тільки спантеличено дивився.

— Я розумію любов до мов, я сама вільно розмовляю французькою і німецькою, але це... це початок божевілля! Ми мусимо її негайно рятувати. Але передусім мусимо остаточно розвідати про Юрія Олександровича.

— Марусю,— мовив професор благально,— я все розвідав, чудово розвідав.

— Лишається ще трохи,— суворо сказала Марія Миколаївна.— Завтра ти будеш коло його помешкання за двадцять сьома й простежиш, де він піде.

— Марусю! — скрикнув професор.

— Вулиця, будинок і номер помешкання — ось що я мушу знати. Степане Григоровичу, завтра ти зробиш це обов'язково.

— В жодному разі! — скрикнув професор.— Я люблю Ірен, але я... не слідопит! Чудово! Ти принижуєш мене, ти забуваєш, хто я!

— Але так, щоб він же не побачив — іди за квартал, ти добре бачиш.

— О, я бачу! Бачу, що ти остаточно вирішила зробити з мене слідця, якогось Нат Пінкертон... Але цього не буде! Ніколи! Та зрозумій же, Марусю, що мені не личить вистежувати людей, Пошлімо краще когось, Марусю!

— Я не можу плутати в наші інтимні справи сторонніх... Упорядкуй свій день так, щоб завтра о шостій з половиною був вільний.

За тим вона вийшла з кабінету, а другого дня професор знову вчинив за її розказом, але мало не спізнився: вже за двадцять сьома Славенко вийшов із помешкання і пустився так хутко, що професор за ним ледве встигав. Добре, що до Жилянської вулиці було недалеко, а то Степан

Григорович зовсім захекався б від швидкої ходи та напруження, з яким він Славенка пильнував. А коли той зник у подвір'ї будиночку, професор Маркевич поважно пройшов повз, придивився, взяв на розі візника й поїхав по візитах, геть задоволений і в найкращому настрої. Бо коли йшов за Славенком, у ньому справді прокинулось щось слідецьке, якась приємна мисливська настанова, з'явилась нервова піднесеність і солодкий трепет у серці. Він мав вистежити людину, і виконав це чудово!

— Далі я вже сама візьмуся,— сказала Марія Миколаївна, обізнавшись із його здобутками.

— Це, знаєш, цікаво, Марусю,— казав професор.— Він іде, а я за ним, за ним, з очей його не спускаю... І такі сутінки, дуже зручно в сутінках стежити, чудово!

— Ти захоплюєшся всім, як хлопчисько,— суворо мовила професорова.— Поважності в тобі, Степане Григоровичу, немає.

Вранці вона вирядилась на Жилянську вулицю й постукала в двері маленького будинку. Ада їй відчинила, бо кооператор того дня до Шепетівки поїхав, а дружина його пішла на базар, Марта на посаді була, а німкеня, фрау Гольц, взагалі не дочувала.

— Здесь живет Владимир Петрович Изотов? — спитала професорова, наперед заготовивши це вигадане прізвище.

— Здесь живу я, моя мама, мой папа...— почала Ада, але Марія Миколаївна м'яко перепинила її.

— Позови кого-нибудь старшего, детка!

На цей час фрау Гольц зачула-таки з своєї кімнати якийсь гомін і вийшла.

— Што фі хотіть? — спитала вона.— Мофчі, Ата, ті ще маленькі.

Марія Миколаївна вмить зміркувала свою дальшу поведінку.

— Sind Sie eine Deutsche? — спитала вона.

— Га? — мовила фрау Гольц.— Мофчі, Ата, ті мішай...

— Она глухая,— сказала дівчинка.

— Ich frage, ob Sie eine Deutsche sind?.. — крикнула професорова.— Sie haben eine deutsche Aussprache .

— Ja, ja, ich bin eine Deutsche, ganz richtig,— радісно відказала фрау Гольц.— Mein armer Vater kam als Mechaniker her, hier ist er auch gestorben... Treten Sie bitte, womit kann ich Ihnen dienen?

— Ich suche einen Verwandten und man hat mir,— промовила Марія Миколаївна якнайголосніше, ідучи за фрау Гольц до кімнати,— diese Adresse, Schilanskaja 42, gegeben .

З півгодини точилася між ними голосна й щира розмова. Спочатку Марія Миколаївна мусила вислухати нещасну історію фрау Гольц, що двадцять років тому потрапила з батьком на Україну й по його смерті остаточно зміцнилась у становищі старої панни, зробившись до того ж безпритульною. А коли з цим покінчено, Марії Миколаївні, що виявила дружню цікавість до теперішнього побуту фрау Гольц, неважко було довідатись за її сусідку, дівчину Марту (ein hübsches, gutes Madel, doch schade, das Sie das Haar beschnitten hat!) і за те, що її щодня одвідує один молодик (ach, was für ein stattlicher Mann, sehr elegant und schön!). Звичайно, казала фрау Гольц, це природно, що до дівчини ходить хлопець, але недобре так довго вдвох засиджуватись — das ist gefährlich für ein Mädels, das Eltern hat, und überhaupt führt es zu einem schlimmen Ende...

Нарешті Марія Миколаївна висловила жаль з того приводу, що родича свого не знайшла, пообіцяла німкені влаштувати її десь за бонну при першій нагоді й попрощалася з фрау Гольц, що назвала її *die allerliebenswerdügste Frau, die Ihr je begegnet ist*.

— Так, він закоханий,— оповістила Марія Миколаївна професорові ввечері того дня.— Закоханий у дівчину, Степане Григоровичу, це найгірше...

Під впливом тяжких переживань матернього серця, вона оспала, втратила рішучість у тоні й величний вигляд.

— Так і треба було припускати,— мовив професор.— Якщо хлопець не сидить увечері вдома, значить, він закоханий... Така вже логіка речей, Марусю!

— Щасливий ти, Степане Григоровичу, що маєш таку вдачу,— зітхнула Марія Миколаївна.— З усім ти миришся...

— Факти, Марусю! — скрикнув професор.— Факти — чудова річ!

— Якби це була жінка, тобто доросла жінка, вдова чи що, тоді б я знала, що робити,— сказала дружина.— А дівчина — це пропаша справа... Тут ніяк підступитись, бо він же засліплений! Ах, Степане Григоровичу, ти не уявляєш собі, яка це трагедія для Ірен, для нас...

— Заспокойся, Марусю,— мовив професор.

— І як він міг закохатись у дівчину? Він, такий розумний, серйозний? Яка легковажність! Що йому та дівчина? Що вона проти нашої Ірен? Яка пара була б! Серцем я почуваю, яка це могла б бути пара — Ірен і Юрій Олександрович... Йому закохатись у дівчину, ославивши Ірен,— це моральний занепад!

— А я його розумію,— сказав професор.— Коли б я закохався, то тільки в дівчину.

— Але ти вже одружений, це інша річ... Степане Григоровичу,— додала вона стомлено,— я не бачу іншого виходу, як сказати Ірен щирю правду. Бідне дитя! Хай знає все...

— Чудовий вихід!

— Але що з нею буде? Який страшний удар!

— Якщо вона любить його, то може зомліти,— заклопотано мовив професор.— Але я прихоплю з собою салом'яку...

І вони тихо рушили до доччиної кімнати як на похорон.

Ірен була в своєму теплому покої. Сидячи на софці, вона писала в зошиті на колінах. А коли увійшли батьки, мовчазні, понурі, заклопотані, Ірен здивовано підвела на них очі.

— О, певно щось дуже важливе, коли ви вдвох прийшли,— мовила вона.

Професор сів коло дочки на софку, а мати присунула навпроти стільця.

— Ти не помилилась, Ірен,— сказала Марія Миколаївна.— Ми прийшли, як батьки... з дуже важливою й неприємною справою.

— Не хвилюйся, Марусю,— сказав професор, умостившись на софці вигідніше.

— Як мені не хвилюватись, коли доля моєї дитини, єдиної дитини...

Марія Миколаївна затулила хусточкою очі, згадавши синів.

— Що таке? — спитала Ірен.

— Він закоханий! — оповістив професор.

— Юрій Олександрович закоханий у дівчину,— додала мати.— Ти мусиш знати все...

— Я й так усе знаю,— сказала дочка.

Батьки зирнулись,

— Ти не могла знати,— лагідно мовила Марія Миконаївна.— Ти горда, ти вдаєш, що знала! Негарно, Іро...

— Без мене? — скрикнув професор.— Та тільки я міг його вистежити!

— Ти, татусю? Звідки ж у тебе здібності до слідецтва?

— Але як вистежив! Чудово! Він іде, а я за ним, зовсім так непомітно...

— Ти міг не турбуватися, татусю! Я зробила це далеко простіше.

— Як? — спитала мати, геть спантеличена.

— Я послала Пелагею.

— Ну, Пелагея не могла справитись за мене! — сказав професор.

— Ірен, Ірен,— прошепотіла мати.— Ти вплутала сторонню людину...

— Але я мусила знати, мамо! Я не дівчина, я доросла жінка, і що ж мені — зітхати та тужити на самоті!

— Що ж буде? — пригнічено запитала професорова.

— Все буде добре, мамо! — сказала Ірен.— Він вернеться до мене.

— Я ж казав,— мовив професор.— Все направиться само з себе.
Закон життя: факти і все направляється на краще.

— Ти можеш іти працювати, Степане Григоровичу.

— Чудово! Ірусь, залишаю собі салом'як.

— Поясни мені, Ірен! — благально мовила мати, коли професор вийшов.— Поясни, як матері... Не будь хоч раз потаємна! Коли б ти знала, як я змучилась...

— Будь ласка, мамо. Передусім, я знаю Юрія Олександровича приблизно так, як і саму себе. Знаю його вдачу, нахили. І знаєш, смішно думати, щоб він міг зв'язати свою долю, свою наукову кар'єру з якимсь дівчам.

— Але він закоханий у неї! Він буває в неї щодня від сьомої до дванадцятої!

— Не більше й не менше. Пізнаю його в цій акуратності — порядок і режим передусім. Навіть для кохання він визначив час, щоправда чималий... А втім, він справді закоханий, може, навіть божевільно закоханий, як на його натуру. Це зрозуміло: роки зосередженої роботи дали себе знати. Він шумує, і я дуже рада, що шумування це відбувається в ньому перед нашим одруженням, а не після. Тоді справа була б прикріша і навіть небезпечніша.

— Так ти певна, що він вернеться до тебе? — несміливо запитала мати.

— Видима річ, мамо! Адже години, що він віддає на кохання, це години його наукової роботи. Скільки він зможе жертвувати роботою задля тої дівчини — це тільки питання часу. Зважай, мамо, що з планами наукової роботи зв'язана в нього я, а не вона. Поворот до роботи буде разом і поворот до мене.

— Мені дивно, Ірусь, що ти здібна так спокійно міркувати в... твоєму становищі...

— Адже я, ти знаєш, мамо, шумувала так само. Може навіть безглуздіше... Це неминуче в житті, але потім лишається ще ціле життя, яке треба спокійно й свідомо творити.

Марія Миколаївна сиділа, схиливши голову. Сумніви не покидали її.

— Це вам, старосвітським людям, кохання здається якоюсь невинною катастрофою, чимсь стихійним і великим,— сказала Ірен.— А ми за революції навчились дивитись на нього, як на епізод у житті.

— Атож, ви нові люди,— мовила мати неймовірно.— А може, ти й помиляєшся?..

— Помилки завжди можливі,— відповіла Ірен тоном, що визначав кінець розмови.

Марія Миколаївна покірно підвелась, а все ж запитала:

— Ти вибач, Ірен, що я втручаюсь у твоє життя... Скажи мені ще, навіщо ти вивчаєш українську мову? Я злякалась, коли побачила в тебе ці... підручники!

— Сьогодні ти вчиняєш мені справжній допит,— посміхнулась дочка.— Гаразд! Треба знати ту дівчину, мамо... Тут я скористувалася знайомствами в махортресті, де вона служить. Вона українка, причому з того молодого покоління, яке не задовольняється вже українською школою на селі, виданням українських книжок, театральними виставами, як це було в батьків їхніх. Їм хочеться більшого — знаєш, апетит з їжею приходить.

— L'appetit vient en mangeant... Але вони нас хочуть з'їсти,— зауважила мати з гнівом.

— Щось подібне. Їх легко пізнати. По крамницях вони запитують усе по-українськи, до того ж голосно, демонстративно, і вимагають, щоб їх розуміли...

— Але це смішно! — скрикнула мати.

— Безперечно смішно.— Продавці таки й справді сміються за їх спиною. Смішно чути в могутній російській стихії нашого міста оцей кволенький український голосок... Але приклад, мамо, заразливий, надто ж поганий приклад.

— Невже ти думаєш, що Юрій Олександрович...

— Не маю в тому найменшого сумніву. Недурно він оце недавно, наприкінці академічного року заявив, що вже досить підготований, і почав читати по-українськи. Дивна нетерплячка, якщо не взяти на увагу тої дівчини! Треба розуміти психологію тутешніх мешканців, мамо. Мовою, культурою, політичною свідомістю вони росіяни, але десь там у душі їм ще лишилися якісь спогади. Досить ці спогади підігріти, і їх обпадає національна романтика, вони відчують себе нащадками запорожців, мріють Мазепою, Хмельницьким, Дорошенком та іншим старим манаттям... А надто жіночий вплив тут чинний. Це так зветься — українізація коханням.

— Боже мій, боже мій,— зітхнула професорова.— Якими підступами він оточений!

— На щастя, жіночий вплив чинний і з іншого боку,— вела Ірен.— Українці страшенно наївні, мамо! Їх досить потішити якоюсь українською фразою, і вони вже тануть від задоволення. Тож я мушу бути готова. Скільки я знаю таких людей! Зрештою, ми мусимо бути розумніші. Російська інтелігенція століття була тут провідником культури, керівником цілого життя цього неспокійного краю, і не варт їй важити своїм становищем через ту сотню слів, які не спільні обом мовам. Мова — це ще не нація, мамо.

— Яке все це складне,— зітхнула Марія Миколаївна.— Що ж ти робитимеш?

— Чекатиму,— сказала Ірен.

MADEL KLEIN, MADEL FEIN, GIB DICH DREIN...

Льова Роттер у своїх розрахунках жорстоко помилився. Тільки в мозкові, геть затруєному чуттям, могла з'явитися думка, що дівчина, закохавшись, втрачає для всіх, крім одного, на принаді! Дуже наївно, зухвало й неприпущенно рівняти жінку до будинку, що й справді наймачів не цікавить, якщо вільних помешкань у ньому немає. І не треба також забувати, що є ціла категорія чоловіків, які через психічні властивості свої можуть бажати тільки жінок невірних, закоханих чи одружених, або в крайньому разі хоч удів та розлучених. Але Льова, незважаючи на бурці свої, не був ні зухвалий, ані чужоженець. Не міркування навіть, а рефлекси керували ним, ті самі безумовні рефлекси, що примушують тонушого хапатися за бритву й додавати до свого загину зайві рани. "Якщо вона закохається в когось,— маячило йому,— отже, не закохається вже в мене, тобто мені не буде жодних надій". Та чи ж може бути за правило, що безнадійність становища втишує людське чуття?

Тоді б ми були свідками прекрасного настрою в засуджених на страту, яким клопотання відмовлено.

До того ж, важко уявити, що перед закоханням дівчини становище Льовине було менше безнадійне, ніж по ньому. Та й любов його до Марти не потребувала ніяких надій, ба більше,— коли б якісь надії йому були, він, можливо, став би до дівчини геть байдужий! Його любов, роджена в зубожінні душі, у втраті життєвої рівноваги й спустошливій поведі песимістичних думок, була мистецтвом для мистецтва, собідостатньою любов'ю, яку досягнення вмість зруйнувало б. Це була та чиста, незацікавлена любов, яку почуває підліток до вчительки і яка, межі дитячого віку переступаючи, робиться смішна в дорослого.

І колишній фельдшер це почував. Бачив, що це чуття його принижує, здрібнює, відбирає йому самоповагу, висить на ньому залізом, не даючи випростатись. Велич Мартина гнітила його, бо дівчина здавалась йому довершеністю, чимсь незрівнянним, недсяжним, світлїчим образом, якого назвати не в силі мова. Чи так насправді було, він перевіряти не брався — адже до перевірки сумніву треба, а Льова сумнівів не мав! Він тільки шляху шукав звільнитися з-під влади дівчини над собою, скинути ярмо цього нестямного чуття, що визискувало всі його духовні сили.

Сидячи вечорами в своїй хатині, майже порожній, де бракувало не тільки вигод, але й речей першої потреби, сидячи при гасовій лампі коло одоробала-столу, в хатині мало напаленій і геть непривітній, Льова Роттер поринав у довгі міркування, що вмість абстрагувались до загальних питань, покидаючи конкретні справи його особи — жахлива звичка людей, що на міркуванні кохаються! Він гадав: звідки беруться ці страшні почуття, ці пожежі людської істоти, божевільні потяги, де захинається розум? Де джерело тих потайних її бажань, що виникають у ній самовільно, спинають її, повертають у інший бік її путь, перед тим виразну й окреслену? Ось сам він, пізнавши думкою марність змагання, хотівши стати осторонь битих шляхів, шукавши вищого супокою і на споглядання себе призначивши, потрапив зразу в найпримітивніші тенета... "Ми не знаємо себе,— думав він,— не знаємо ні меж своїх, ні

можливостей. Самопізнання є річ досвіду, а не міркування. В міру живемо, ми пізнаємо себе, отже, границя самопізнання в смерті!"

Сидячи вечорами в своїй кімнаті, самотній і худий, Льова Роттер отак невесело розумував. А найприкріше було те, що, замість сприяти його звільненню, звістка про роман Мартин його ще більше ув'язнила. Доти Льові здавалось, що його чуття дійшло вже крайньої межі, і він уявити собі не міг, щоб воно й далі могло поступувати: навіть того, що було, було задосить! А ось тепер воно сягнуло ще вгору на кілька ступнів, немов любовний прес, що душив його, збільшив відразу своє нагнічення. Щось розпачливе, безоглядне в ньому повстало, щось зовсім релігійне, бо велич дівчини зросла в її любові. В любові їй додалась остання риска, в любові її істота цілком окреслилась. Вона ступила ще крок угору на п'єдесталі, де він її тримав, ї йому лишилось тільки впасти ниць у святобожному екстазі. Тепер він навіть міркувати вечорами не був здатен. Сидів бездумний серед тиші своїх стін, як мрець у просторій домовині, а то блукав вулицями передмістя, і скрізь по темному небосхилі, в плетиві блискучих зірок вбачав далекі відсвіти її краси. Відчував її безкраїсть, її вічність у таємному всесвіті навколо себе і вдихав у себе її могутнє єство з нерухомим повітрям ночі,

А вряди-годи, почувуючи непереможну спрагу, в годину, вільну від крамничної праці, виряджувався нишком споглянути на неї саму, на неї, величну, царицю землі, негасиме ogniще життя. Пильнував здалека, як вона виходить з установи, як минає його, як зникає з його зору, прекрасна й богорівна. Її появи він раз у раз чекав, як здійснення безумної мрії; Марту бачачи, переймався ще глибше свідомістю її винятковості на землі й покійно гадав: "я не звільнюся від неї ніколи". Та не розпач, а насолода бралася в нім з тої безнадійної гадки, і таке щастя його сповняло, що він кілька днів потім захоплено важив у соробкопі різноманітні ковбаси.

Звичайно, Марта його чатувань не помічала, та й про нього самого майже забула. Взагалі їй і на думку не спадало, що нею та її побутом хтось там може цікавитись — таким завершеним і замкнутим здавалось

їй її існування. Десь там, позаду, були в неї знайомі, були якісь події, радощі, прикροщі, сподівання, але все те належало до передісторії її життя, де ось сталася революція, з якої годилось почати нове літочислення.

Курси стенографії та машинопису вона днями закінчила, дістала диплома й дві години вільних по обіді. Тепер службова кваліфікація її вельми підвищилась, і вона могла б мріяти за поступування на ієрархічних щаблях хоч би того самого махортресту. Але інші наміри в неї з'явилися — тепер більше, ніж коли, їй хотілось працювати над собою, щоб розвинути себе й поглибити свою, недостатню, зрештою, освіту. Вона мусила бути розумніша, краща, достойніша, ніж досі була,— любов клала на неї цей обов'язок. І на осінь Марта вирішила вступити на курси чужоземних мов. Чому б їй не зробитися згодом перекладачкою, не стати коло літератури, в якій дівчина так пристрасно кохалась? Читати завжди було їй за найбільшу втіху, і якраз читанню присвятила вона три вільні години, що об'явилися в неї між махортрестом та приходом Юрія Славенка. Та й сама вона жила як у романі. Щоправда, не всі її мрії здійснювались так, як би вона хотіла, були ухили, прогалявини, але чарівне слово знайдено, і реальний світ перетворився дівчині на дрімотливий океан, що млявими хвилями обполіскував фортецю її чуття — її затишну й бідненьку кімнату.

Одного дня, вернувшись після посади додому, Марта побачила в кімнаті кошик червоних троянд, до смаку впоряджений і знову анонімний! Знову! Виходить "невідомий лицар", якого вона геть і згадувати забула, про неї зовсім не забув! Це... нахабство! Справді, їй тепер образним видався цей подарунок. Яка впертість! Ці букети треба доконче спинити, але як? Кому сказати, що заходи його безглузді, марні, кому порадити не втрачатись даремне? Першу мить їй хотілось викинути квіти, але чим квіти винні? Та й були вони занадто гарні. І дівчина залишила їх, а Юрієві розповіла всю історію цих таємничих вістунів.

— Маю якогось упертого прихильника,— сказала вона. — Колись я називала його "невідомим лицарем", але ж невідомий лицар — це ти, і я вже не знаю, як його назвати.

— Назви його невідомим дурнем,— мовив, сміючись, Славенко,— і ти не дуже помилишся. Це, певно, якийсь похмурий іпохондрик, що десь колись тебе побачив і зайнявся до тебе неземним коханням. Єсть дивні й смішні люди, що ховають під звичайнісіньким виглядом божевільну пристрасть, в якій і полягає все їхнє життя. Вмираючи, вони забирають з собою таємницю, про яку ніхто й не здогадується. В житті вони бувають скромні, слухняні, але якоїсь чудової ночі можуть зненацька вирізати всю свою родину або підпалити будинок. Судова медицина зібрала чимало таких фактів.

— Бракувало ще, щоб цей невідомий дурень зарізав мене десь за рогом!

— Можливо, справа не стоїть так гостро,— відповів Славенко.— Межі й форми іпохондрії занадто різноманітні. Але суть її завжди однакова: в людській психіці запановує єдина ідея чи єдине якесь чуття, абсолютно безглузде, якого індивід розумовими способами не годен здихатись. Це не є свідоме настановлення на мету, як, наприклад, у науковій діяльності, а темний і немилосердний потяг, що веде одержимого просто до загибелі. Нормальній людині важко збагнути могутність цих учепистих думок і чуттів. Але треба сказати, що явищ іпохондрії розсипано в житті аж надто густо, і кожен так чи так, а буває іноді іпохондриком.

Цього вечора він оповістив їй новину: з-за кордону прибули його реактиви, і з початком нової серії спроб він не може далі зволікати.

— Це мій обов'язок,— сказав він.

Але наука Марту вже не лякала.

— Нарешті,— скрикнула вона.— Ти й так довгенько байдикував.

— Це буде серія твого імені, знаменита серія! Але... вона трохи порушить нашу ідилію.

— Наприклад?

— Одну годину доведеться урвати. Інакше я нічого не встигатиму в лабораторії,

— Благословляю,— сказала дівчина.

І другого дня біохімік прийшов до неї вже тільки о восьмій.

За весь час знайомства це була перша зміна в техніці їхніх відносин. Якось зразу ці відносини склались і зразу ж суворо оформились у певний непорушний ритуал: бути вкупі від 7 до 12 години в Мартиній кімнаті. Досі ще й разу вони з тої кімнати не виходили, обернувшись у пару самотників, у пару покірних в'язнів, що навіть спроби втікати не вчиняють. Їх стосунки зародилися ввечері і відтак обернулись у віддане служіння темряві та електриці. Сходитись удень було б їм нісенітницею, не тому тільки, що вдень заняті були, а сама істота дня мала щось відразу, вороже їх побаченням. І може бути, коли б зустрілись випадком на вулиці, де б не горіли ліхтарі, то відчули б велику ніяковість і навіть відчуженість. Марта просто побоювалась такої зустрічі, навіть десь там постановила відвернутися в такому разі, але побоювання її були даремні, бо шляхи їх денної діяльності ішли різними ділянками міста.

Отже, в неділю вранці, хоч і вільного дня, вони ніколи не бачились, немов застосовуючи в любовній справі обов'язкових годин спочинку. Марта використовувала цей ранок на хатні заходи щодо чистоти та ладу свого помешкання й одязі — мила підлогу, генерально витирала порошок з небагатьох меблів, провадила загальну ревізію суконь, білизни, панчіх. Сьогодні обшивала мережевом нові хусточки, які мусила купити, бо старі

вже всі перевелися. Покінчивши, взялась читати, маючи трохи згодом погуляти добре перед обідом. Раптом у кухні, де мирно варився обід кооператора й незмінна кава для фрау Гольц, зчинився галас: у парадні двері, через усю зиму забиті, голосно постукано. Тетяна Ничипорівна схвилювалась, Ада почала скакати, фрау Гольц кричала: "стучійть, стучійть!", нарешті й сам Давид Семенович вийшов до кухні в шлейках і з газетою в руці.

Вирішили послати Аду, щоб сказала відвідувачеві звернутись до чорного ходу. Тим часом пустились у здогади — що то за єден? Фрау Гольц припускала, що це надійшов їй з Німеччини великий лист. Але Ада за мить вернулась із криком: "Это к Марте, это к Марте!"

— Отакої! — вголос заявив кооператор.— Вечора їй мало.

— От йому діло,— з лагідним докором промовила Тетяна Ничипорівна, і потому стало тихо: відвідувач уступив до кухні.

Почувши, що справа її обходить, Марта поклала книжку на стіл і підвелася. Але слова кооператора, оте "вечора їй мало", сказане грубо, цинічно уїдливо, її геть пересмикнули. "Що... що таке?" — встигла вона тільки подумати, бо тепер постукано в її двері. Хвилюючись, вона, замість крикнути "заходьте", сама підійшла до дверей і розчинила їх: перед нею на порозі стояв завідувач їхнього підвідділу товариш Безпалько.

— Ви здивовані, я так і знав,— мовив він, посміхаючись.— Дозвольте все-таки зайти?

— Будь ласка.

Він увійшов і спитав знову:

— Роздягтись так само?

— Ну, звичайно.

Товариш Безпалько був у широкій плісковатій шапці та мисливського ґатунку бекеші, яку він взяв і повісив на цвяха, де показала Марта.

— То дозвольте вже й сісти?

— Та дуже прошу!

Товариш Безпалько сів, і дівчина також сіла навпроти, почувуючи велику ніяковість. Тут, у своїй кімнаті, господиня бувши, вона мусила трактувати свого завідувача якось інакше, ніж на посаді. Але як? І чого він прийшов? Це "чого" не давало їй спокою.

— Мені не важко догадатись, про що ви думаєте,— мовив гість, зненацька пильно глянувши по кімнаті,— яка причина мого візиту — от ваша думка.

Тепер він пильно глянув уже на неї. Марта мимоволі кивнула головою.

— Службова? — казав він далі, ніби й не помітив Мартиної відповіді. — Звичайно, ні. Для службових справ є посада. А чому вам не припустити,— сказав він раптом,— що я просто зайшов вас побачити? Чи ви не можете собі уявити, що я так звик бачити вас щодня, що не міг, зрештою, стерпіти недільної перерви? Це здається вам неправдоподібним,— додав він, відповідаючи за неї — Тоді справді, яка ж причина?

Тон його мови — лагідний зовні, а всередині нетерплячий, рвучкий — дівчину зовсім роззброював.

— Сподіваюсь, ви самі про це скажете,— мовила вона хутко.

— Скажу. Безперечно скажу,— відповів він мовби полегшено. — Але передусім скажу вам, що надворі прекрасна погода. В повітрі тихо й тепло... Весна близько,— додав він зразу саркастично. — І я, признатися, не сподівався застати вас дома. Ішов на "може". Може, так, а може, ні. Пам'ятаєте, є такий роман у Д'Аннунціо? В таку погоду треба гуляти. І коли я йшов сюди, то так і думав: товаришка Висоцька, безперечно, гуляє.

— Я таки й справді збиралась іти.

— Не затримаю вас довго. Але щиро сказати, я певен був, що не застану вас дома. Так і час вибирав, щоб найменший був шанс вас застати... Ну, а коли вже, думав, застану, так тому й бути. Я — фаталіст... А ви курите? — запитав він, побачивши на столі повну гільзову коробку цигарок.

— Ні... це випадкові цигарки,— відповіла вона.

Цигарки ці приніс Славенко, щоб не відчувати браку їх під час побачення.

— Багато хто з дівчат курить,— мовив Безпалько досить похмуро.— Примітивне розуміння рівноправності: переймати все, що в чоловіків є поганого — курити, говорити грубощі, лаятись... Я курих раніше,— додав він,— потім кашляти вночі став, покинув. Мені вже під п'ятдесят. Вдвічі, як вам, правда?

— Навіть трохи більше...

— Але я ще міцний, чорт бери! — скрикнув він.— У теніс граю, як двадцятилітній. Взимку на сковзанцях... Мисливець з мене теж непоганий. Але не так звіра люблю стріляти, як бродити. П'ятдесят верстов у день — це для мене ще дрібниця... От, думаєте, старий бадьориться! Чи не свататись, бува, прийшов — правда, ви так думаєте?

— То що ж, може б, і пов'язала рушником,— відповіла Марта жартівливо, хоч усередині від останніх його слів їй пішов холодок: раптом вона пригадала, що співробітник їй казав, ніби Безпалько поглядає нишком на її ноги!

— Ви любите шоколад? — спитав зненацька Безпалько.

— Не дуже,— відповіла Марта спантеличено.

— А все ж таки?

Він підвівся й видобув із кишені в бекеші двофунтову коробку шоколаду, перев'язану рожевою стрічкою, як годиться цукерному крамові. Розгорнув її, подав дівчині й сказав, посміхаючись:

— Прошу! В моменти високого міркування не вадить зажити чогось смачного, щоб підсолодити цю марну працю.

— І ви завжди міркуєте з шоколадом?

— Ні, я їм шоколад без міркування. Всі ці проблеми мене не цікавлять. Але в людини є апарат мислення, який механічно працює. Цей апарат, діставши враження, викидає вам думку, як автомат на вокзалі викидає перонного квитка, коли всунути в нього гривеник. Іноді ловиш себе на цьому: адже я мислю! І на душі стає неприємно.

Він на мить спинився, беручи цукерку, і Марта скористувалась цією перервою, щоб уважніше придивитись до нього — так, це був Безпалько, але який відмінний від завідувача статчастиною, мовчущого й стриманого "начальства", "ідола", як називали його в установі! І хто б подумав, що в цього пунктуального працівника є оця зневажна болісна посмішка, що він може прийти з шоколадом й говорити різну чудноту? Але дівчина вже трохи освоїлася з його присутністю й думала цікаво: "З нього справжній дивак! Ну, що ж він іще скаже?"

— Бо мислення шкодить життю,— сказав Безпалько, ковтнувши шоколадину.— І цілому поступові людськості. Все, що зроблено поступового, зроблено наперекір розумові.

Промовив це байдуже, як річ давно відому й нікому не цікаву. А втім, додав:

— Світ і людське життя рахуються великими ідеями, які дуже мало спільного мають із розумом. Але ці могутні ідеї надзвичайно крихкі. Це сови, що живуть у темряві. Велика ідея боїться аналізу, як міфічний чорт ладану. Розум бере велику ідею і освітлює її. Ти не вічна, каже він, ти з'явилась і згинеш, як багато перед тобою, а я хочу вічного, невідного. Ти хвиля, каже розум, що повстала й розіб'єшся об скелі. Твій блиск фальшивий, ти одна з багатьох оман, а я прагну до непохитної правди. Отак розум відкидає велику ідею, яка б вона не була. Великі ідеї — це козири, якими грає історія, але розум проти азартної гри. Він безстрашний. Коли б його сила, він запровадив би тишу й споглядання, обернув би світ у пустелю, без оазів, де сонце завжди стояло б на заході. Замість великих ідей він створив би великий холодок.

Товариш Безпалько говорив, упершись руками в коліна, в позі статечного гостя, що розважає господиню неодмінною розмовою.

— В цьому трагедія інтелігента: він не здібний на чистий вчинок. Інтелігент — це людина із зв'язаною волею, тобто він трапляється по всіх шарах суспільства. Замість діяти, він міркує. Шлях до вчинку позначений у нього всілякими застереженнями, дуже справедливими, але шкідливими, внаслідок яких дія або зовсім не відбувається або відбувається неповно. В інтелігента розум покинутий сам на себе, а такий розум є вічний сумнів, що точить ідею, як шашіль стільці. Це він є справжній творець песимізму й світових туг. Чим менше його застосовують, тим приємніше людям жити. Ви згадайте XVIII століття і його безоглядну віру в природну справедливість, природне право, природні закони й природну наперед установлену гармонію світу. Тоді розум був тільки за попихача, та він більшого й не заробив. XVIII століття

з Лейбніцом і Руссо на чолі було добою оптимізму; Адам Сміт тоді доводив, що на одного нещасного припадає аж 20 щасливих, і запитував: "Що можна додати до щастя людини, яка має здоров'я, спокійне сумління і не має боргів?" Але в XIX столітті заговорив Шопенгауер.

— Я читала про нього,— сказала Марта.— Це справді був песиміст! Але, безперечно, він десь помилявся, бо, коли б на світі йшлося так безнадійно, то ніхто не схотів би жити. А проте всі чудово живуть.

— Шопенгауер дав на це блискучу відповідь; світ, писав він, такий поганий, як тільки можливо з тою умовою, щоб він усе-таки якось існував. Та коли б він був навіть ще гірший, люди на ньому все-таки жили б. Бо в переважній частині їм ніколи думати. Щоб думати, треба бути ситим і одягнутим, а це стільки часу відбирає, що на думання лишаються якісь крихти. І крім того, молоді покоління. Хіба їм важить щось чужий досвід і думки? Умовляти, доводити їм — це наймарніша в світі річ. Закасавши рукава, вони мерщій хапаються за якусь ідею — і прощай уся історія батьків! Як я це добре знаю! — скрикнув він роздратовано. — Адже я теж колись був ніцшеанець і навіть анархіст. Надлюдина — ну, чим це не привабливе? Вільні союзи середньовіччя — хіба це кепська економічна програма? Реформа людських відносин? Що простішого: скасувати державу, кари, всякий примус — і розквітнуть чесноти, бо людина добра, тільки зіпсована! І ви зверніть увагу — ідея не задовольняється тим, що існує зараз, ні, вона прагне пустити коріння глибше, переконати вас, що вона вічна. Тому ідея анархізму, бачите, подивується вже в творах хінця Лао-Тзе за шість століть до нашої ери. Не забудьте й давніх греків — Арістіпа, циніків, Платона... То дарма, що в похмурих творах Лао-Тзе сам чорт ногу зломить, а Платон був переконаний рабовласник! Що з того, що "вільні" союзи середньовіччя були часткою феодального, тобто кріпацького ладу! І знову-таки не важить, що держава й примус взагалі не народилися б, коли б людина була сповнена чеснот... Але я вчинив свого часу ретельне просвічення цій ідеї, і потім того витратив будь-яку охоту захоплюватись іншими,

— Так що ви живете тепер без ніяких ідей? — спитала Марта й трохи злякалась — чи не буде такий висновок надто глузливий.

Проте Безпалько аж ніяк не образився.

— Атож живу тепер без ніяких ідей,— відповів він, посміхаючись.— Почуваю себе непогано. Ви, звичайно, думаєте, що жити без ідей є міщанство. Ви не помиляєтесь, я і є міщанин. Але ви, товаришко Висоцька, помиляєтесь, якщо міщанство зневажаєте, як це всі роблять. Зневага до міщанства — це фальшива, самозакохана поза. Адже міщанство — це компактна нерухома маса, на якій тримається всякий громадський лад. Це — стовп суспільства, кістяк, на який натягують раз у раз нове вбрання. І завжди точиться боротьба не проти міщанства, а за міщанство. Ідея перемагає тоді, коли здобуває собі достатню масу міщанства, яке сприйняло її і не намагається її критикувати. Добре діло, якби всі мали свої ідеї! Це була б жорстока криза людського життя.

— Дозвольте не повірити, що ви міщанин! — сказала Марта, також посміхаючись.— Адже ви, певно, багато читаете...

— От і маєш! — вибачливо урвав її Безпалько.— Звичайно, читаю. Гадаю навіть, що культурній людині тепер треба читати щонайменше чотири години на день, інакше вона безнадійно відстане... Ба більше: дуже люблю театр, розуміюся добре й на малярстві. Але чому міщанин доконче мусить бути дурним і обмеженим? Ви відкидаєте освічене міщанство, до якого належу й я. Освічений міщанин любить спорт і книжку, він дбає за тіло й за душу. Та й як не читати? — спитав він зненацька.— Товаришко Висоцька, ви ще не знаєте, що таке час — довгі, одноманітні вечори... Але ви також ще не знаєте мети мого візиту,— закінчив він несподівано.

— Ви обіцяли сказати.

— Безперечно, скажу. Не сказати було б зовсім безглуздо... Але шоколад я вже вам доручив? — спитав він, уже дратуючись.— Отже, ми поступуємо. Їжте, будь ласка. Свої погляди на життя я теж уже виклав — у них нема нічого небезпечного. Навпаки, це спокійні погляди, в яких уже не може бути перевероту. Тепер годиться сказати про себе. Це буде коротко: в моєму житті не було ніяких визначних подій. Свого часу я був одружений, але дружина моя померла. Це була чудова жінка... А втім, усяка дружина по смерті здається більш-менш чудовою. Смерть очищає не тільки того, хто вмирає, але й близьких до померлого людей. Вам ще це невтямки. В двадцять два роки смерть здається нісенітницею, про яку не варт і думати. Чи були в мене діти? Звичайно. Як і водиться, я надто пізно зрозумів, що найбільша любов до дітей — це не мати їх. Але з двох у мене лишився тільки один син, який, увійшовши в літа, не проминув вилаяти мене безнадійним консерватором і людиною, яка нічогісінько не тямить у житті. Я не дуже на нього образився, бо свого часу так само трактував власного батька...

По цьому він ще взяв шоколадину й глянув на дівчину. А перед тим дивився просто перед себе, немов усе, що казав, пригадував, і сидів у незмінній позі, трохи схилившись у бік до дівчини. Повернуте на три чверті до неї обличчя було смугле, трохи одутле, але ще не зруйноване. Його губи ворушились розмірено, сивина скронь надавала йому виразу розважливого спокою, тільки м'ясень на горлі, смикаючись вряди-годи, зраджував його хвилювання, яке він старанно приховував. Проте й тон мови його був ламаний. Марта вже достоту зрозуміла, що Безпалько в неї закоханий і прийшов з якоюсь пропозицією. Вона дивувалась, ніяковіла, але не обурювалась, бо мимоволі в ній повставало співчуття до цього статечного, підстаркуватого чоловіка, що став жертвою її ненавмисних чарів. Тому їй хотілось сказати йому щось ласкаве, у всякому разі вона боялась образити його. Та й те її плутало, що Безпалько говорив, ніби глузуючи, так що першої-ліпшої хвилини міг підвестися й піти, пояснивши свої одвідини та слова звичайним хоч і несподіваним жартом. І вона вирішила чекати.

— Ви мусите знати,— провадив завідувач,— що цей син живе в іншому місті, моя особиста доля його зовсім не обходить. Так, ви не розумієте ще, що таке довгий вечір у кімнаті, де горить електрика, при якій читає людина,— сказав він спокійно.— Такого вечора зароджуються неможливі чуття. Спочатку на них дивишся як на щось стороннє, так ніби в руках яку річ крутиш, що тебе зацікавила. А потім вони починають тобою крутити. Вони стукають спочатку в душу, як жебраки, яким треба дати копійку, а входять у неї для грабунку з розломом. Звичайно, тут важило те, що я вас щодня бачив. День у день. Ви пригадуєте той день, коли ви вперше прийшли до махортресту?

— Ні... це було давно,— відповіла вона, з полегшенням відчуваючи, що розмова набирає, нарешті, виразності.

— А я пам'ятаю,— сказав Безпалько, посміхаючись.— Перед тим я працював у тресті рік, звик до помешкання, до шпалер на стінах, до людей. Я заходив у нього вранці, як у якусь суцільну масу. А тоді побачив, що махор трест став якийсь новіший, просторіший, так ніби його непомітно для мене відремонтовано. Коли б моя змога, я ту ж мить усунув би вас із посади, щоб надати махортрестові нормального вигляду. А що зробити цього я не міг, то влаштував ваше переведення до своєї частини. Звичайно, я підвів під це законну базу.

— Ви зробили мені величезну послугу,— мусила сказати дівчина, бо Безпалько зробив паузу.

Він мляво посміхнувся.

— Я зробив це для себе, а не для вас,— сказав він.— Я егоїст, товаришко Висоцька, так би мовити, закоренілий. Але мені шкода було примушувати вас длубатись у цифрах. Мені шкода було ваших очей, ваших рук, вашої голови, що мусила схилитись. Знаєте, що б я хотів? Я хотів, щоб ви сяяли! Як? Я думав, може, з вас була б чудова акторка, що всіх скорила б. Бачив вас на сцені, бачив вас у балеті. Я був певен, що ви

дали б щось своє. Може, це тільки наслідок тих довгих вечорів... І мені хотілось допомогти вам, вирвати вас із канцелярії і пустити в світ мистецтва, створити вам надзвичайну долю. Ввесь час мене поривало прийти до вас, але натомість я прислав вам квіти.

І він кивнув на троянди, що стояли коло вікна.

— Ви прислали мені квіти? — тихо промовила Марта.

— Я — квіти! — майже скрикнув Безпалько.— І уявляв потім, як ви їх одержуєте, як вони стоять у вас, бачать вас завжди. Безглуздо, тисячу разів безглуздо! Я обіцяв вам сказати, за чим прийшов? Так от скажу: не знаю. Не знаю. Кажіть ви.

— Андрію Романовичу,— почала Марта сумовито.

— Тільки, будь ласка, без отого всього, що ви мене шануєте, вдячні й таке інше,— урвав він її глузливо.

— Ні, я скажу зовсім просто: я не вільна.

Настала мовчанка, під час якої вона нічого не могла прочитати на його обличчі. Потім Безпалько підвівся й сказав, посміхаючись:

— Ну, видима річ! З якої речі дівчині чекати, поки прийде якийсь старий дурень.

— Я вас образила? — спитала Марта в розпачі.

Він нічого не відповів, одягнувся й вийшов до кухні. Дівчина його проводила. Користуючись з того, що там нікого не було, вона ще раз тихо сказала:

— Я вам вчинила ненавмисне прикрість?..

— Ні, не турбуйтеся. Я сам за себе потурбуюсь,— відповів він різко.

І ЩО НОВОГО Є В ПІДМІСЯЧНОМУ СВІТІ?

Професор біохімії, що читав коло свого столу при лампі, кинув книжку журналу й відхилився на спинку крісла. "Цього треба було сподіватися",— подумав він, закурюючи. Серце йому стиснулось образою, але він швидко себе заспокоїв,— адже плани його тепер були цілком визначені. "Звичайно, американець,— думав він далі,— скрізь американець, чорт бери!" Проте хвилюватися не було підстав. Що з того, що американський учений, працюючи у вузько технічній галузі, перейняв до певної міри думки, що їх біохімік так і не зібрався досі викласти в статті, як наслідки своєї останньої серії спроб? В американця це побічні міркування, чи краще — теоретичні припущення, а в нього тим часом це сталі висновки, перевірені й обґрунтовані пильним дослідом. Але самий факт хоч і випадкового наближення до його висновків здійняв біохімікові величезну тривогу. Як і кожен, віддавши на певну працю всю енергію, Славенко ставився дуже ревниво до її наслідків, вважаючи їх за своєрідну духову власність. І це була йому не справа честолобства, а справа честі. "Ми в нерівних умовах,— подумав професор. — Досконалість устаткування не тільки заощаджує американцеві час та сили, але й заступає частину здібностей. Щоб не поступитись, ми мусимо працювати якнайінтенсивніше". Якнайінтенсивніше! Та хіба він міг зараз працювати хоч би просто інтенсивно?

Юрій Олександрович глянув на годинника. Двадцять на восьму. За півгодини він мусить іти на побачення. Чому "мусить"? — спитав він сам себе. Бо дія, зв'язана з іншою особою, після достатнього повторювання обертається в обов'язок. Вона стає незалежна від своєї першої причини, яка вже зникла, й підпадає чинності інших причин, що до кожної розпочатої дії зокола присмоктуються. Але це міркування аж ніяк його не потішило, бо приємно встановлювати закони й зовсім прикро їм підлягати!

Власне, вже з тиждень тому, збираючись до дівчини, біохімік відчув страшенну втому, його ноги, набувши зненацька самотійності, не виявили колишнього бажання виходити ввечері з хати. І в цій несподіваній утомі ніг, серця, очей кімната його змінилась на вигляді. Професор глянув по шафах з книжками, по підвіконню, також ними запорожненому, нарешті по столі, що якось ніби потягнувся до нього, і зразу сполучився живим, радісним зв'язком із роками минулої праці, яку так зухвало занедбав. Якось різко й потужно згадав він усі свої статті, лекції, всі вечори напруженої роботи, свої ретельні плани, чарівний дух лабораторії, де у важкому повітрі стоять гострі, їдучі запахи, де колби, реторти, склянки, вибагливо погнуті рурки поєднано на довгих столах у химерні сполучення, в складні візерунки витонченої краси, що сама з себе додається до продиктованих від формул побудовань. І в цей доплив спогадів та речей професор поставив дівчину.

Ту ж мить з нею сталася жахлива метаморфоза. Так ніби з якого дерева раптовий вітер зірвав увесь лист, лишивши стовбур у прикрій і понурій оголеності. Всі її прикмети й прикраси, що виникли від праці його закоханої уяви, і навіть переважна частина тих, що їх дівчина насправді мала, тепер осипались під його науковим поглядом. Увесь чар її рис, вся тонка й далекосяжна отрута посмішки та очей випарувала вмить з її обличчя, а лінії тіла, які він знав, зробились холодні й приїсні. Романтичні жагучі слова, що його завжди в ній так захоплювали, видались тоді професорові наївним дитячим белькотінням, жодної уваги не вартим. Яка ж відмінна стала дівчина від тої, що він уперше отут, на канапі, викликав, нестямлячись від пристрасті й непереможного пориву! Тепер зробилася така, як усі, одною з істот у спідницях, поринула в ту гущу жінок, з якої він її у захваті висунув. Ця руйнація, це знецінення образу відбулося йому так швидко, що могло б ужахнути, але він подумав: "я вже перетравив її" — і порівняння дівчини з важкотравною річчю, що випадково в його нутрощі трапила, і яку його шлунок нарешті щасливо перемиг, зразу з'ясувало йому справу й заспокоїло його.

Скільки ж часу ця омана тривала? Приблизно півтора місяці. "Який я все-таки осел", — подумав біохімік. Сорок п'ять днів, немов зірваних

одним нападом з календаря, сорок п'ять днів викреслених, запропашчених! Та ненависть, що він і раніш до дівчини уривками почував, тепер опанувала його геть усього, але він хутко її затамував — помилившись уже раз на одному чутті, професор не хотів помилятися на другому. Це була б уже зовсім непростенна помилка.

Спізнившись тоді на чверть години до дівчини, Славенко пояснив це затримкою в Інституті й мав досить витримки, щоб не зрадити перед Мартою того сумного й всебічного занепаду, якого вона в його уяві зазнала.

Було це тиждень тому. Другого дня Юрій Олександрович вирядився вдень до лабораторії і, вдягнувши білого халата, немов виконав ритуал очищення. Загін пацієнтів, на спроби утримуваний, був у доброму стані завдяки доглядові асистентів. У загальній залі лабораторії студенти відбували практичні праці, і професор обійшов їх усіх з порадами й підбадьоренням, з'ясовуючи на місці всі труднощі біохімічного аналізу, що потребує якнайпильнішого зосередження. "Може, хто з вас,— казав він,— схоче присвятити себе науковій діяльності. Той мусить наперед знати, що наука жорстока в своїх вимогах в царині почуттів, які порушують спокійну діяльність мозку". Потім замкнувся з двома асистентами в робочому кабінеті, який був разом і за сховище реактивів та апаратури, й схематично виклав їм зміст майбутньої серії спроб, доручивши розробити деякі деталі. "Тепер пацієнти наші будуть спочивати й віддаватися своєму пацієнтському кохання,— заявив він.— На черзі ретельне дослідження розкладу нуклеопротеїдів людського тіла. Ви вже знаєте, що в цих спробах ми будемо не тільки суб'єктами, але й об'єктами дослідження, скільки в нашому кошторисі не передбачено найняти для цього когось іншого. За тиждень-півтора ми мусимо бути готові до цих, не дуже приємних операцій, і я прошу вас припасти досить посуду на сечу, яку ми будемо виділяти".

Звикнувши обмислювати явища й класифікувати їх, Юрій Олександрович того дня міркував про кохання. Передусім він визначив його як стан занепаду мозкової діяльності під впливом потягу до жінки,

що сприймається людською психікою, через складність сполучених нервових шляхів, як щось виключне й надзвичайне. Якраз це й заважає аналізувати кохання, коли його в собі відчуваєш. Але мозкова діяльність є найвища здібність людини, те єдине, чим вона від тварини відрізняється, отже, всякий розлад її треба вважати за регрес, що людину принижує. Отак біохімік спізнавав кохання, як чинник суто руйнівний, як показник невинуватості істоти, призначеної вести перед у світовому процесі життя. До того ж кохання є ще й нічимне почуття, бо не залишає по собі жодних слідів, як це він на собі допіру дізнав. "Марнотратство енергії",— думав він. Пригадав, до речі, як, чекаючи колись черги в фотографа, переглядав альбом з світлинами жінок, що посміхались, схилялись, підносили руки, вигинали шиї у любовному прагненні, і виразно бачив, що сама енергія жіночих посмішок могла б рухати чималу електростанцію. В цих міркуваннях дівчина іноді проходила перед ним, але тільки як речовий доказ на суді. Звільнившись від будь-якого чуття до неї, він поглядав тепер на неї зовсім безсторонньо. Може, вона, зрештою, й не така погана. Речі не міняються, міняється тільки ставлення до речей. Але єдине правильне ставлення є розумове.

Поза тим усім, кохання ще й не нове. Переживати його — це повторювати пережите мільйонами, описане в тисячах томів, заяложено, обшарпане. Все, що ти відчуваєш до жінки, вже безліч почувала так точнісінько, в тих самих варіаціях, захопленнях, обіймах, поцілунках і телячих радощах. Всі слова, що ти кажеш жінці, вже стільки казано й переказано, що казати їх ще раз є неповага до себе й своєї пари. "Які невибагливі люди!" — з жалем думав біохімік. Думка, що кохання є старезний дід, якого ніяк не обпаде параліч, найбільше припала професорові до вподоби. Вона не була йому нова, але зараз набувала особливої рації. "Про це треба пам'ятати кожному",— подумав він. І яка шкода, що люди так часто бувають глухі до розумної поради!

Тепер, коли шкідливість і марність кохання він цілком усвідомив, хоч і після того, як дізнав його, лишалось тільки винайти проти нього універсального запобіжника. Це не завдавало біохімікові великої мороки

завдяки його здібності логічно мислити. Якщо корінь кохання полягає в фізіологічній потребі, то, видима річ, заспокоєння цієї потреби унеможлиблює його розвиток. Тобто найголовніша річ є не давати скупчуватись у собі сексуальній енергії, а систематично розснажувати її якимсь зручним, але природним способом. І Славенко раптом згадав ту добу свого життя, коли з ним була його перша покоївка Олена, чудова подруга його наукового сходу. Грубувата в манерах, схильна до лайки, ласа на гроші, вона була зате невибаглива й глибоко байдужа до будь-якого ідеалізування відносин між статями. Згадав також той незрівнянний час, коли вона йшла надвечір, виконавши всі свої обов'язки, а він сідав працювати з чистим мозком і приємним спокоєм у всьому тілі. Тими годинами він міг найкраще зосереджуватись, його думки були й плодючі. То була золота доба! Але вони мусили розлучитись. "Я не знайду вже такої другої Олени. В житті Олена трапляється тільки раз",— подумав біохімік сумовито. Не дурно ж це ім'я вславлено в якійсь грецькій чи римській епопеї, яку він вивчав колись у гімназії і якої назву, як водилось, забув.

З трохи меншим смутком згадав він і про Ірен. Чи зможе він до неї вернутись? Адже ж учинив їй зухвальство! І чи знайде ще таку другу Ірен? Може, й Ірен у житті трапляється тільки раз?

Як звичайно, того вечора він був у дівчини. Не дійшовши ще якогось певного плану, професор уважав за велику необережність чимсь натякувати їй на зміну в своїх чуттях. Він вирішив діяти тільки розумово. Тому був веселий, любий, ласкавий, казав ті самі слова, тільки сам сприймав їх інакше, навіть пустував і залишав дівчину в радісному піднесенні. Але другого дня пильно обміркував спосіб, яким було б найкраще з Мартою розлучитись.

Найпростіший спосіб був би більше до дівчини не піти, тобто зразу поставити цій історії велику й непохитну крапку. Але такий спосіб зовсім не застерігав його від того, що дівчина, дочекавши його день-два, сама не прийде, не почне шукати його, як хворого чи несподівано вшкодженого, і йому зрештою доведеться мати з нею якусь прикру

розмову. Лист також не зараджував справі, та й взагалі раптовий розрив міг би подіяти на нервову систему дівчини. А біохімік і на мислі не мав робити їй якусь жорстокість. Всю причину молодий професор бачив у собі — адже він прийшов до неї, а не навпаки! Ах, цей сукин син Льова! Звів їх, шахрай, а тепер і на очі не навертається. "Мати знайомих шкідливо, от іще один доказ",— подумав Славенко.

Тому він спинився на способі поступового розлучення, який був, на його думку, найменше болісний для дівчини. Спочатку скоротити час побачення на годину, далі на дві, потім бачитись через день і нарешті зовсім не бачитись. Це здавалось йому дуже логічним. Крім того, вирішив зменшити силу її чуття, обережно переконуючи, що в коханні нічого нового немає. А коли вона виявить себе упертою, коли своєї власної користі не збагне, тоді він — що ж! — муситиме поставити питання руба. Але надіявся, що до цього не дійдеться, хоч усю справу постановив розв'язати за два тижні максимум.

Скоротити побачення на годину дівчина легко погодилась, беручи на увагу початок його праці, і це Славенка дуже занепокоїло. На його думку, дівчина повинна була б заперечувати, він — переконувати її, і внаслідок такого змагання він мав би стале, міцне досягнення. "Легкі здобутки завжди нетривкі",— думав він. Але вирішив поступувати далі. Сьогоднішня стаття в американському журналі показала йому на весь обсяг небезпеку, на яку він у коханні наразився, проте й це не похитнуло його плану, що здавався йому найраціональнішим.

У Марти цими днями настрої був кепський. Передусім несподіваний візит товариша Безпалька й чудернацька розмова з ним дівчину дуже стурбувала. Адже він був у неї закоханий, він прийшов до неї проти волі під владою свого чуття, на яке вона не могла відповісти. Та й сам він це знав. Проте прийшов. Дивні речі діються в світі! Дівчині дико було навіть припустити, що в житті цього поважного літнього чоловіка вона грала якусь роль, була метою його мрій, захоплення, міркування! І хоч не вона сама, як дійсна Марта, а тільки її образ, думка про неї була в посіданні тих довгих вечорів, про які завідувач згадував, проте дівчина

хвилювалась, немовби сама несвідомо в цій омані брала участь. Їй було шкода свого завідувача, їй хотілось зробити йому щось надзвичайне гарне, щоб "замиритися", як вона думала. Він прислав їй квіти, над якими вона також мріяла щось химерне, і з цих мрій раптом народилось чуття до когось іншого, до цих квітів непричетного. Ця плутанина намірів і чуттів дівчині видавалася часом просто страшною, мов їй відкривався відразу залаштунковий хідник життя, таємничо й дивно покручений.

До того, Марта мусила другого дня з'явитись на посаду й бачити його. Який він до неї буде? До махортресту вона ввійшла як провинна школярка. Але вигляд Безпалька збадьорив її: завідувач був той самий; ні в мові, ні в поведженні він аж ніяк не змінився до неї, ні до когось іншого. Жодного натяку на вчорашню візиту вона навіть не постерегла, так ніби приходив до неї хтось інший, тільки зовні до товариша Безпалька подібний. Це знову її здивувало, але вона подумала, заспокоївшись: "Мабуть, і він сам викинув вчорашнє з голови. Воно йому й не личило".

Далеко більшого й невимовного болю завдала їй репліка кооператора в кухні. "Вечора їй мало!" Треба було чути всю гидку отруйність цих слів! І вони вразили дівчину в найкраще, що вона мала, в те, що захоплено вважала за найдорожче, вільне від будь-якого бруду, незалежне не тільки від сусідів, але й від цілого світу. Вкорінена в найдальших сподіванках, заповіщена в передчуттях, накреслена в тоскних шепотах і в радісних криках юного серця, її любов була щось біле й легке, як смуга хмарок, до сонця повсталих з-за обрію, і не за тим її дівчина творила, одухотворювала, вивищувала, щоб дістати плювка з кухонного смітника! Образа її гнітила, вона здригалася від огиди й обурення. Пригадувала тепер, що кооператор останній час з нею зовсім по розмовляв і уникав з нею бачитись. Тепер багато з того, що колись смішило її в його поведінці, видалось їй не таким смішним. "Може, він теж у мене закоханий?" — думала вона гидливо. Бо на саму думку, що кооператор теж міг нишком її жадати, її серце щеміло від збридження.

А втім, Юрієві про ці неприємності дівчина й словом не обмовилась. Їхнє розквітле чуття, що здавалось їй іншим світом проти всього

звичного, життєвого, вона не хотіла засмічувати дрібницями. "Все якось улаштується",— думала вона. Але сьогодні їй знову трапилася прикрість, за всі попередні далеко тяжча. Прийшовши після роботи додому, побачила на столі в себе листа. Трохи здивовано — листи взагалі рідко одержувала, а не писала й зовсім — Марта розірвала конверта й прочитала по-російськи таке:

"Ви даремно так необережно звіряєтесь. Я його знаю. Кінчиться тим, що він зробить Вам дитину, як не одній уже зробив. Поки не пізно, проженіть його, бо покаєтесь.

Ваш друг".

Марта прочитала листа ще раз і ще раз. Спочатку вона просто подумала, що лист трапив не на адресу. Їй спочатку навіть у голову не спало зв'язати зміст його з собою і ще з кимсь. Потім зразу це зрозуміла, і руки їй затремтіли. Анонімний лист! Підлий, брехливий лист, що мав похитнути її любов! Яка ганьба! Ницість, бридота! Дівчина кинула листа на підлогу, як щось нестерпучо мерзотне, що бруднило її самою своєю присутністю. Як же боляче вжалили її ті рядки! Не тим, що могли збудити й підозру, а самим своїм брутальним втручанням, своїм безмежним нахабством! Вона стояла хвилин кілька коло столу, почувавши біль і розпач. Ту мить їй здавалось, що на неї насувається щось вороже, безжальне, що своїм коханням вона скрізь збурила на себе ненависть і злобу. І це передчуття невідхильних ударів раптом так згнітило їй серце, що вона мало не скрикнула.

Але думка її повернулась до листа. Марта підняла його й роздивлялась, не читаючи вже. Хто ж так благородно вирішив її просвітлити? Ваш друг! "Негідник",— подумала дівчина. І ту ж мить рука, якою листа написано, видалась їй дуже знайомою. Оця ретельна, канцелярська похилість літер, рівні натиски їх, трохи фігурне "В", гачки внизу "я" — вона їх бачила десь і з усім запалом силкувалась тепер пригадати. Потім почала шукати в середній шухляді столу, де складала всякі папери, й витягла кілька чорнеток заяв про посаду, з якими

кооператор скрізь звертався і які давав дівчині перекладати на українську мову. Вона їх пильно порівняла з листом, і сумніву про автора їй не лишилось. Викриття її заспокоїло. "Ах ти заздра скотина",— промовила вона голосно, взяла листа й вийшла з кімнати.

Родина кооператора Іванчука сиділа за столом, обідаючи. Тетяна Ничипорівна заклопотано підживляла борщем чоловіка й дочку перед тим, як іти в буфет Караваївських лазень. Обіденний обряд видавався їй одним із священних підвалин родинного життя, його належало виконувати в тиші й супокії, в свідомості його значення, тому поява Марти, що просто ввігналася до кімнати, добру господиню дуже стурбувала.

— Давиде Семеновичу,— сказала дівчина зовсім спокійно,— не турбуйте мене, будь ласка, своїми мерзотними листами.

І кинула кооператорові листа, що впав серед кімнати, трохи покружлявши в повітрі; а сама вийшла.

— Що таке? Що таке? — крикнув Давид Семенович, схопившись.

— Не можна так заходити, коли люди обідають,— мовила Тетяна Ничипорівна.— Що то за лист. Давиде?

— По якому праву?— кричав кооператор,— Та я міліцію, нарешті, покличу, еслі вона буде вриватися в мою квартиру! Всяка крутихвістка мене обвіняєт! — кричав він, підступаючи до дверей. У неї любовники там, а я спокою не імєю!

Тоді Тетяна Ничипорівна сама підвелася, щоб узяти листа. Але кооператор її попередив — він підскачив, схопив папірця й миттю подер його.

— Не хочу я читать листів, які вона мені підкидає! Я знаю, що вона хоче заплутати мене в свої проделки. Но цього не буде! Я постою за свою честь!

Тепер Тетяна Ничипорівна схвилювалась.

— Скажи ж мені, що тут сталося! — скрикнула вона.

— Скажу, всьо скажу... Я не хотів казати, щоб тебе не безпокоїть, но я должен сказать тебе правду... Адо, ти вже поєла, ступай гулять!

Дівчинка, що аж надто цікаво стежила за подією, вмить насупилась.

— Вы всегда меня выпроваживаете, когда что-нибудь интересное,— пробурчала вона.

Але батько кинув їй пальто та капелюха, і вона вийшла. Тоді кооператор сів коло дружини й таємничо промовив:

— Ти не знаєш, Тетяно, що тут вечорами було, як ти в банях.

І розповів їй докладно всю правду про те, як дівчина його спокушала, заманювала до кімнати, і він спочатку не розумів, заходив, як до доброї, але одного разу...

— Захожу я, Тетяна, а вона лежить і ногу так отбросіла. Сідайте, каже, Давиде Семенович, коло мене...

Але він, звичайно, переборов усяку спокусу, бо в нього ж дружина, дочка, і він чесна людина.

— Так она,— казав він,— після того любовника з горя завела, но меня не може забути і всьо пристає, а це ще щось із письмом вигадала...

Тільки ти не бери це до серця, воно обідно, но всьо ето глупості. А мені просто дивно: що вона в мені знайшла? Кажеться, я вже підстаркуватий, сім'я в мене, но от буває такий заскок у серці!

Вислухавши чоловікову доповідь, Тетяна Ничипорівна вжахнулась.

— Це, значить, коли мене дома немає? — спитала вона.

Дарма, що темпераменту їй бракувало, замах на родинне — родинне!
— життя її оскаженив.

— Ах, подлянка! — скрикнула вона.— А перед людьми яке святе та боже!

— Це гадина, котру ми пригріли,— мовив, зітхнувши, кооператор.

І Тетяна Ничипорівна, ображена в найсвятіших своїх почуттях, з лагідної обивательки перекинулась на люту левицю.

Вернувшись від кооператора, Марта лягла на ліжко. Вона не хвилювалась, ні. Але їй треба було спочити, полежати, не думати. В сусідній кімнаті вона чула крик, не розбираючи слів. Потім замовкло. До кооператора вона не почувала нічого, він ніби зник з її життя. Але дриж огиди часом по ній проходив, і дівчина стискувала губи від нестерпучої нудьги.

Перед приходом Юрія Славенка Марта вмиласть і опорядила себе, але слідів свого збентеження все-таки не могла приховати, і він зразу спитав, лагідно її цілуючи:

— Що з нами сьогодні, Марто?

Вона відмовилась невеличкою застудою, зовсім на провесні природною. І біохімік співчутливо промовив:

— Початок весни, як і всякий переходовий час, таїть у собі чимало неприємностей. Всяка зміна обставин у погоді, чи побуті, навіть зміна позитивного характеру, стає всупереч з нашими попередніми звичками й тим самим породжує конфлікт. Природа речей двоїста, і ці самі звички, що надають сталості нашому життю, застерігаючи його від випадкових впливів, разом з тим, гальмують наш поступ до вищих життєвих форм.

— Юрчику,— сказала дівчина, сміючись,— ти не можеш не проповідувати! До кожної дрібниці ти доконче мусиш підвести якусь загальну базу.

— Але це єдиний спосіб боротися з дрібницями. Дрібниця, якщо не з'ясувати зразу її причин та нікчемності, може вирости в руїницьку силу. І можна навіть твердити, що людські найсолідніші плани гинуть якраз через дрібнички, що не були вчасно виявлені та нейтралізовані.

Він закурив і казав далі:

— Головне в житті — це вміти поставити кожне явище на своє місце, бо, як і між людьми, серед явищ трапляються пихуваті, задиркуваті нахаби, що претендують на великий вплив, не маючи на те жодного права. І не треба заплющувати очей на те, що до таких зухвальців належать найбільше явища людського чуття. Всякі смутки, жалі, вболівання, а з другого боку — радощі й захоплення, що так само розкладають людську психіку, можуть турбувати нас тільки тому, що ми їм занадто попускаємо. Справді, Марто! Всі ці переживання насамперед нікчемні, бо не полишають по собі будь-скільки помітного сліду, цебто не збагачують нас. Ти спробуй пригадати свою радість чи біль, якому хоч би три роки минуло, і ти нічого не знайдеш у пам'яті, крім голого факту, що не чуття було. Тоді постає питання, чи варт було його переживати? Адже

все, що не лишає тривкого сліду, є тільки ілюзія. Наші чуття, Марто, ілюзорні.

— І все-таки вони гарні,— сказала дівчина, обіймаючи його.— Поцілуй мене, Юрчику, мені сумно сьогодні, і хай живуть ілюзії!

— Я поцілую тебе, але про ілюзії тримаюсь іншої думки. Ще б можна було погодитись на якісь нові, ніким не спізнані переживання. Витворювати ілюзії, яких не знав світ, але смішна річ користуватись асортиментом переживань, яких минуцність цілком очевидна. Думка, що сонце обертається круг землі, була ілюзією до Галілея, а тепер обернулась у звичайне неуцтво. Туга, якої дізнав перший десяток людей, була оригінальна, але туга людини XX століття є непростенна відсталість. Тому я й не дивуюсь, що сучасна критика так гостро засуджує надмірне захоплення чуттями й аналізом їх у літературі. Вона справедливо підкреслює вузькість, обмеженість людських переживань, глибоку їх консервативність. І справді, ми мусимо не тільки молоде покоління, але й самих себе викувати на розумових підвалинах, мусимо скрізь і всюди тлумачити, що наші чуття є давно зужиті лахи, які знову надівати не робить нам жодної честі.

Потім, обіймаючи дівчину, що до нього схилилась, він говорив про те, як очищати свою психіку від чуттів. Найкращий спосіб, на його думку, є усвідомити, що в твоєму переживанні нічого нового немає. Здемасковане таким способом переживання, мусить, казав він, засоромитись і зникнути.

— Я певен,— додав він,— що жодне почуття не витримає цього способу, якщо до кінця його застосувати.

Дівчина м'яко визволилась із його обіймів:

— Дозволь, я відчиню кватирку, ти страшенно накурив і... наміркував.

Порівняння, може й незлостиве, його міркування з димом біохіміка образило, але він подумав: "я повинен тримати себе в руках", і коли дівчина знову коло нього сіла, лагідно промовив:

— Ми мусимо пильніш дослухатися голосу розуму й бути сміливі в своїх висновках. Хоч я й кохаю тебе, але для свого чуття теж не роблю винятку. Наше кохання так само старе, як і всі почуття,— його оспівано вже в безлічі пісень, описано в цілих бібліотеках книжок, і коли б якийсь нерозважливий літератор надумався змалювати наш роман (вона здригнула) у своєму творі, то, повір мені, всі засудили б його за брак оригінальності.

Марта сумно промовила:

— Ти просив мене колись учити тебе не міркувати, але, бачу, я цього не спромоглась.

"Вона рада була б зробити з мене цілковитого кретина",— подумав молодий професор, але був задоволений, що дівчина на його слова зреагувала. І вирішив з усякої нагоди підкреслювати їй, як мало нового є на світі. Тим часом йому спало на думку нагадати їй про початок їхнього зближення, тим самим делікатно натякаючи, що воно матиме й свій кінець, і він заглибився в спогади.

Дівчина охоче його підтримала. Але їй це не спогади були, а жива дійсність, пов'язана з поточною миттю безперервним сліпучим ланцюгом. Вона не відрізняла сьогодні від учора, всі дні їхньої любові були їй одним суцільним днем, одною величною хвилиною, що випала з-під влади часу. Її чуття доходило тих вершин, коли в новому поцілункові поєднується сила й пристрасть усіх попередніх, і всі минулі погляди додають очам свого вогню.

Нарешті, він сказав, посміхаючись:

— А ти й не знаєш, що я про тебе подумав, коли вперше побачив!

— Напевно щось розумне!

— Навпаки! Я подумав дослівно: "А она смазливая".

— Фу, як пласко! І не міг навіть по-українськи про мене подумати.

— Ах ти шовіністка,— сказав він.— Але я й зараз не знаю, як перекласти "смазливая". Погодись, що це слово надто специфічне, тому від перекладу багато втратить. І дозволь тобі, до речі, зауважити, що ти занадто великої ваги надаєш національному відродженню. Та й не ти сама! Люди далеко поважнішого віку, як от частина моїх колег-професорів, зразу перемінились до мене в ставленні, як я почав читати лекції по-українськи й підтримав кілька їхніх вимог, до національної справи дотичних. Виходить, вони цінять мене не як наукового працівника, а як свого національного спільника. Ця обмеженість у статечних і розумних людей мене просто вразила. Бо в оцінці людини не можна наперед висувати другорядну ознаку, яка є ознака національна, а надто в той час, коли розум ставить на порядок денний культуру інтернаціональну.

— Але люди живуть не тільки розумом,— сказала дівчина.

— Про це я завжди сумую,— відповів біохімік.— І мені прикро навіть подумати, що ти мене, може, й не покохала б, коли б я не мав щастя належати до одної з тобою нації.

— Не знаю, не знаю,— промовила дівчина задумано.

"Безперечно, мене підвела ще й українізація, моє "енко" дало себе відчутти",— подумав Славенко, але промовив:

— Ти живеш, Марто, в сфері старих понять, не достойних уже нашого розуму, на який ти мало зважаєш.

— Єсть, єсть нове! — скрикнула дівчина.— По-перше, наше відродження відбувається в зовсім нових умовах..

— Яких саме?

— В умовах соціалістичного будівництва, в умовах творення зовсім нових форм життя.

— Ну, а по-друге? — спитав професор трохи роздратовано.

— По-друге... А по-друге, чому ти, Юрчику, сьогодні заповзвся казати мені самі неприємності?

— У мене справді є прикра властивість казати те, що я думаю,— мовив біохімік, ніжно її цілуючи.— Але, мабуть, найбільшої неприємності я ще не сказав. Справа в тім, Марто, що мої спроби дедалі більш потребують моєї особистої присутності...

— Ще годину? — спитала дівчина хутко.

— Так, Марто! Ще годину я мушу урвати від наших побачень.

— Що ж... я не заперечую,— відповіла Марта по маленькій паузі.

Він потиснув їй руку.

— Я тобі дуже вдячний.

— Працюй, мій єдиний! — сказала вона піднесено.— Але не забувай мене... Пожалій мене, мені сумно.

Він пожалів її і пішов у турботі. Надто легко його план здійснювся! "За неї не можна ручитися,— думав він невесело.— Вона поступається — поступається, а наприкінці й устругне якогось коника".

Марта якийсь час іще не спала. Відмовитись ще від години було їй тяжко, але й глибокої насолоди зазнала вона з цього відмовлення. Якусь величну й спокійну радість почувала дівчина, поступаючи своїм бажанням, щоб він міг поступувати, творити, досліджувати ті кумедні речовини, що колись, хай у далекому незбагненному майбутньому, докінчать перебудову людського життя, тепер почату. Своєю маленькою жертвою вона ніби допомагала тому майбутньому наблизитись. Згадавши його думки, що в коханні ніби нічого нового немає, дівчина ображено ворухнулась. Далі й страх якийсь її обійняв. Але вона подумала: "Які дурниці він іноді плете",— і хутко заснула.

О, БОЖЕ МІЙ МИЛИЙ,

ЗА ЩО ТИ КАРАЄШ ЇЇ МОЛОДУ?..

Другого дня вранці Тетяна Ничипорівна, зустрівшись із Мартою в кухні, демонстративно не відповіла їй на привітання. Дівчина майже не здивувалась, так бо відійшла вона від кооператора та його родини після вчорашнього анонімного листа. Ці сусіди, з якими вона підтримувала весь час доброщирі відносини, відразу зробилися їй такі чужі, що турбувати її перестали. Бо одного з дуже корисних у житті вмінь, а саме: вміння ворога гостро й постійно ненавидіти, Марті бракувало геть, і кожен, хто їй зло вчиняв, тим самим від неї віддалявся, обертаючись у порожнє місце, до якого вона нічого не могла почувати. Тобто не здібна була проектувати свій біль назовні.

Але Тетяна Ничипорівна, коли побачила, що її зневага не справляє на дівчину того враження, якого їй хотілося б, дізнала пекущої досади. Найбільше те її смутило, що до свого розпорядження вона не мала хоч будь-скільки чинних способів дівчині дошкуляти. Інша річ, якби Марта,

наприклад, обід вдома варила й зустрічалася з нею коло плити та примуса, невичерпних джерел колотнечі у вправних господарських руках! А так Тетяна Ничипорівна марно шукала достатньої причіпки, щоб полаятись з сусідкою. Продаючи булочки, яблука та чай аматорам лазень, лагідна жінка сушила собі голову нездійсненими планами помсти. Не дати води? Замкнути відхідок? Але ці заходи важко було здійснити, не буваючи в хаті саме тоді, коли бувала дівчина; до того ж, вони мали в собі щось незаконне, а Тетяна Ничипорівна в доброті душі своєї якось містично боялася суду. "Така може й у суд подати",— думала вона. Над усе її спокушало виселити Марту геть зовсім з помешкання, здохатись одним нападом цієї зарази, подлянки, хвойди! З цього приводу вона ухвалила мати нараду з орендарем.

Тим часом, не стерпівши своєї і Мартиної мовчанки, вона за кілька днів несподівано звернулась до дівчини вранці з войовничою промовою:

— Що ж це ви, баришня, на чужих чоловіків заздритись почали? — сказала вона єхидно.— Чи, може, вже хлопців усіх перебрали, що чоловікові жонатому на шию вішаєтесь? Некрасиво, баришня, я скажу даже паскудно таке витівати. Вам, значить, на руку, що жони ввечері дома немає, так ви перед моїм чоловіком ножку вже одкидаєте? То вам, значить, нічого, що я з ним десятий рік чесно живу! Вам, значить, совершенно байдуже, що я всю сім'ю своїм потом годую! Революція все дозволила, Бога немає!

Марта, що переходила кухонний терен, простуючи до махортресту, здивовано спинилась. Потім спокійно відповіла, знизавши плечима:

— Ви збожеволіли!

І вийшла. Тетяна Ничипорівна розпачливо крикнула їй услід, потрясаючи каструлею:

— Сама божевільна! Мерзавка! Шлюха!

Марта хутко йшла звичним шляхом на Хрещатик. "Яка гидота, бруд", — думала вона, здригаючись. Це вперше за життя вона дістала на себе стільки одвертого цинізму, брехні й базарної лайки. Сусідка закидала їй не більше й не менше, як злочинну спробу звести свого чоловіка, нікчемного й лихого балакуна, якого вона мала необережність пустити на поріг своєї хати. Щось безглуздіше навіть уявити важко! А проте цю нісенітну вигадку, цей ганебний наклеп їй кинуто! Дівчині моторошно стало від безсоромності, ницості її суддів. Як, зрештою, мало ще знає вона людей! І що далі робитиме кооператорка? А, безперечно, Тетяна Ничипорівна щось робитиме! І все тільки за те, що вона покохала, як ніби спокуту прийняти мусила за свою любов, за всі свої мрії, за весь запал чуття і все щастя, що вона дізнала. Гадаючи про це, вона мов прокидалась зі сну. "А він ще каже, що в коханні нічого нового немає", — подумала дівчина сумовито. А втім, згадка про нього її піднесла від бруду, якого торкнулась. "Мій єдиний, рідний", — шепотіла вона.

До установи вона прийшла вчасно, але співпрацівники її — машиністка Ліна й рахівник Ворожій сиділи вже на місцях. За цей час Ліна геть зовсім перемінилася з вигляду — її риси заокруглились, надмірна гострота їх зрівнялась, і, ще недавно негарна, вона зробилася вельми симпатична. Привітавшись, як звичайно, Марта теж до свого столу сіла й видобула з шухляди папери. Хвилин кілька минуло в мовчанці. Аж ось Ліна підійшла до Марти, нахилилась до неї й сказала пошепки:

— Ви, товаришко Марто, мабуть... ще нічого не знаєте?

— А що таке?

Ліна зам'ялась.

— Бачите, мені неприємно про це говорити... Але ви нічого не знаєте, я дивуюсь... Позавчора була нарада в директора про раціоналізацію

апарату... Вже вчора навіть говорили, та ви не чули, певно... А сьогодні вже списки у великій залі вивісили. Багатьох скоротили...

— Отже, й мене? — спитала Марта.

— Вас якраз теж... Вибачте, Марто, що я вам сказала, але я бачу, що ви не знаєте... Це велика неприємність, але можна ще подати заяву...

— Ну що ви, Ліно, я дуже вам вдячна. Ви бачите,— додала вона, силоміць посміхаючись,— я навіть працювати взялася, ніби я тут служу. А насправді, виходить, я вже самозванка.

Вона підвелася й вийшла до великої зали, де містилась каса установи й бухгалтерія. Там на розлогій стіні, де не було вікон, вивішувано всі накази адміністрації, постанови місцевому, плакати, стінну газету. Ось він той список. Вона почала читати разок прізвищ і спинилась на своєму: М. Висоцька, діловодка статчастини.

У великій залі було вже повно відвідувачів, цокотіли рахівниці, дзвонили телефони, стояв стриманий і густий гомін робітного часу. І дівчина тоскно відчувала, що вся ця велика установа, всі працівники її, з якими ще вчора вона була рівна, тепер відразу стали байдужі до неї через те, що прізвище її вписано в оцей список. Завтра її забудуть, мов ніколи не знали, хоч вона й нічим не завинила. І вся та робота, що вона майже рік робила, сунутиметься далі без неї. Хтось інший розгорне справи, звіти, листи, її рукою писані, відімкне шухляди її столу, візьме в руки її перо. Як чудно це й боляче! В своєму любовному захопленні дівчина останній час не думала про установу, хоч і пильно в ній працювала, а ось зараз відчула її, як щось рідне, безконечно близьке, як частину свого власного життя. Вона не думала про те, що робити далі, як жити, де шукати нової роботи, а глибоко, з журним поривом віддалась свідомості свого вигнання. Адже її вигнано, так, так!

Коло списку нікого з скорочених не було,— очевидно, Марта дізналась про подію остання. Але підійшов якийсь одвідувач, що, чекаючи черги, уважно читав поспіль усі оповістки. Тоді дівчина відвернулась. "Як ганебно він надо мною помстився! І як швидко",— подумала вона раптом.

Щоб не бачитись із співробітниками й не чути собі співчуття, дівчина сіла в кутку на лавку. З Безпальком вона доконче хотіла поговорити. І коли постерегла його постать у залі, де він мусив пройти від входу, ще почекала хвилин кілька, потім пішла до статчастини.

Безпалько вже сидів коло столу, переглядаючи листування. Підвівши очі на Марту, він глянув на неї запитливо й спокійно. Передбачаючи цікаву сцену, Ворожій покинув рахівницю і вдав, що вивчає відомість. Ліна цокотіла, але стримано, також зосередившись на слуху.

— Так ви скоротили мене, Андрію Романовичу? — сказала дівчина голосно й різко.

— Не я вас скоротив, товаришко Висоцька,— відповів Безпалько, не змінюючи пози, яка свідчила, що він тільки на мить відірвався від роботи, — а нарада в справах раціоналізації апарату визнала, що в статистичній частині досить трьох працівників, якщо відповідно, за моїм проектом, спростити форми справоздання, а деякі й просто...

— Але чому скоротили якраз мене? — урвала його Марта.

— Не хвилюйтесь, товаришко Висоцька, з трьох технічних співробітників статчастини вибір, на мою думку, зроблено цілком підставно. Передусім, товаришка Лісова, як заявив представник місцевому, вагітна ("Ах, от чому вона останній час так поправилась і погарнішала",— мельки подумала Марта. Ліна застукала голосніше), а рахівництва, що провадить товариш Ворожій, ви не змогли б на себе взяти. До того ж, і товариш Ворожій, і товаришка Лісова багато давніше

за вас працюють в установі, а старим працівникам у таких випадках, як ви знаєте, завжди дають перевагу. А втім, коли ви вважаєте своє скорочення за непоправне, ваше право вдатись до місцевому...

— Брехня! — скрикнула зненацька дівчина.— Ви мститеся надо мною! Ви навмисно склали того проекта, щоб мене звільнити! Ви хотіли... ви хотіли надати махотрестові нормального вигляду...

— Вона маячить,— промовив Безпалько здивовано.— Товаришу Ворожій, дайте там води.

Але Марта вже себе опанувала. Бліда й схвильована, вона уривчасто промовила:

— Не треба... Мені не треба води... До побачення, товариші.

І вийшла з кімнати. Дійшла вже до вихідних дверей, але спинилась, згадавши, що має одержати за півмісяця ліквідаційних і решту платні. Щоб не вертатись сюди, вирішила взяти гроші зараз.

Коло віконця каси була невеличка черга, і дівчина стала позаду. Губи її нервово тремтіли, і цей самовільний дроз, якого вона не могла спинити, збільшував її біль і гіркоту. Бо цей дроз вона почувала надзвичайно виразно, адже все тіло її, крім уст, було нерухоме, холодне, оспале. Їй важко було стояти, важко ступати крок, в міру посувалась черга, важко дивитись. Під тупим нагнітом у мозоку вона спроквола думала: "Навіщо я розмовляла з ним? І я кричала... Не треба було цього, не треба!" Нарешті її черга дійшла.

— Ліквідаційні,— прошепотіла вона у віконце.

— Ваше прізвище? Голосніше! Висоцька? Тридцять п'ять плюс платні за сім днів сімнадцять — сорок п'ять, вирахувань нема, одержуйте: три, чотири, п'ять, два карбованці, сорок п'ять.

"Який він байдужий",— з жахом подумала дівчина про касира.

Сховавши гроші в торбинку, вона пішла геть, але хтось узяв її за руку. Вона обернулась — товариш Ворожій стояв перед нею, посміхаючись.

— Ну й дивачка ви, Марто, подивлюсь я на вас! Оце гроші одержали та й додому? Значить, здаєте позицію? Отаких і треба тому ідоліві! А заяву на нього, таку, щоб аж шкварчало!

— Я не хочу,— відповіла вона, йдучи.

Ворожій вийшов за нею на сходи.

— Чекайте, побалакаємо,— казав він.— Що ви з ним панькаєтесь? Я сам посвідчу, побий мене бог, посвідчу, як він на вас поглядав. Це ж скандал буде, ви розумієте! От, ідоляка! Він же залицявся до вас? Може, й додому приходив?

Марта мимоволі кивнула.

— От так штука! А свідки є, що приходив? Тут свідків до зарізу треба!

— Ні... я не хочу... цього бруду,— сказала дівчина гидливо.

— Оце вже безхарактерність! Тут можна показательний процес устругнути, а ви йому, сукиному синові, попускаєте!

Його грубове співчуття зворушило Марту.

— Дуже вдячна вам, але... не треба,— промовила вона, подаючи йому руку.

— Ех, ви ж, інтелігенточка,— сказав Ворожій з жалем.— За такими тільки й живуть такі чорти... Ви, коли хочете, навіть права не маєте замовчувати таке діло. Шкода, шкода!

Але вона мовчки потиснула йому руку й поволі вийшла сходами на вулицю. Було вже зовсім тепло, вона розстібнула коміра. Ранкові події геть знесли її, а теплінь повітря додавала їй стоми. Її думка плуталась між кооператором і Безпальком, від одного тікаючи, щоб потрапити на іншого. Отже, вона не служить! Що ж далі робитиме? А що робити їй не було чого, вона рушила просто додому.

В кімнаті сіла на стільця й сиділа довго, не роздягаючись, з торбинкою в руках. Раз у раз згадуючи про все, що сталося, дівчина тужно хитала головою. Цей рух заспокоював її, приколисував, і вона, скинувши нарешті пальто, лягла й відразу заснула.

Прокинулася від струсу. Професор Славенко енергійно будив її. Прийшовши о дев'ятій годині, він здивовано переступив поріг темної кімнати й побачив дівчину одягнуту на ліжкові в міцному сні.

— Он як ти мене чекала! Заснула з нудьги,— казав він.— Я ледве тебе розбуркав.

— Ох, що зо мною? — прошепотіла дівчина, прочунявшись.— Вибач, Юрчику! Я сплю, мабуть, з дванадцятої години.

— Ти хвора?

— Ні, любенький, я цілком здорова... Яка ганьба, отак заснути! Але не дивись на мене хвилинку, я трохи опоряджуся.

Він глянув на неї, заспану й розкуйовджену. "А вона не така вже й "смазливая",— подумав він, відвертаючись.

Сьогодні біохімік обміркував докладно плани свого майбутнього життя. Щоб застерегти себе надалі від любовних несподіванок, він твердо вирішив негайно одружитись. "Котре лихо менше, те й вибирай", — подумав він цілком підставно. Яка грубезна помилка була, що він того зимового буряного вечора звернув свою путь від будинку, де живе Ірен, до Мартиної халупи! Але мусив мислити спокійно. "Нераціонально було б шукати когось іншого перше, ніж удатися до тої, з ким справа була вже цілком налагоджена. Я мушу спробувати вернутись, це буде найраціональніше, бо тоді коло моєї легковажності таким робом замкнулося б у вихідній точці. І тільки коли Ірен не відгукнеться на моє звертання, я муситиму — ле-ле! — шукати іншої жінки до одруження!"

Тому він написав сьогодні й відіслав поштою такого листа (російською, звичайно, мовою):

"Глибокошановна Ірено Степановно!

З незалежних від мене і для мене прикрих та несподіваних обставин я не міг останній час відвідувати Вас і втратив Ваше, таке приємне й дороге для мене товариство. На щастя, ці обставини вже минулись, не лишивши найменшого сліду, і радість моя була б цілковита, якби ви дали мені дозвіл знову Вас бачити.

Я нетерпляче чекатиму Вашої відповіді, від якої залежатиме багато що в моєму житті.

Вам щиро й глибоко відданий

Юрій Славенко".

Покінчивши з листом, молодий професор привітав себе за розважливість і пішов на побачення з дівчиною в тому піднесеному настрої, з яким наймит добуває терміну немилої роботи. Сон дівчини

видався йому дуже неввічливим. "Я стільки про неї думаю, а вона спокійнісінько тим часом спить",— казав він сам собі, курячи цигарку.

Нарешті Марта причепурилася і, підійшовши ззаду, ніжно оповила йому шию руками.

— Любий, єдиний, коханий,— шепотіла вона.

Він гладив її руки, що з'єднались у нього на грудях.

— Коханий, любенький,— шепотіла вона, пригортаючись,— однісінький, милий незабутній Юрчику!

"Яке це все старе!" — подумав біохімік, притискуючись головою до її щоки. Але спитав:

— Чому ми сьогодні спали через цілий день, Марто?

Дівчина сіла йому на коліна.

— Це тому,— сказала вона,— що в мене вранці було тисяча й тисяча неприємностей, і я стомилась, страшенно стомилась...

— Неприємності справді стомлюють,— мовив Славенко.— Зужиття психічної енергії під час хвилювання відбувається надзвичайно інтенсивно і, звичайно, зовсім недоцільне. Чи хвилюватись, чи ні — становища це не змінює, навпаки, заважає розв'язувати його силами розуму. З цього погляду хвилювання треба визнати за явище хворобливе, якого мусимо так само стерегтися, як, наприклад, застуди.

— Але як не хвилюватись, коли тебе, наприклад, скоротять з посади?

— Хіба тобі це трапилось?

— Сьогодні вранці.

— Ого, це велика неприємність. Що ж ти думаєш робити?

— Що? Як звичайно в такому становищі: піду на біржу.

Вона говорила про своє скорочення дуже весело, недбайливо, з посмішкою, щоб якнайменше його стурбувати. Але замовчати й цю неприємність їй здавалось неможливим, надто коли він застав її сонну.

— Одначе, ти не дуже журишся,— сказав він.

— Але в мене єсть ти і... досить добра кваліфікація!

— Я навряд чи зможу тобі допомогти,— посміхнувся Славенко.— Кваліфікація — далеко певніша річ.

— Мені не так страшно, як прикро. Розумієш, неприємно, коли тебе вигнали.

— Яка ж причина твого скорочення?

— О, причина тобі сподобається: раціоналізація апарату!

— Ти не помиляєшся, Марто,— сказав біохімік.— Це єдина причина змін у побуті, яку я цілком і беззастережно визнаю. Раціоналізація, в якій би формі вона не виявлялась, є руйнування старих звичок, безглузвих традицій, шкідливих забобонів, що передали нам у спадок минулі, нетямущі покоління. Тобто раціоналізація, широко взята, як загальний процес нормалізації людської праці й людських, найінтимніших навіть відносин, є поступ до вищих життєвих форм, побудованих на принципах розуму. Тисячі консервативних чуттів, цілий отой звір, що сидить і ричить у нас, обурюються, скаженіють від клітки, в яку запроваджує їх розум

крок по кроку, день у день, невпинно й систематично. І я щасливий, що живу в ту добу й у тій країні, коли й де розум гостро протиставлено всьому кволому, нікчемному, чуттєвому, чим так щедро обдаровує нас природа. На моє глибоке переконання, поняття раціоналізації, як я її розумію, цілком покриває поняття комунізму. Вони тотожні, це той самий процес, названий з різних поглядів. Звичайно, втратити посаду прикро, але не забувай, що раціоналізація є єдина достойна причина скорочення.

— От я і вдовоїлась,— сказала дівчина.

— Ти в іронічному настрої, Марто.

— В якому ж настрої можна бути, коли тебе зраціоналізовано?

— В настрої свідомості події,— сказав Славенко, цілючи її.— Так, як я, Марто,— додав він. Спроби мої розгортаються дедалі більше, вони забирають увесь мій час, і я змушений тобі сказати, що нам доведеться...

— Ще годину? Але що ж тоді лишається? — скрикнула дівчина в жахові.

Він затримав її в себе на колінах.

— Розважливості, Марто, спокою! Тобі важко, я знаю, але мені важко так само... Ні, я гадаю, що недоцільно було б зменшувати наші побачення ще на годину. Далеко краще буде залишити те саме число годин, але бачитись через день...

— Через день? — прошепотіла дівчина.— А потім зовсім не бачитись?

— Навіщо ти робиш такі хапливі висновки?.. Але ж ти не заперечуєш, що я повинен працювати?

Вона мовчала. Тоді він сказав лагідно:

— Твої висновки передчасні. Але коли б нам і довелося колись розлучитись, я гадаю — ми повинні були б зробити це без зайвих плачів та вболівань, без усього того старого, я сказав би, непристойного для нової людини. Ти подумай, у скількох піснях оспівано розлуку, і ти зрозумієш, що ми нічого нового не змогли б додати до цієї безлічі...

— Перестань, перестань! — крикнула дівчина. І, припавши до нього геть, просто звиснувши на ньому, вона тихо засміялась, уже голосно, рвучким, судорожним сміхом, всуміш із стогоном і зойками. Тепер він уже казав їй злякано:

— Перестань, Марто! Що тобі? Чуєш, перестань!

І пригноблено думав: "Я знав, я знав, що ці історії будуть! Ах, чорт бери, яке безглуздя!"

— Слухай, Марто! — казав він, шарпаючи її.— Перестань плакати! Так не можна! Ну, що я такого сказав? Адже сусіди почують! Марто, перестань!

Згадка про сусідів зразу протверезила дівчину.

— Я... я... не буду,— прошепотіла вона, захлинаючись.

Вона підвелась у нього з колін, утерлась, пішла спроквола до ліжка й лягла. За хвилину й він ніяково пересів до неї та взяв за руку.

— Ти не розумієш мене,— промовив він гірко й ображено.— Наука, Марто...

— Знаю: вона вимагає жертв,— відповіла дівчина тихо, і він не знав, чи серйозні в неї слова, чи глум.

— І я згоджуюсь,— казала вона, прихиливши його до себе.— Це серце, Юрчику, нерозумне серце заплакало... і потім стільки неприємностей... Ні, ні, Юрчику, те, що ти казав, не неприємність. Я знаю, що так треба. Я, непомітна, скорочена дівчина, розумію, що ти мусиш працювати. Ти будеш працювати для майбутніх поколінь... вони не знатимуть мене... але я з тобою. Я люблю тебе, і я рада, що... що... ми не будемо бачитись щодня, а ти натомість працюватимеш. Ти зробиш, я вірю, людське життя кращим, вільнішим, а коли б ти знав, як я хочу, щоб люди були гарні, добрі, веселі, щасливі...

Славенко був майже зворушений.

— Марто, ти зрозуміла мене! — сказав він.

І решту вечора дівчина почувала себе, як першим вечором кохання.

Другого ж дня кінець Мартиної службової кар'єри був уже відомий її сусідам. А що безпосередні відносини між родиною кооператора й дівчиною зовсім урвались, за посередника тут виступила фрау Гольц, що здивовано запитала Марту, чому вона вдома перебуває робочого часу. Сором не дав дівчині признатися до свого вигнання, і вона досить спокійно заявила, що вирішила покинути посаду й має готуватись до іспитів на курси чужоземних мов, щоб вступити на них восени.

Це пояснення сусідка по-своєму витлумачила:

— На утримання, значить, пішла,— сказала Тетяна Ничипорівна.

— Што ві говоріт, ах большой скандал! — скрикнула чеснотлива фрау Гольц.

— Ви самі, Амаліє Генріховно, подумайте,— казала буфетниця поважно,— навіщо їй, розпутниці, працювати місяць за шістдесят карбованців, коли вона за вечір, може, червонця візьме, дома сидючи? Це ж не то, що ті нещасні проститутки, які, знаєте, в дощ і в холод по вулицях бігають — вона собі знайшла дурня, та й скубе його потроху.

— Ах, страшні скандал! В Германія так не бівають,— зітхала фрау Гольц.

— І в Германії вашій так бівають, нема що хвалитися. Скрізь, кажу я вам, єсть отаких баламутниць, що ради шутки вам сім'ю розорить... Тільки що в нас їм попускають, раніш хоч бога трохи боялися, а як тепер бога впразнили, так і нема їм упину.

Так розважала в кухні Тетяна Нечипорівна з почуттям власної гідності, але дуже голосно, щоб Марта все в своїй кімнаті могла почути. І вона чула. Але турбувалася найбільше не за себе — найбільше вона боялась, щоб оскаженілі сусіди не образили якось Юрія, коли той увечері приходить. Це побоювання знову мирило її з тим, що біохімік почав навідуватись до неї через день.

А втім, сама того не відаючи, Марта прислужилась до освіження звиклого й нудного подружнього життя своїх сусідів. Тепер Тетяна Нечипорівна, вернувшись увечері з лазень, улаштовувала Давидові Семеновичу сцени ревностів, які й кооператора дуже розважали.

— Що вона, може, знову до тебе підсипалась? — питала вона.— Скажи мені краще правду, Давиде, хай я знаю, бо буде гірше!

— Богом присягаюсь, Тетянко, що з того врем'я як обрізало! — охоче виправлявся кооператор. — Тебя вона боїться сильно. Конешно, якби я схотів... — додавав він хитро.

— Схотів! Ах ти зрадник паскудний! Одним миром ви всі, прокляті, мазані! Вам тільки спідницею зашурши... А ти знаєш, що б було? Смерть була б! От їже-богу придушила б!

— Ти можеш! Ти можеш, Тетяно!

— Так не доводь же до гріха!

А ввечері, поклавши дочку спати, вони ніжно сиділи, обійнявшись, згадуючи молодість, що воскресала їм ту мить, згадуючи свої перші зустрічі й слова, що колись одне одному казали. Роз'ятрені в любій сварці, їх приспані від часу й звичності почуття прокидались голосно й бурхливо.

— Всіда любив тебе, Тетяно, і всіда любитиму! — казав кооператор у захваті.

А вона, вклавши його коло себе на ліжку, пригортаючи його міцно до свого м'якого збудженого тіла, гладила його по обличчю рукою й шепотіла:

— Які вуса в тебе, Давиде! Таких вусів тепер рідко й побачиш...

Але новина про Марту-утриманку, про Марту-підложницю й ледащо незабаром потонула в ще більшій і несподіванішій новині, що розітнулась по помешканні радісним громом: кооператор Давид Семенович Іванчук дістав, нарешті, посаду! Кооперативна організація "Агроном" вирішила поширити свою діяльність, тож товариша Іванчука запрошено на роботу, на дрібну посаду агента для купівлі набілу, але все ж на справжню посаду з постійною платнею, відрядними, добовими, і довгому та нудному безробіттю кооператора настав отак щасливий кінець.

Весь дім узявся незвичайним рухом. Давид Семенович раз у раз виходив до кухні й розповідав новину, додаючи до неї щоразу нові деталі.

Тетяна Ничипорівна варила парадний обід; Ада, з намови фрау Гольц, яка теж брала участь у родинному святі, піднесла батькові букет фіалок, що вже продавались на вулицях. І тут же, в кухні, кооператор голосно розводився про свої дальші плани.

— Ні, ти, Тетянко, конешно, служби не бросай. Дочка в нас уже велика, можна сказати, баришня, а потім і час такий. Жити — воно важко, нема де правди діти, тільки я проти того, щоб власть лаяти. Якщо ти чесний, власть про тебе не забуде, і от я, приміром, получив должность. Есть, конешно, й такі, що їм і служби не треба, самі кидають, но ми чесно звикли хліб їсти, і власть це розуміє. Но не за тим я совітую тобі, Тетянко, служити, щоб грошей більше було, я на гроші не жадний. Це для того, що жінчині тепер така путь, щоб служити, робити нарівні, щоб було рівноправіє і звільнення жінки.

— Служитиму, Давидку! — щебетала Тетяна Ничипорівна, як весняна пташка.— Вкупі прироблятимемо!

— А щоб з нашої дочки щось путнє було,— казав він далі врочисто,— щоб вона не виросла, боронь боже, якимсь ледащом, котрих і шукати далеко не треба, я от прошу вас, Амаліє Генріховно, до Ади за гуверньорку, а за плату ми зійдемось.

Фрау Гольц радо погодилась, але з однією умовою — якщо та пані, що приходила сюди, шукаючи родича, порекомендує її десь, то вона не зможе їй відмовити, бо то пані незвичайна, вона розмовляє по-німецьки, як німкеня з Германії, як сама фрау Гольц, і вони зразу дуже заприязнилися. В злиденній уяві старої дівчини випадкові одвідини пані професорової набували феєричного й містичного відтінку.

— Ну, там побачимо,— сказав Давид Семенович лагідно.— А тим часом ви будете виховувати Адку на все добре і, головне, вивчите її німецького языка.

— О, це большой язык! — скрикнула в захваті фрау Гольц.

Того ж дня кооператор урочисто відімкнув парадний хід у будиночку й наліпив на вхідних дверях клапоть паперу, де акуратними й великими літерами написав: Давид Семенович Иванчук. Сотрудник Кооперативного Союза "Агроном". Великого клопоту завдало йому полагодити систему ржавого дзвінка до смикання, але він зрештою його направив і під ручкою знадвору наліпив меншого вже папірця з категоричним написом: "Звонок только к Д. С. Иванчуку".

Оформивши таким чином своє зовнішнє становище, Давид Семенович пішов увечері з дочкою до кіно.

Але Тетяна Ничипорівна навіть у вирі родинних радощів своїх намірів щодо Марти не кидалась. До того ж гадана відмова дівчини від посади давала їй до рук зручну зброю. І невдовзі по обіді до дівчини завітав сам орендар, колишній домовласник і садівник, якому Марта щомісяця акуратно сплачувала п'ять карбованців комірною.

Це був статечний і огрядний чоловік із чорною бородою, що надавала йому ще більше поважності. Говорив він стиха, солодкувато, намагаючись зразу зачарувати розмовника своєю мовою. Він попросив дозволу сісти й зробив хвилин на кілька вступ про тяжке становище орендаря, про величезні видатки на ремонт, якого вимагає комгосп, і про податки, що править фінвідділ.

— Держава наша неумєренна,— сказав він, задоволено підкреслюючи останнє слово.— Вона якби підпилює сучок, на якому сидить. Ну, та це не нашого розуму діло,— додав він, посміхаючись.— А коли з нас беруть, то й нам треба брати, що ж поробиш! От і ваша кімната, можна сказати — шість квадратів, на два вікна, тепла, сирості ніякої, а плати п'ять карбованців, як на сміх.

— Тепер мені й п'ять важко платити, бо я безробітня,— сказала дівчина.

— Це я знаю. Та тільки хіба з самої служби люди живуть?

— А звідки ж у мене ще гроші? — спитала Марта, спаленівши.

— Ми в інтимності не торкаємось... В цьому суд розбереться, якщо треба буде,— сказав він з посмішкою, від якої дівчина похолола.— Тепер, знаєте, називається чоловік безробітним і на біржі записаний, особливо жінщини, а в самої...

— Це вам сусіди сказали! Все це брехня, брехня!

— І сусідів покличемо в свідки, якщо треба буде,— сказав орендар спокійно.— А на мене ви не кричіть, бо я теж як крикну, то з вас мокре піде. А щоб без крику, то для вас, як для старої квартиранки — тридцять карбованців. Мені сорок з руками дають, знаєте, яка скрута тепер із помешканням.

Дівчина приголомшено мовчала. Він спитав:

— То як же — будемо сватами?

— Я виберусь,— відповіла вона нарешті.

— Жалько... хорошої людини завжди жалько. Ну, та вам видніше. А коли ж виявляти вас скажете?

— Через... через місяць.

— Годі з вас і два тижні, це законний строк. Виходить п'ятого мая... Так ви заяву, значить, тим числом черкніть, щоб я був певний.

Вона мовчки написала йому заяву, і орендар попрощався з нею дуже ласкаво, побажавши їй всього найкращого.

ВЕСНЯНОЇ НОЧІ ВСЕ В САДУ ШЕПОЧЕ, ВСЕ ЛЮБИТИ ХОЧЕ...

Тепер дівчина мала досить гулящого часу: один день зовсім вільний, а другий — до пізнього вечора, аж до дев'ятої години, коли її коханий, нарешті, приходив. Коханий — це слово було вже для неї замале. І взагалі слова не було, лише відчуття якогось нестямного піднесення на думку про нього й разом якоїсь сонної тиші. Якщо на початку любові біохімік не здавався їй надто реальним, якщо раніш її часто змагала нісенітна уява, що він є тільки витвір її мрій, то дедалі більше вона спізнавала його, засвоювала його в усіх його словах, у всіх його рисах та дрібницях, і він поволі зробився їй єдиною дійсністю, що існувала в світі. А тепер ця його дійсність ще посилилась від навали гидких і болісних нещасть, що її зненацька спіткали, і в'яскравилась від тих жертв, що вона приносила його науці. В своєму звільненні, в ненависті сусідів, у вигнанні з помешкання вона вбачала одну причину, що збурила на неї людей, а саме — любов свою. Тим-то всі нещастя свої вона також потай любила, попри розпач і тугу, що вони їй нагнали, любила їх зовсім несвідомо, як неминучі й поправні наслідки, як достойне обрамлення її горіння. А оті поступки, відмови від годин і днів побачення, вчинені заради нього й прийдешнього щастя людей, геть зовсім довершували її любов, ба більш е— здійснали в ній жагучий порив до самозабуття, до цілковитого самозречення!

Оці саме почуття ворушились у ній того дня, коли дівчина прокинулась після розмови з орендарем і одвідин біохіміка, якому вона про розмову ту нічого не сказала, їй хотілось хоч кілька годин побути в затишку! Отже, цей день у Юрія Славенка був щодо дівчини вихідний. Згадка про нього сповнила дівчину радісним сяйвом. Сьогодні він цілий вечір працюватиме. Сьогодні він творитиме, о любий! А завтра ввечері прийде до неї.

Але згадка про орендаря вернула її до прози. Мусить вона, нарешті, почати впорядковувати свої справи, похитнуті до основи у двох найважливіших напрямках: посада й помешкання. Грошей, що вона одержала наприкінці, і тих, що вона трохи заощадила на зимове вбрання, мусило їй вистачити на півтора-два місяця з умовою скоротитись у всіх видатках. Але справа з помешканням різко погіршувала її становище під усяким поглядом. Звичайно, вона мала колишніх подруг, взагалі знайомих дівчат і жінок, з якими останній час не бачилась,— до них належало їй негайно вдатись. Але два тижні! За такий короткий термін вона навряд чи могла на щось надіятись. "Даремно я дала йому заяву",— думала вона. Та заразом почувала, що інакше зробити не могла. Звісно, вона могла б боротись за свою кімнату, могла б боротись і за посаду, навіть знала законні способи, до яких треба взятись, і безперечно взялась би до них, якби тут не було заплутане її чуття, її "інтимність", як висловився вчора орендар. І це паралізувало її відпорну дію. Дико було б їй, справді, доводити, що скорочено її не з раціоналізації апарату, а з любовної примхи підтоптаного зава, і що з кімнати її женуть за гадану спокусу літнього сусіди! Її любов була б, здавалось їй, споганена, то ж вона мусила хилитися.

Тому Марта, хоч як їй не хотілось навертатися ще раз до втраченої установи, дістала передусім довідку про своє звільнення й узялась на облік на біржі, де їй за кілька днів призначили перекваліфікацію. Пообідавши, вона вернулась додому й вирішила, що на сьогодні з неї клопоту досить. І своїм звичаєм узялась за книжку.

Але література діяла тепер на неї чудернацьки. По всіх книжках — романах, віршах, драмах, оповіданнях,— через сторінку-дві її очі надibuвали на слово "кохання", що їй просто ображало. Любовні переживання, поцілунки й жага героїв завдавали їй розпачу. Бо в словах і виразах закоханих, у їхній поведінці, в описах любовного захвату й хвилювання, у всі тих шепотах, ласках, стисканнях серця і рук мимоволі і з жахом пізнавала вона своє чуття і свої мрії. Як і в неї, відбувались уже раптові зустрічі, що розцвітали зненацька пристрасним коханням, як і в неї, захлиналась душа від божевільного пориву; як і вона, схилялись

дівчата в міцні й свавільні обійми, як і вона, віддавались вони з тугою й страхом. Як і вона! Як і вона!

Хіба іншим не доводилось збуватись посади через любовні інтриги, хіба іншим не траплялось з помешкання вибиратись через обмову й підступи відкинутого чоловіка? Так само! В кожній книжці вона знаходила тепер ту чи ту свою рису, ту чи ту подібну ситуацію, що ранили їй серце, ті самі посмішки, наївності, і болісно, гостро почувала, що коли б вибрати з усього, про кохання чи з приводу нього написаного, по шматочку звідти і звідти, то всю її любов, таку нову й незрівняну для неї, можна було б скласти з тих уривків до найдрібніших деталей. І не гнобило її, руйнувало зрадницьки ту підвалину, на яку тепер більш, ніж коли, вона хотіла спертись.

Похмуре й дратівниче було її читання з того дня, як біохімік кинув їй у мозок підступну думку про заяложеність кохання. Само того зразу не помітивши, дівчина її притьмом у собі затаїла, щоб обмислити й спростувати до кінця. Жодні слова не западали ще їй так глибоко, вся захоплена її душа повстала на них, як на лютого ворога. Немає нічого нового! Адже тоді всі її мрії були б марні, нікчемні, мілкі, ввесь порив був би смішний і недолугий, якщо нічого нового вона не створила там, де шукала неспізаного й неповторного. Нічого нового в її коханні! Але ж тоді нічого виключного в її чутті, яке вона над усе поставила, в якому втілила свої надії і нестямний запал, нічого свіжого в тих поцілунках, що вона віддавала, як частину себе, і радісні слова, що шепотіла,— це тільки луна була б слів уже сказаних і зужитих! Невже замість прокласти новий і невідомий шлях вона йшла битою стежкою, де мільйони ніг уже лишили свої второвані сліди? "Не можна думати про це, це страшно",— казала вона сама собі, а все ж думала, як тільки лишалась на самоті в кімнаті. І її романтичне серце сурмило голосну тривогу.

Спочатку ці думки виглядали, як прикре непорозуміння, що вона мусила негайно розв'язати. Але чим більше звільнялося в неї самотнього часу, тим більше вони їй опирались, щодня міцнішаючи й заплутуючи її тугіше в свою мережу. Неначе вона отруту в собі носила, що дедалі

швидше в її розпросторювалась. Марта змагалась. "Звичайно, люди любили, тільки не так",— бадьорила вона себе. Та література дуже хутко доводила їй противне: люди не тільки любились, але й любились так. Вона зробилась щоденною відвідувачкою бібліотеки, вона читала тепер завзято й упереджено, порівнюючи та вишукуючи, спиняючись подовгу на разючих прикладах подібності, і з жахом знаходила частину себе в кожній любовній історії. А скільки їх проходило перед її очима! Навіть у творах, від її теми далеких, у творах соціальних, революційних, пригодницьких, так чи так точилось кохання, одноманітне, побудоване з тих самих цеглин, як і її власне. Виходить, воно не тільки явище старе, але й скрізь та для кожного неминуче! Як вона цього раніш не знала? "Я закохалась, бо мусила закохатись, кожна дівчина мусить закохатись",— думала вона приголомшено. Вона не тільки відчувала по-старому, але й повинна була так відчувати. І в свідомості цього була їй більша небезпека, ніж у втраті посади й помешкання.

Звичайно, коли він приходив, ці думки розлітались від першого ж його слова, від звуку його голосу, від дотику його руки. Як справжній чарівник, він самою появою своєю вскромлював страшних духів, від нього викликаних. У його присутності було все нове, а коли він відходив, та сама непевність її осідала. Проте її пристрасть у цих катастрофічних сумнівах здобувала збудної поживи. Її любов міцнішала, загострювалась у власному самовикритті, і дівчина, втрачаючи одні ілюзії, нестямно прагнула витворити інші. На уламках колишніх мрій вона викохувала нові надії, в ній зароджувалось і зростало бажання якось вивершити це старе почуття, що її геть заповонило, увінчати його, давезне, новим невмирущим вінком, вчинити подвиг у своєму коханні.

Того дня, прочитавши ще один зухвалий роман, Марта пригнічено відсунула книжку. Гіркота поняла її геть усю. Відразу їй на думку спали її власні слова, промовлені колись у піднесенні: "Я хочу так, як у романі!" І справді, вона любила як у романі, її хотіння достоту здійснились. Але яка туга, глум і ганьба були в цьому здійсненні! Так, як у романі! Чи ж могла доля з неї гірше насміятися?

І дівчина думала тепер про кінці любові, нечисленні й усі їй відомі: одруження, знелюблення одної сторони й обопільне вичерпання, що вибухає сварками, докорами й прокляттями. Що з цих трьох можливостей найгірше? Вона обмірковувала їх по черзі, і кожне по черзі здавалось їй найгіршим. Вона в розпачі бачила, що кохання не кінчається, а вироджується. Справді, що спільного з коханням у нудному хатньому володінні, називаному шлюбом, або в нудьзі покидання, або ще в лихій дріб'язковій ненависті знелюблених? І невже її любов, її ясну неосяжну любов теж чекає одна з цих гидотних кінцівок? А безперечно! Бо навіть у неї, мрійниці, сподіванок на вічність чуття не було.

Отже, вона мусила негайно щось учинити, щоб спинити романну течію свого кохання, довершити його якимсь виключним, небуденним кінцем. Мусила на щось зважитись. Це рішення достигало в ній, виростаючи з глибини її чуття, з розпачливого шукання новини, з усіх прикрощів і нудьги останніх, збурених на неї днів. Її стомлена й намучена істота знову взялась гарячковим, жагучим рухом, знову передчуття неможливого повстало в ній, як і першими, ще це свідомими хвилинами кохання. І знову радісне пестливе хвилювання, любовна туга й щасливий біль розчинили її в собі, налили їй серце густою повільною кров'ю.

В цій насолодній млості тіла й душі її намір невпинно окреслювався. Та коли він став перед нею, геть визначений, дівчина відчула, що задихається. Тож вона хутко підвелася, вдягла пальто, капелюха й вийшла на вулицю. Чи не страшного марення вона зараз дізнала? Чи хоч дрібка можливого є в тій божевільній думці, що її опанувала і вжахнула?

Але надворі з першого ж подиху свіжим і теплим повітрям Марті повернувся спокій. Вона пішла своєю Жилянською вулицею до Пролетарської, рівної та довгої, і звернула в неї. Вечір стояв лагідний, тихий, і дівчина якось зразу відчула, що весна вже настала, ось прийшла до неї несподівано, непомічена в пригодах та окремішності її життя. Вона забула про весну, але весна про неї не забула! І дівчина була вдячна за це м'яке тепло, за густу вогкість сталого снігу, за невиразний дух набряклих дерев і за суцільну волохату пелену неба, що її на заході

місяць викладав примарним сріблом. Вона тихо йшла вперед, вона гуляла, спочивала. Вільна від трамваїв та автобусів, ця широка вулиця виглядала ввечері затишно й родинно. Користуючись теплом, старі жінки й чоловіки сиділи коло ґанків на стільцях і лавах, плетучи тиху розмову; хлопчак на пішоходах гуляли в громадянську війну, в червоних і білих, у матросів, комісарів і бандитів з усіма належними розстрілами; дівчатка, стовпившись, голосно верещали підстрибуючи, і крізь походжали пари, найрізноманітніші пари юнаків і дівчат, сміючих, сумних, говорючих, замислених, прудких і стриманих, захоплених і неуважних. "Які вони сліпі",— думала Марта з жалем і заздрістю.

Нарешті вона вийшла на вулиці, вже їй не відомі, дрібні, колінкуваті, де люду було менше, а весна ближча і дбайливіша. Потім опинилася зразу на головній вулиці, серед світла й юрби, і скрізь ніби знаходила підтримку, кожен крок звільняв її від вагання, додавав їй сили вчинити намір, великий намір її кохання. І вона відчувала весну в собі, переймалась її славним надпоривом, у якому раз у раз шепотіла: "Так і зроблю... завтра зроблю". Ходила допізна, не почувуючи стоми, й додому вернулась щаслива: її план був розроблений до подробиць.

Другого дня, чекаючи Юрія, вона зодяглась так, як того вечора, коли він прийшов був до неї в завірюху, щоб потім приходити щодня. Ту саму сукню наділа, ті самі панчохи та черевички взула й, дарма що в скруті, грошей не пошкодувала, щоб купити флакон того самого одеколону "Конвалія". Навіть лампу накрила серпанком. В дзеркалі бачила своє обличчя, змарніле й схудле, позначене двома темними смужками під очима, але воно також здавалось їй тим самим, бо вона думала захоплено: "Зараз він прийде, і я все зроблю. О, коханий, він і не здогадується!"

Біохімік прийшов вчасно, про думки Мартині справді не здогадуючись, але маючи свої власні думки, що забарвлювали в чорний тон його настрій. Сьогодні він одержав нарешті відповідь від Ірен, дуже коротку: "Заходьте, я рада буду вас бачити. Ірен". Якщо зміст відповіді цілком задовольнив його, дуже порадував і зняв з нього турботу про майбутнє,

то сама форма її листа його геть здивувала: лист був написаний по-українськи! Яким способом з Ірен могла зробитись українка? Цього він не міг збагнути. "Всі побожеволіли з цією мовою",— вирішив він кінець-кінцем. А, проте, цей факт не був йому неприємний, десь там якесь чуття в нього потішилось і ворухнулось. Він був навіть трохи заінтригований, отже, тим більш йому хотілось завітати до Ірен якнайшвидше.

До того ж, з учорашнього дня, в зв'язку з дослідженням нуклеопротейдів людського тіла, молодий професор з двома своїми асистентами перейшли на сувору наукову дієту. Вже сам із себе цей режим у живленні суперечна витратам енергії на кохання, а найголовніше — вимагав цілковитого спокою і душевної рівноваги, бо всяке хвилювання, видима річ, збочує нормальний процес розпаду клітин, отже, й позначається на сечі, яку біохімік мав аналізувати. Всі ці обставини до уваги взявши, Славенко вирішив, що момент припинити будь-які зносини з дівчиною оце настав. Підготовну до цього працю — зменшити години побачення й звільнити по черзі день — він уже щасливо докінчив, тож лишалось зробити тільки останній крок, і всій справі кінець. Та хоч логічно ця схема виглядала дуже струнко, в практичному застосуванні її він побоювався несподіваних ускладнень. І це його нервувало. Парадне вбрання на дівчині зразу впало йому в очі, бо в процесі зближення Марта для себе й для нього непомітно зменшила дбання за зовнішні прикраси: під усяким поглядом, духовним і тілесним, любов знецінювала її одягу.

— Де це ми зібралися? — спитав, цілуючи її.

— Зібралась піти з тобою погуляти. Ми ще ніколи не гуляли вдвох... ходімо, любий?

— Ох, Марто,— мовив біохімік, сідаючи,— коли б ти знала, як стомлює мене праця...

— Знаю, Юрчику! Але сьогодні підемо... Зроби цей раз для мене! Згода?

Вона палко його умовляла, підкреслюючи слова "сьогодні", "цей раз", і він нарешті згодився. "Може, під час прогулянки матиму кращу нагоду поговорити з нею",— вирішив він.

Тихий і теплий вечір зустрів їх надворі. Густа весняна імла запинала ліхтарі кошлатими колами.

— Де ж ми підемо? — спитав біохімік.

— Я поведу тебе... Ось так, нагору.

Вони пішли Тарасівською.

— Ти відчуваєш весну, Юрчику? — спитала дівчина, пригортаючись. І щоб не сперечатись, Славенко погодився, що весну він відчуває.

— Це дивний час, час чудес,— казала дівчина. — Ну, хіба не диво, що на деревах з'являється листя, потім цвіт?.. Трава виростає з землі... Була гола холодна земля, а от трава виростає, проліски, суніці. Це так незрозуміло!

— Навпаки,— сказав професор,— було б незрозуміло, якби трава й квіти не росли, коли змінюється нахил сонячної орбіти.

— А чому змінюється нахил орбіти? — спитала дівчина.— Чому буває гарний і поганий нахил у сонця?

— Ти міркуєш, як дитина, Марто,— сказав біохімік роздратовано.— Чому, чому! Наука дитячими питаннями не клопочеться.

В темряві коло муру Ботанічного саду дівчина раптом обійняла його й почала цілувати.

— Любий, єдиний... Юрчику,— шепотіла вона.

— На вулиці, Марто! — сказав він ображено.— Нас можуть побачити!

— Хай бачать... але тут нікого немає.

"Вона шаленіє від весни, як це недоречно",— подумав біохімік.

— Кажи мені про свої спроби,— сказала Марта.

Ця тема могла наблизити його до суті справи, і він охоче почав:

— Я зараз працюю, як ти знаєш, над дослідженням нуклеопротейдів людського тіла. Ці білкові речовини, що входять до складу наших клітинних ядер, належать до найскладніших частин живої матерії. Як об'єктом спроб тут доведеться користуватись самим собою, бо нуклеопротейди людини й тварини не тотожні, як не тотожня й діяльність органу, вирішального в цих дослідках, а саме печінки. Бо безпосереднього приступу до них ми не маємо, тож мусимо вивчати їх у результатах їх розкладу, які знаходимо в нашій власній сечі, якщо тебе це не ображає.

— О ні, кажи далі! Це ж спроби мого імені, Юрчику, пам'ятаєш, ти казав?

Він потвердив, але zarazом подумав, що казав їй чимало дурниць. Проте розповідав далі дуже докладно, які втомні ці спроби, на яку сувору дієту він тепер засуджений, якого абсолютного спокою йому треба, щоб довести їх до кінця. Дівчина стискувала йому руки, вона шепотіла: "Як гарно! Яка я щаслива!" — бо в ту мить, слухаючи про його роботу, почувала його невимовно близько.

Так пройшли вони коло похмурого будинку колишнього Університету й далі Володимирською до Хмельницького. Нарешті він спитав:

— Де ж ти ведеш мене?

— До Андріївської церкви. Ти там був коли?

— Ні, я не ходжу до церкви. Навіть не знаю... ах, це та, що має незабаром завалитись?

— Кажуть... Я в ній теж не була, як і в ніякій церкві, але коло неї — іноді. Там гарно.

Широчезними залізними сходами вони зійшли на тахльовану паперть церкви, що стояла щільно над урвищем горба. Потім досить вузьким проходом між церковним муром та балюстрадою вийшли на північний бік її, що стримів над прірвою. Простора площадка позад церкви була теж тахльована, і їхні кроки дзвінко пролунали в порожнечі цього відлюдного закутку.

— Подивись, як тут гарно! — прошепотіла дівчина в захваті.

— Так... звідси все якось чудно виглядає,— пробурмотів біохімік.

Просто внизу, не досягаючи рівня їх ніг, були дерева,— якийсь сад чи занедбаний серед міста гайок. Навпроти, вдалечині, широка, налита повинню смуга Дніпра ледве видніла в імлистому мороку. Ліворуч — рівний і плаский Поділ, праворуч — круте згромадження Печерську світилися безліччю дрібних вогнів. Вітер подув на них з ріки, але повільний і теплий.

— Як я люблю такі місця! — мовила дівчина пристрасно.— Здається, знаходиш у них себе всю... Отак ходиш скрізь, і ніби полишаєш там трохи, там трохи себе, а тут, у такому місці, все полишене наче вертається до тебе, і ти знову вся ціла...

Вона казала, притиснувшись до нього міцно, віддано, навіть злякано, казала зовсім тихо, хоч він розбирав усі її слова, які дівчина шепотіла йому майже на вухо. Він почував її вагу на своїй руці, і ця вечірня прогулянка, і весь її шепіт здавався йому до кінця безглуздим. Церковна озія, що в мороку виглядала похмуро й таємниче, так само справляла на нього негативне враження. "Якесь середньовіччя!" — думав він.

— Та й саме це місце давнє,— казала вона.— Колись тут були тільки ліси та яри, страшна дичина без стежок, без людей. Звірі дикі тут бігали... І от на цій горі, Юрчику, поставив тоді хреста Андрій Первозванний... Знаєш, що він сказав?

— Не знаю... чи, певніше, забув,— відповів Славенко зовсім негостинно.

Але Марта неначе слухала тільки себе.

— Він сказав, що тут буде місто велике і славне... Як давно це було! І потім справді тут заклалося місто, поволі зростало, і от ми живемо в ньому... Хіба це не чудно?

— Ти віриш у пророцтва?

— Ні... може, вже після того, як місто збудовано, склали цього переказа... Але легенда гарна, Юрчику! Легенда така хороша, що в неї хочеться вірити!

Вона замовкла. І він теж мовчав, насуплено думаючи: "Сказати їй зараз, що ми мусимо розлучитись, так вона ще плигне туди в прірву!"

— Так у коханні, Юрчику, нічого нового немає? — спитала вона раптом.

— Не тільки в коханні, Марто,— почав він, збадьорівши,— але й у жодному людському почутті. Доводиться просто дивуватись...

— А ти глянь,— урвала його дівчина,— скільки вогників перед нами! І скрізь, де горить вогник, там є кохання. Які різноманітні люди, є такі суворі, поважні, а всі вони бувають закохані... Навіть важко повірити, глянувши на нього, а він закоханий... І ти піди вулицями, піди в кіно, в театр, піди на доповідь, і ти побачиш — скрізь, скрізь кохання!

— Ти кепсько бачиш. Певніш, бачиш тільки одну сторону речей. Праці, яка справді є скрізь, ти не помічаєш.

— Я бачу, я все добре бачу... Але ти не розумієш мене, Юрчику! Ти дивишся на все по-старечому — не ображаєшся на мене, ні? Може, ти маєш рацію... Але так хочеться бути наївним і гарним, трохи навіть сліпим... Бачити все кращим, ніж воно є, вірити в щось нове, в якесь щастя. Прокидатись уранці й співати... Лягати спати і мріяти... Так хочеться, Юрчику! Не можна багато думати... От усі отам кохають, не думаючи, і їм добре... А ти сказав мені, я почала думати...

— Я зовсім не хотів...

— Ні, ні, ти правду казав! Я думала, я читала,— нема нічого нового.

Вона схилилась грудьми на широке кам'яне поруччя.

— Схились коло мене й обійми мене. Ближче, Юрчику! Такого вечора хочеться зробити щось неможливе... таке, щоб лишилося на все життя, щось нове, безконечно гарне... Щоб потім, коли згадати, було тепло, як сьогодні, щоб у спогаді була весна...

Марта замовкла і він почув, що вона тремтить.

— Ти плачеш? — спитав він.

Вона ще хвилину промовчала, потім відповіла зовсім спокійно:

— Ні. Мені трохи холодно.

— Так, тут занадто свіжо. Ходімо додому.

Дівчина не перечила, і вони пішли сходами вниз.

Всю дорогу назад Марта пригнічено мовчала, і її настрій мимоволі заражав його. Та й власні він мав на те причини. Що дурнішого могло бути, як ця прогулянка під церкву, над якесть феодальне урвище! В ХХ столітті, в добу розуму, це є непростенне й дике збочення. І потім оці солодкі наївності про весну — вуха в'януть, їх слухаючи! "Гімназистка, справжня гімназистка",— думав він обурено. Але найбільше обурювався на себе, що за весь час не спромігся оповістити їй про розлуку. В душі професор люто кляв себе за слабодухість, і всю надію покладав на решту побачення, уже в кімнаті, йому навіть найраціональнішим почало здаватися закінчити кохання там, де воно й почалося.

— Ти в незвичайному настрої сьогодні, Марто,— мовив він нарешті, коли вони підходили вже додому.

Дівчина здригнулась.

— Все мені незвичайне сьогодні, все,— прошепотіла вона.— Здається, ніби вперше бачу тебе... вперше йду цією вулицею... Аж ось я й дома... Але ти не підеш до мене, Юрчику!

— Чому? — здивувався він. — Ще не пізно.

— Ніколи не підеш,— казала вона вже голосно,— ми ніколи вже не побачимося.

— Ти їдеш десь? — спитав він.

— Ні, я житиму тут... Не розумієш? Ще місяць, ще два, хай рік, два роки, і хтось з нас розлюбить... байдуже хто. Ми будемо сваритись, клясти, дурити один одного, і буде ганебний старий кінець, як старе було й наше кохання. Хай хоч кінець буде новий. Прощай, Юрчику!

— Чекай,— сказав він спантеличено.— Ти зовсім не береш мене до уваги!

— Тебе? О, мій любий! Беру, беру... Тебе більше, ніж себе. Ти працюватимеш... для великого нового світу, для майбутніх людей, які житимуть краще за нас. І я буду з тобою, завжди з тобою, але тільки як спогад... бо ти ще любиш мене. Ти ще любиш, тому будеш згадувати про все, що було... і тобі буде гарно. Я також... Мені ще хотілося поїхати з тобою туди, де я народилась, ходити з тобою вдвох, взяти вночі човна, поїхати далеко й купатись там...

— Я, правда, не вмію плавати,— пробурмотів Славенко.

— От бачиш... Хоч я навчила б тебе... Але я боюся, що це буде запізно... боюся кожної хвилини, що ми ще вдвох. Раптом ти розлюбиш мене несподівано! Ні, ні! Я думала. Іди. Так треба.

Його дивував спокій, з яким вона говорила. І він почував себе перед нею хлопчаком, якого повчають. Його повчають, що за нісенітниця!

— Я розумію, чого ти хочеш,— почав він,— навіть визнаю тобі рацію. Але це поважна справа, яку не годиться розв'язувати коло хвіртки, подитячому. Я пропоную піти до тебе й докладно все обговорити.

— Ні. Ніколи,— сказала вона.

Він почував її піднесення, але воно його принижувало. А втім, вірячи твердо в своє красномовство, професор побоювався, щоб у дальшій розмові з нею якось проти волі не похитнути її наміру. Це було б уже зовсім безглуздо. Тому вирішив своєї зверхності тут не доводити.

— Ти жорстока, Марто,— сказав він.— Але я розумію. Того, що ти боїшся, я боюся так само.

— Я знала це! — скрикнула дівчина.— Юрчику мій єдиний, я знала це! Яка я щаслива!

— Хай буде по-твоєму,— провадив він понуро й тужно.— Хай буде... Прощай, Марто.

Біохімік хотів поцілувати її, але вона відхилилась.

— Ні, це було б... як у пісні! Руку можна.

Він поцілував її руку довгим поцілунком.

— Це все,— сказала вона.— Прощай, я люблю все, що ти робитимеш. Не пробуй побачити мене, це буде боляче, але згадуй про мене. Зараз я хочу цілувати тебе, бути з тобою, але я йду. Любий, єдиний, коханий Юрчику, прощай.

Вона повернулась і зникла. Він сказав їй услід:

— Прощай, Марто.

Але ще якийсь час стояв. Чув, як вона відчинила й зачинила двері. Отже, він вільний? Але такий спосіб розлуки здавався йому просто бридким. "Вона пошила мене в персонажі XVIII століття, в якісь донжуани, чорт бери!" — думав він, ідучи додому. Далеко краще й сучасніше

було б, якби він виклав усі причини, з яких розлука неминуча, пояснив би їй усе гаразд, а вона, поплакавши, погодилася б. І навіть лягаючи спати, відчував іще прикрість.

Але вранці молодий професор, хоч і не переставав визнавати Мартину поведінку за геть нераціональну, своє становище визнав за цілком певне. Чи неоднаково, як саме дійшлося до того, що він хотів? Не процеси важать, а наслідки. До того ж, те дівча вганяє за ілюзіями, хай має їх! Зрештою, все обійшлося прекрасно, він вільний, це основне, і дурень він був, що вчора якось інакше до цього поставився. "В мене є ще рештки сентиментальності",— подумав він.

Цілий день професор завзято працював і передусім закінчив статтю про наслідки попередньої серії спроб, почату оце недавно вільними від побачень вечорами. Беручи під увагу роботу американського вченого, що з іншого приводу торкнувся, хоч і побіжно, його теми, Славенко твою статтю писав по-англійськи, щоб саме в Америці її видрукувати. Потім відповів на півтора десятка задаваних листів, кожен з них стереотипно починаючи: "Високошановний колего, тяжка хвороба стала мені на перешкоді своєчасно"... і т. ін. Нарешті о восьмій годині ввечері надів чорного костюма й рушив із візитом до професора Маркевича.

Цей відомий фахівець-терапевт кінчив якраз пити вечірній чай у родинному колі й тихо віддавався спочинкові в кріслі коло столу. Дружина його, що жила тепер у нескінченній тривозі, обмірковувала завтрашнє меню; Ірен перетирала чайний посуд тонким білим рушником.

Поява біохіміка, якого провела до їдальні сяюча Пелагея, подіяла, як раптовий сполох.

— А, от хто нас зовсім забув! — скрикнув професор. Добридень, добридень! Чудово! Але хто ж приходить, коли самовар уже погас?

— Його можна підігріти,— мовила Марія Миколаївна, якої пальці від хвилювання тремтіли.

— Хочете чаю, Юрію Олександровичу? — спитала Ірен.

— Дуже хочу, але, на жаль, не можу,— відповів Славенко, посміхаючись.— У зв'язку з спробами, які я тепер проваджу, мені довелось самому перейти на сувору дієту, з якої чай також виключено.

— К бісу науку, якщо вона касує чай! — скрикнув терапевт.— Це ви, молоді, все вигадуете. Передусім, треба нормально житися й жити.

— Я цілком з вами згоден, професоре,— сказав Славенко.— Тільки сказав би, що ми повинні жити не нормально, а нормалізовано. Нормальність є наслідок традиції, нормалізація — ознака поступу. В моєму випадкові з дієтою традиційну норму порушено заради норми вищого порядку, а саме — в ім'я наукової роботи. Це є раціональне порушення, яке нічого спільного не має з різними ганебними збоченнями, яким ми часом несподівано підпадаємо і які штовхають нас назад у безглуздий романтизм. На превелике лихо, треба визнати, що наш розум не завжди ставить цим зухвалим виступам чуття належний опір.

— Але вони переборюються в процесі життя і розвою,— мовила Ірен.

— Чудово, я згоден,— сказав професор.

Славенко вдячно глянув на молоду господиню, радіючи її відповіддю: "Вона ніби відгадала мої думки",— подумав він.

Марія Миколаївна мовчала. Вона могла б тільки сказати біохімікові: "Яка ви пара з Ірен, яка пара!" — але сказати це було б незручно.

Юрій Олександрович розповідав іще з півгодини про свої спроби й наслідки, яких він сподівається, потім звернувся до Ірен.

— Чи не були б ви ласкаві пограти? За цей час я зовсім не чув музики.

— Залюбки. Але раніш я хочу показати вам щось таке, що може вас потішити. Прошу до моєї кімнати. Я покажу вам пару симпатичних ведмедиків.

— Цяцькових, сподіваюсь?

— Не цяцькових, але в усякому разі скляних.

— Слава богу, слава богу,— прошепотіла Марія Миколаївна, коли вони вийшли.

— А як я вистежив його тоді, Марусю, не можу забути! — сказав професор.— Але в мене ще два візити. Чудово... Тепер пошесть черевного тифу, доглядай пильно, щоб усе милось окропом.

За весь час знайомства біохімік уперше зайшов до Ірен у кімнату, і витончений, теплий порядок у ній вразив його. Він схвилювано почував пухкий килим під ногами й думав: "Як гарно буде тут спочивати по праці!".

— Ось мої ведмедики, Юрію Олександровичу,— мовила Ірен, подаючи йому два вироби старовинної української гути.

— Я не здогадуюсь про їх призначення,— сказав він нерішуче.

— Ах, сором! Це ж посуд ваших предків. Сюди наливали вино й пили його ось із цих чарок.

І вона показала кілька синьо-фіалкових скляночок одного з ведмедиками віку.

— Вони нагадують лампадки, на них позначився релігійний дух доби, але й самопевність ваших предків — собі й богів вони наливали приблизно в однаковий посуд. А ви якої думки про це скло?

— Я про нього тої думки,— сказав Славенко,— що посуд моїх предків був нераціональний. Всякий посуд повинен передусім бути зручний до життя. Цього не можна сказати про цих покарлючених ведмедиків... Але ви, Ірено Степанівно, я бачу, цікавитесь старовиною?

— О, старовина тепер у великій пошані. І в мене справді зібралась уже чимала колекція.

Початок її збірки й нахилу до старовинних речей належав до минулого часу її "першого заміжжя", коли вона від свого милого діставала коштовні подарунки. Такого походження була й каблучка з великим діамантом, що блищала в неї на руці, плетена гадючкою обручка старої французької роботи й камея з витонченим римським профілем у неї на грудях.

— Подивіться,— вела вона, показуючи на етажерку.— Тут порцеляна, майоліка, бронза... Ці хінські статуетки надзвичайно давні... А ось знову ваше рідне — старі межигірські вироби, які я недавно придбала... Я трохи грабую татка на це безділля, але справді, воно того варте.

Професор біохімії дивився на рідкощі, і його погляд спинився на хінських та гіндуських божествах, що нагадували людський відбиток у ввігнутих і опуклих дзеркалах.

— В одному я згоден дати давнім перевагу,— сказав він,— це в тому, що вони краще вміли відтворити ницість людських інстинктів. Але в цьому ніяка їхня заслуга, бо вони жили виключно цими інстинктами, навіть поклонялись їм, утіливши їх дуже влучно в постатях оцих божків. Подивіться пильно на ці потворно витягнуті й потворно сплющені фігурки! Хіба не вособлена в них уся бридота й ганьба нашого чуттєвого

шаленства?.. Так, ці ідоли ще живуть у нас, ще порушують іноді чистоту нашої думки. Ми вже повалили їх зовні, але в собі ще до кінця не викорінили. Тепер, незважаючись уже виступити в своїй голизні, ці ідоли надівають личини мрій, безумних солодких поривів і бунтують нашу кров, що повинна спокійно жити мозок. Таким способом вони досягають заповітної своєї мети — похитнути віру в наш розум... Я повинен одверто сказати вам, Ірено Степанівно,— мовив він схвильовано,— що останній час переживав щось подібне. Це позначилось не тільки на моїй роботі, але й на мисленні. Облудно виправдуючи свою власну кволість, я почав був добачати щось непереможне в людській консервативності, похитнувся в певності щодо науки, як абсолютної перетворниці людської психіки. За цей час я висловив більше дурниць, ніж сказав розумного за все життя.

— Не картайте себе,— сказала Ірен.— Це просто данина молодості, яку ми всі так чи так сплачуємо.

— Я не хочу сплачувати данину перебуткам нашого варварства, якої б прекрасної назви вони собі не прибирали,— сказав Славенко.— Тому я такий вдячний вам за вашу відповідь. Своім товариством ви рятуєте мене,— додав він ніжно.— Ваша відповідь додала мені сили... хоч вона й здивувала мене трохи, власне, мова її.

— Але я так само здивувалась, коли довідалась, що ви почали викладати по-українському,— сказала Ірен, сміючись.— І своєю відповіддю не хотіла дисонувати...

— Але на лекціях я виконую тільки обов'язок!

— Тільки обов'язок? — перепитала вона.

— Безперечно,— відповів він твердо.— Я не шовініст передусім, до того ж не забуваю, що російська мова рідніша нам.

— О, я теж ставлюся до українізації без великого захоплення! Але коли вам захочеться помріяти про ваших славних предків, я зможу бути вам за розмовницю.

— Ви жінка великого розуму, Ірен,— сказав Славенко в захваті і, схилившись, поцілував її руку, якої вона йому не відняла.

И ЛЮБОВЬ — ЭТО ТОТ ЖЕ КАМИН, ГДЕ СГОРАЮТ ВСЕ ЛУЧШИЕ ГРЕЗЫ...

Три перші дні дівчина прожила в солодкій і тихій нестямі. Свідомість, що вона вчинила щось надзвичайне й незрівнянне, увесь час її збуджувала, переймала щасливим трепетом її душу, колисала її думки, як ніжна й монотонна музика. А втім, цими днями вона ще схудла, ще зблідла, шкіра її впрозорилась, очі потемніли й збільшилися. Щастя виснажувало її, легка повсякчасна стома була в її сповільнених рухах, у збляклому погляді, у млявих, ніби змушених словах. Урочистість з'явилась у її погляді, натхненна посмішка на устах, що беззвучно відбивали палючий захват її ества. Коли досі вона жила, як у романі, то тепер почала жити в казці. Фантастичні, яскраві сни, де мінилися її гарячі фарби серед полів із струнками обелісками, де її підхоплювали й несли хвилі небачених морів, де віяв жагучий вітер пустелі й легка прохолода вечірніх гаїв, тепер сповнювали її ночі, і вранці дівчина прокидалась знесилена, зачудована цими видами, що проти них весняне сонце надворі здавалось туманним і сірим. Але він не наснився їй ні разу.

Часом Марта брала його цидулку, що він написав колись, чекаючи її, і покинув потім на столі,— єдину матеріальну річ, що від нього залишилась, вдивлялась у напис його літер, його слів і читала сама собі: "Марто, я схиляюсь перед твоєю мудрістю в коханні. Нікого я не любив так, як тебе, та й загалом не любив. Любив — це замало. Жив тобою, мислив тобою. Ти перша й остання, ти єдина, Марто. А тепер я йду назад у ту сірину, в ту похмурість, з якої ти мене викликала. Прощай, Марто, ти велика".

Цей лист не мав підпису — він не встиг тоді підписатись, бо вона якраз надійшла. Але й так вона почувала його в кожній літері, почувала силу його кохання, втілену в цих рядках, і свою силу над ним, свою велику любов. Цей лист, залишений тоді з геть іншої нагоди, здавався їй тепер одержаним допіру, був ніби віщим листом, де відгадано й стверджено її майбутній вчинок. Але не в сірину, не в похмурість вернувся він! Та любов, що ще невичерпана лишилась у його серці, огріє і прояснить його путь, надихне його думки до потужної творчості. Їй здавалось тепер, що його наука тотожня з її поривами, що він тільки здійснює те, що вона в своєму серці накреслила. Він досліджує білок, це таємниче твориво життя. Білок! Щось біле, чисте, легке, як її мрії, як прийдешність людськості, що для неї він невсипуще працює! Думаючи про це, вона так яскраво ту прийдешність почувала, немов жила вже в майбутніх століттях тим життям, яке він створив і якому здійснитись вона своєю любов'ю допомагала. В цю мить вона глибоко й несхибно чула той поклик, що він думкою до неї зараз посилає, чула ласкаві й пристрасні слова, що він їй шепоче десь, сумуючи за нею. І вона йому відповідала. Між їх душами, яких взаємне прагнення було їй найвищою правдою, нав'язувався отакий дивний, таємний зв'язок, і дівчина почувала тепер, що справді створила незламне й вічне, відмовившись тимчасового, купивши ціною дійсних ласк, що мусили погаснути колись, цю витончену невмирущу ласку, що завжди над нею пробувала.

І все здавалося Марті страшенно давнім. Три дні, як вони розлучились? Ні, три вічності відтоді минуло!

Сусіди нарешті дали їй спокій. Тетяна Ничипорівна, довідавшись, що дівчину виселено, вважала свою помсту за довершену й у кухонних розмовах із фрау Гольц згадувала Марту вже в минулому часі: була, мовляв, така крутихвістка. А сам Давид Семенович увесь час був у службових відрядженнях, і останніми днями вона бачила його мельки раз чи двічі. Та коли й здибалася мовчки з своїми співмешканцями, то тільки легке здивування її брало, немов тіні якісь повз неї проходили, тіні нешкідливі, але чудернацькі. І всі люди їй такими тінями здавалися, весь світ якимсь трохи примарним, відсунутим і маленьким. Тільки себе

почувала вона дійсною, тільки нескінченний порив до нього, його відповідь і його далеке існування.

А втім, своїх життєвих інтересів Марта не занедбала. Вона зразу ж пішла по знайомих, дивуючи їх своїм хворобливим виглядом, і в одної колишньої подруги, тепер дружини молодого адвоката, здобула дуже корисні вказівки щодо помешкання — виявилось, що знайома тієї подруги бажає найняти комусь вільну кімнату. Але даючи дівчині до знайомої листа, подруга сказала:

— Ти страшенно бліда, Марто, А втім, до лікарів не звертайся, вони нічогісінько не тямлять у наших справах. Найголовніше, гуляй надворі якнайбільше, і при першій же нагоді закохайся сторч головою.

Ця порада видалась дівчині найбільшим глумом, який вона колись чула; вона твердо заявила, що почуває себе чудово, й пішла з листом, що мав розв'язати її житлову кризу. На Садовій вулиці в окремому будинкові, одноповерховому, але чималому, її привітно зустріла поважна дама. Так, кімната вільна є, тільки чи придасться вона?

Цей будинок належав колись комусь значному, якомусь великому промисловцю, що займав сам із родиною всі дванадцять кімнат, крім кухні й помешкання про прислугу, що було в півпідвалі. Тепер цю житлову площу розподілено між п'ятьма родинами, а що дванадцяттеро кімнат були розташовані зовсім у іншому плані, то їх довелося геть перепланувати, поробити перетинки, виділити довгий і темний коридор, щоб кожен пожилець міг мати безпосередній приступ до свого житла. Внаслідок такого переопрацювання в північній стороні будинка виник чудернацький закуток, сажень завширшки й чотири завдовжки, з одним вікном, де верхня рама була забита диктом. Тому рідке північне світло не сягало в другий край цієї довгої клітини, де завжди стояв холодний присмерк. Електрична лампка звисала з стелі на грубих дротах, а замість груби при стіні влаштовано незграбну лежанку з бляшаними дверцями. Кольору шпалерів у такому освітленні годі було достоту визначити.

І дівчина зразу погодилась. Їй байдуже було, де жити. Цей морок її навіть потішив. "Тут я буду сама, сюди ніхто до мене не прийде",— думала дівчина. І давши п'ять карбованців завдатку, вона заявила дамі, що з першого травня перебереться.

Не забула так само Марта й на перекваліфікацію піти — щоб віддаватись своїм переживанням, вона мусила жити, тобто служити й заробляти гроші, отже, її практичними діями керувала не так життєва, як трансцендентна логіка. Показавши перед комісією свої вмілості, що й саму її дуже здивували,— так-бо здавалося їй, що вона нічого не вміє,— Марта Висоцька була залічена під літеру А, тобто посаду мала дістати в першу чергу. Це було четвертого дня, чи краще — четвертої вічності від створення її нового світу.

Заощаджуючи пильно свою готівку, дівчина брала тепер на обід день першу, день другу страву в своїй їдальні. А по обіді читала, звичайно, читала! Якби бібліотека видавала абонентові необмежену кількість книжок щодня, дівчина могла б спожити за вечір три й чотири романи. Але мала щодня тільки один, а ще до одної бібліотеки записатись не дозволяли їй кошти. Тож читала вона навмисне повільно, щоб заповнити вечір, іноді перечитувала ще раз усе спочатку або окремі, найбільш вподобані місця. Тепер, розгортаючи книжку, Марта ніби кидала виклик усій історії літератури й людського кохання! Після кожного прочитаного роману вона ще глибше, ще сп'яніліше свою вищість почувала, бо ж ніде нічого подібного на свою любов, на її незрівняний кінець не знаходила. Ніхто ще не любив так, як вона! Про що пишуть романи? Про дівчат обдурених, зраджених, про дівчат одружених наприкінці й щасливих від цієї нісенітниці, словом, про відомі їй буденні кінці, яких вона боялась і яких уникнула. Прочитавши половину книжки, вона думкою прикидала, хто кого зрадить, хто з ким побереться, і рідко коли помилялась! До нудоти одноманітне було людське кохання, але кожна історія його ще і ще раз доводила їй, яких високих і нових щаблів вона в своїй любові досягнула. З почуттям гордощів та перемоги над всесвітнім шаблоном лягала дівчина спати й бачила ті променисті сни.

Добираючи собі лектуру, вона орієнтувалась найбільше за назвою, відповідною до своєї теми. Отак їй до рук трапила того дня п'єса Ібсена "Комедія кохання", яку дівчина своїм звичаєм почала читати повільно. Але від дії до дії зростала її тривога й zarazом швидшав темп її читання. В п'ятій дії її очі вже стрілою мчали по рядках, а душа сповнювалась жахом і нудьгою, як від раптового падіння в незглибну прірву. Дедалі голосніше билася їй кров у скроні, дедалі міцніше стискувались її уста, та вона трохи не скрикнула, трохи не застогнала, наприкінці читаючи натхненні слова дівчини Свангільд до Фалька, з яким розлучалася в ім'я чистоти свого кохання:

Весни розкішної

ми діти, Фальку, й осінь навісна,

туману і сльоти пора нудна,

коли замовкне соловей співучий

в твоєму серці — ця пора причинна

весни розквітлої змінити не повинна.

Й зима смертельна свій мороз павучий

не мусить кинути на наших мрій буяння —

ми не дамо цвіт нашого кохання

прибити, збридити це весняне тепло,—

хай чарівне помре, яке жило!

Це ж свої власні слова, свої власні думки й почуття вона бачила тепер перед собою, і ввесь її порив та марення ту мить ніби відходили в написане, лишаючи її порожню, покалічену, принижену. Всю складноту своїх таємничих почувань, своїх надій і намірів вона зразу впізнала в цих жорстоких рядках, що відбирали їй право на її багатство. З кожним прочитаним словом вона руйнувалась, убожіла, оберталась у жебрачку, і щире золото її мрій перемінялось на нікчемне череп'я. Її немов викрито зараз, на злочині спіймано, пишноту з неї здерто, і в лахи, в ганчір'я одягнуто на глум та посміховисько! Її невимовне вже хтось інший почував, усі її надзвичайні слова були вже сказані перед нею, все нове, що вона гадала створити, давно вже викладено у віршах.

І вона, знемагаючи від туги, читала далі:

Тепер своє я діло доконала —

вогонь поезії натхнула я душі твоїй! Лети!

До перемоги мчи, соколе мій,

а Свангільд пісню лебедину проспівала!..

Ці рядки справді забриніли їй лебединим співом, ба більше — похоронним дзвоном над її запальним, наївним прагненням до нового й незрівняного в коханні: в тому, що вона пристрасно чинила, теж нічого нового не було!

Ту ніч Марта Висоцька кепсько спала. Найголовніше, той радісний зв'язок, що вона між собою та коханим своїм увесь час почувала, раптом зрадницьки урвався. Фальшивий у своїй основі, витворений у засліпленні, у хибному відчутті новини, насправді не нової, цей примарний зв'язок перестав існувати ту мить, коли всохло його живильне коріння. Тепер, коли згадувала про нього, на неї вже не пашило тепло, не віяв тремтячий легіт, не линула прозора хмарка забуття. Тепер у темний льох

трапляла її думка й тікала звідти геть, холодна, чорна й вогка. І серце її стискувалось тепер від жалю, що, погнавшись за химерами, вона втратила дійсне. Вона ж могла б іще бути з ним, може, й довго, дуже довго бути — хто зна, скільки часу тривало б їхнє чуття! Адже люблять роками. А так вона відтрутила його задля божевільної мрії, що розвіялась зразу, як дим над жалюгідним згарищем. Він був би ще коло неї! Якби був оце зараз! Вона розповіла б йому, сміючись, дурну історію свого шукання новини, призналася б щиро до своєї помилки, і він промовив би спокійно: "Я не раз казав тобі, Марто, що марна річ шукати чогось нового в людських почуттях. Доводиться тільки дивуватись, що люди XX століття не можуть цього гаразд утямити. Але розум, я певен, переборе зрештою ці нерозважливі пориви і марнотратству людської енергії буде покладений край". Скільки рації в цих суворих словах, що їх вона своїм прикладом хотіла похитнути! І вони сміялися б укупі, прочитали б разом ту п'єсу, що розвінчала її, і вона сказала б йому, що нічого немає над дійсне, хай коротке, хай минуле й шаблонне, але справжнє й живе!

Але його коло неї не було. Вернутись до нього, покликати його, написати? Викреслити з життя ці чотири безумні дні, ці чотири вічності страшної омани? І раптом ці вічності видались їй короткою миттю, одною тільки миттю маячні — так, ніби читаючи ту "Комедію кохання", вона й собі щось подібне уявила! Так легко нав'язати ще порвану нитку! І заразом важко, неможливо, ганебно вертатись назад, спростовувати свої слова, жебрати продовження. Може, якраз зараз; покінчивши з роботою, він віддається спогадові про неї, кличе її тихим шепотом, як тепле видиво, як свою мрію-натхненницю, і раптом своїм поворотом вона, мов злочинниця та, знищила б цей скарб його душі... Ніколи! Хай думає, о єдиний, що знайшов з нею щось нове!

Геть уночі вона тривожно задрімала, виснажена й розбита, а прокинулась квола, немов і зовсім не спала. Виходити з хати їй не хотілось, надворі ніби холод був, і вона, загорнувшись у хустку, ходила по кімнаті, стеналась іноді з нудьги, сідала на хвилину й знову ходила. Потім узяла в руки "Комедію кохання" і дивилась на неї, вже не читаючи. З жалем думала, що була ставила життю надмірні вимоги. Бо є ділянки в

ньому, де нічого нового не створиш і не треба творити, де мусиш користуватись даним, без великих надій і великих поривів. Є шляхи в житті обов'язкові, позначені віковими стовпами, шляхи вузькі й невибагливі, якими маєш іти покірно. І може тільки в кінці їх,— неминучих, як смерть і народження,— починаються широкі, гіллясті роздоріжжя з тисячами стежок, з безконечним незайманим ланом, де можна вперше пройти. Але кохання туди не належить.

Ще вчора дівчина нікого не потребувала, зачарована собідостатнім маренням, а сьогодні їй уже хотілось бачити людей і серед них когось близького, гарного, щоб розповісти йому, не таячись, про все, що вона зазнала. І вислухати співчуття, пораду, знайти в комусь підтримку й заспокоєння! Це бажання зростало в ній і почало кінець кінцем її мучити. Почувши в порожній кухні Адині кроки, вона відхилила двері й промовила:

— Добридень, Адо! Йди-но до мене гуляти.

Дівчина пильно на неї подивилась і відповіла розважливо:

— Нет, я не могу с тобой играть, папа сказал, что ты развратная.

Марта в жахові відсахнулась. В цих словах дівчини вона раптом відчула всю гнітющу дійсність свого становища — що не має посади, що сусіди її ненавидять і що має вибиратись з помешкання за якийсь тиждень. І згадала майбутню свою кімнату, яка видалась їй тепер труною, де вона мусить лягти живою. Туга, дедалі ширшаючи, її обіймала.

Надвечір несподіваний стук у двері перелякав її, і до кімнати зайшов Льова-соробкопівець, із бурцями, але вже без кожушанки, яку змінив на ньому весняний лейбик. Кілька разів він приходив чатувати до махортресту наприкінці робочого дня і, не побачивши Марту серед службовців, що виходили після праці з установи, вельми збентежився й вирішив нарешті навідатись до неї додому. Розпитувати в махортресті він посоромився. Кілька припущень крутилося в його голові, а найбільше

одне — що Марта віддалася заміж за Славенка й тому покинула посаду. В усякому разі, він мусить пересвідчитись особисто — від цього залежали плани його дальшого життя, хоч він і не уявляв їх іще виразно. "Може, якщо вона заміжня буде, я від неї звільнюся",— думав він схвильовано.

— Льова! — скрикнула дівчина.— Ви прийшли!

Вона кинулась до нього, взяла за обидві руки й дивилась на нього, як на доброго вісника, як на рятівника.

Він теж дивився на неї. І не пізнавав її! Де та Марта, промениста дівчина, що гнітила його своєю величчю? Перед ним стояла дівчина оспала, бліда, схудла, з побляклими очима й хапливими, сполошеними рухами. В її гордовитому колись голосі, якого звук був підкоряв його, він почув раптом крик по допомогу. Потиск її рук був судорожний, благальний, посмішка гарячкова й несмілива, сама вона якась менша, зібгана й ніби провинна. Він не пізнавав її геть зовсім! І разом з тим його напружене й болісне чуття до неї якось зм'якло, немов дістало зразу теплого заспокоєння. Натомість нове чуття до неї виникло — жаль, безконечний жаль.

Він мовчав якусь мить, схвильований уже тим, що діялось у його серці, потім спитав:

— Що з вами, Марто?

— Я вам усе, Льово, розкажу! Сідайте! Роздягайтесь. Ви не забули мене... ви прийшли, Льово! Ах, я така самотня, як не була ніколи... Я нещасна, Льово! Сідайте отуто коло мене.

— Що з вами, Марто? — перепитав він, сідаючи.

— Це довга і... страшна історія! Важко повірити... Я сама іноді не вірю. Ніби все вигадане, ніби здалося тільки... Ви слухатимете?

— Марто, я слухатиму,— сказав він.

І вона почала розповідати йому все з першого побачення, відновлюючи в пам'яті минулі хвилини яскраво й болісно, немов удруге їх переживала, і розповідаючи про них цьому довготелесому мовчазному хлопцеві так, як не розповідала б матері, друзі, сестрі. Часом вона стискувала йому руку, і він раптом подумав: "Коли б це було тоді, тоді!" І жаль його ще збільшився.

З того, як він слухав, вона почувала, що він розуміє її так, як ніхто не зрозуміє. Це надавало їй захвату. Льова мовчав увесь час, а коли вона дійшла до свого вигнання з посади, до сусідської підлої брехні, коли сказала, як спантеличила її така ганебна поведінка людей, він тихо промовив:

— Люди, Марто, мають здебільшого два обличчя. Одне природжене, часто дуже дике, а друге вони набувають, живучи. І от часом те перше оголяється. Ви не знали цього, Марто, і ви здивувались.

Ці слова її зненацька стурбували.

— Два обличчя? — перепитала вона.— Кожен має два обличчя?

— Навіть три іноді... Людей з одним обличчям дуже мало, Марто.

— І в нього два обличчя?.. Ні, ні,— сказала вона, заспокоївшись.— Я всю душу його знаю! Скільки він мені говорив! Моя кімната — це справжня комора його думок... Але слухайте далі, Льово, найстрашніше слухайте.

І вона почала про проблему новини взагалі, а в коханні зокрема. Льова зразу нашорошився, захвилювався й кілька разів хотів її спішити. Але вона казала:

— Ні, ні, чекайте... я ось кінчу, тоді ви скажете.

Нарешті, кінчивши на "Комедії кохання" Ібсена, вона дозволила йому говорити, але додала:

— Але тут усе ясно. Що ж робити! Нічого не заперечиш.

— Та що ви кажете, Марто! — скрикнув Льова.— Все треба заперечити! Все!.. Мені шкода вас, Марто!

— А мені? Ще більше. Але логіка, Льово!

— Яка логіка? — сказав він сумно.— Де ви бачили логіку в людському житті?.. Може, в тому, що ми... народжуємось і вмираємо? Це логічно, по-вашому? А коли в основному, в найпершому, Марто, нема логіки, то що ж уже в усьому похідному?.. Логіка — це обмеженість людського розуму, Марто. Логіка — це його границя. Ми втискуємо в ці границі життя... а це злочин, Марто, життя більше за розум... незрівняно більше... Що ви говорите! — скрикнув він знову.— Ви повірили, Марто, в якісь міркування, ви в літературу повірили... Все нове на світі, щомить усе нове!

— Льово, ви мрієте,— посміхнулась дівчина.

— Життя — це постійне оновлення, Марто! — казав він піднесено.— Щоранку сходить над землею сонце... Дні, Марто, розвиваються, як безліч листу, нового, свіжого листу... Щодня нові почуття прокидаються в нас. Життя не спиняється і не повторюється! І ви, Марто, і я, і всі, хто є,— всі ми нові, бо ще ніколи не існували. На порозі душі в кожного юрмляться почуття, думки, наміри, вони всі хочуть зайти, вони б'ються за місце в нашій душі, їх тисячі, мільйони — а ви кажете, нового немає, Марто!.. Тільки не можна замикати себе... Ширше двері! Ширше двері!

Він зовсім захопився. Потім зразу замовк, засоромившись, і додав тихо:

— Це, Марто... я так кажу, бо сам про це багато думав. І мені шкода вас, дуже шкода... що ви так говорите.

Посмішка з її уст зійшла. Після розважливих міркувань, до яких вона звикла, його слова — незграбні, плутані — несподівано її зачарували. Вона здригнула, відчувши в коморі думок, що біохімік їй залишив по собі, якийсь давучий холод, і сказала, зітхаючи:

— Льово, ви добрий... Ви дуже гарно сказали, що над землею щодня сходить нове сонце. Але я його не бачитиму! Ох, ви не знаєте, в якій кімнаті я маю жити! Це на Садовій, якась нора, довга, темна, обдерта, страшно навіть подумати... Вікно на північ виходить, там ніколи не буде сонця! І я мушу там жити.

— Ви не можете жити, Марто, в такій кімнаті,— сказав він.— Вам потрібна зовсім інша кімната — висока й світла. Щоб кімната до вас пасувала, от що треба, Марте.

— Але де ж її взяти?

— Я буду шукати, Марто. Я... я все зроблю. Почекайте трохи, Марто, ви побачите, як усе буде гарно. Є здібність у людини, велика здібність забувати... Вона стирає з нашої душі порошок і тлінь. Тому ми нові щоразу, Марто.

Незабаром він пішов, поспішаючи на вечірню зміну до крамниці.

— Я трохи ожила, вас побачивши,— сказала, дівчина на прощання.— Приходьте ж швидше, Льово! Я вас чекаю.

І справді вона раптом збадьоріла. Розповівши з початку до кінця свою чудну й сумовиту пригоду, дівчина немов зменшила її тягар. Майбутнє їй якось прояснилось. Звичайно, вона накоїла чимало прикрих для себе дурниць, вона обікрала сама себе найбезжальнішим способом, але що ж

— надалі матиме з того науку. Ах, дурненьке її серце! А все-таки в її коханні щось гарне лишилось — була спроба, хай нерозважлива, але шляхетна. І про нього вона думала лагідно й ніжно, як про загублену дорогу річ, що з утратою її нарешті помирилась. Спогад про нього був чудовий і зцілющий. Хай і він так згадує про неї, це те, чого вона хотіла!

От Льова знайде їй високу й світлу кімнату. Посаду вона, літеру "А" маючи, теж одержить, певно, за якийсь тиждень-два. І працюватиме. Житиме! Буде ще вчитися, зробить ще багато й багато. Раптом вона згадала, що за кілька день Перше травня, і це видалось їй значущим, їй хотілось вийти на вулицю, бачити демонстрацію, силу-силенну людей, прапори, чути бадьорий спів, міцні промови, самій ходити, перейнятись цим святом праці й весни. І вона декламувала пошепки з Олеся:

Червоні прапори, куди не кинеш оком,

цвітуть на вулицях, як макові квітки...

Тому в дівчини склалось таке враження, що Льова прийде з добрими вістями вже завтра, і другого дня вона пильно чекала його цілий вечір. Ще два дні минуло, але він не з'явився, і Марта вдалася в безпросвітній розпач. Де ж Льова? Чому він не йде?

Годині о п'ятій у її двері постукано. "Нарешті",— подумала дівчина, але до кімнати зайшов зовсім несподіваний гість — інженер Дмитро Стайничий з Дніпропетровського.

— Добридень, Марто! — сказав він бадьоро.— Я оце приїхав з дружиною до Києва на травневі свята і, звичайно, вирішив до вас завітати. Обов'язково!

— Як живете, Дмитре? — сказала дівчина, коли інженер сів.

— Я живу прекрасно,— сказав Дмитро.— Улаштувався остаточно, працюю, як добрий віл, але завод наш гуде! Ви, певно, й завода путящого ніколи не бачили? Хороша річ, надзвичайно бадьора... Годі слів, будуємо соціалізм практично. Ви знаєте, Марто, яка в мене вдача — не люблю промов! Ну, на святах, як завтра, воно ще хай, а то так і хочеться сказати — краще б руками працював, ніж язиком. І все-таки в нас ще багато говорять, а засідають! Я вже кількох на заводі згуртував, закладаємо ТОБЗА — товариство боротьби з засіданнями. Правильна думка? Практична?

— Цілком.

— Я там потроху ворушусь. Лекції, наприклад, читаю робітникам у всяких там технічних питаннях. Приймають чудово. Робітники, треба сказати, так усім цікавляться, що ви тут, по канцеляріях сидючи, і не уявляєте. Літературу їм тільки давай! А література наша ні к бісу — нема чого дати почитати робітників. Треба було б, мабуть, зібрати наших письменників та розказати їм, у чім річ, практично поставити справу. А то все більше про кохання пишуть,

— Справді, це дуже неприємно,— зауважила Марта.

— Ага, й ви зо мною погоджуєтесь! Нещодавно обурливий факт у нас був з цим коханням: молода робітниця отруїлась — милий,— чи бачите, її зрадив! Ну, що з такою робити? Оголосити прилюдну догану, так однаково вже не почує. Поховали її, як жертву буржуазної культури, та й годі... А ви ніби хворі? — спитав він раптом.

— Застудилась десь.

— Дарма, минеться. Дівчина ви здорова, хвороба вас не візьме,— сказав Дмитро, сміючись.— А я зайшов спеціально — сказати, що слова свого додержав.

— Якого слова ви додержали, Дмитре? — спитала дівчина.

— А що одружився! Хорошу дівчину взяв, їй-богу, не гіршу за вас! Не скажу, що кращу, але справжня українська жінка, ще й Оксаною зветься. Ми приїхали сюди на святки, бо вона сама киянка, родичів тут якихось має, навіть у гості до них ходили... Але, звичайно, коза, все тобі брик та брик! Дискусії у нас величезні, але, звісно, практичні. Ось вам перше — працювати їй чи покинути посаду, коли буде дитина? Питання важливе! Вона за те, щоб працювати, а я проти. Дитбудинків, щоб віддати дитя, в нас ще немає, значить крапка. Ще бракувало, щоб усякі там доморобні мамки та няньки псували мою дитину! А їх же кілька буде, отже, треба брати з перспективою. І знову-таки мені не зрозуміло, чому працюватидесь за діловодку, одержуючи 50 карбованців, на які не можна жити, краще й почесніше, як виховувати свою дитину? Ну, правду я кажу? Там якийсь зав гримне, а в неї молоко зіпсується, і дитина захворіє. А здорова дівка — це ж наше майбутнє, ми тільки фундамент добрий муруємо, а вони вже соціалізм до кінця виведуть. Тому дитина передусім — от як треба міркувати.

— Що ж виходить,— сказала Марта.— Виходить, що ви з своєї дружини хочете зробити хатню робітницю, няньку, як і за капіталістичного ладу.

— Те, те, те! Оце саме й вона мені співає, і зовсім безпідставно. Буржуазна жінка — це така, що нічого не робить, живе собі лялькою, та й годі. Головне — пролетарська жінка мусить працювати, а де, як — це питання практики. Де більше громадської користі з її праці, там і мусить працювати. Ви мене хатньою робітницею лякаєте! А що таке хатня робітниця — не рівноправний робітник? Це ви тримаєтесь буржуазних поглядів на хатню робітницю, а не я! За хатню робітницю вам, бачите, соромно бути. А вугілля довбати робітникам не соромно? А розвантажувати вагони? А робітницям прибирати по цехах? Що ви мені аристократизму пускаєте, як у її родичів, де ми були — покоївка, вітальня, урочистий чай! Мамаша, папаша! Ось звідки цей дух іде... Там

до речі, я з тим балакуном здибався... Як його? Професор той, що я у вас тоді познайомився... Ага, Славенко! Чи, може, забули вже?

— Ні, пам'ятаю,— сказала Марта, похолонувши,— це прізвище, з чужих уст почуте, видалось їй чудернацьким і жахливим.

— А я вже був зовсім забув, та от бачте — в родичів дружининих довелося побачитись — теж у професора одного, дядька її чи що... Теж тип цей дядько — так і не добрав я, чи він справді пришелепуватий, чи тільки прикидається. Та вони всі вчені з жуком у голові, робота ж клята — думай і думай, от і морочиться в голові, я це розумію... Так отакі в нас дискусії, Марто,— ще й дитини тої нема, а розмов повна хата. Вона мені загальними ідеями про визволення жінки, а я її практикою, практикою. Що я проти громадського виховання дітей? Тільки за. Ну, а коли його в нас ще немає, так жінці корисніше якраз з громадського погляду виховувати своїх дітей, ніж брати няньок-мамок, а самій бути за машиністку в канцелярії, де може працювати бездітна.

Тепер Марті хотілось тільки одного — щоб він якнайшвидше пішов. І взагалі чого прийшов? Яке їй діло до того, одружився він, чи ні, і як збирається виховувати дітей? І крім того, він десь випадково бачив Славенка (тобто "Юрчика", подумала вона), отже, може, знову за нього згадати, почне ще з нього глузувати — ох, яка це буде мука! Вона стеналась, уявляючи можливість такої наруги. Але Дмитро ще не збирався йти й почав розповідати про Дніпропетровське, про його промислове значення для республіки й про українізацію цього центру важкої індустрії. Загалом, він був задоволений.

— Сунемось уперед — сказав він.— І дивно просто, як захоплює цей процес навіть такі елементи, що, здається, мусили б бути до нього цілком байдужі, коли не ворожі. Ви помічали, га? Недалеко по приклад ходити — в того професора, що з жуком, дочка є — двоюрідна чи там троюрідна вона моїй Оксані доводиться,— так дружина, розумієте, дивом здивувалась, коли її оце побачила. Запекле, каже, було єдинонеділимене, ніяких тобі Україн, а тепер так по-українськи

забалакала, що аж завидки беруть. З усіма правилами, не те, що ми, грішники, як на язик навертається. Навіть кілька зауважень мені зробила — непоправно, каже, висловлюєтесь! Ну, Марто, якщо таких узяло, то це вже факт!.. Правда, дружина каже, що тут без отого Славенка не обійшлося.

— А при чому ж він там?— спитала Марта ревниво.

— Як при чому? Наречені ж вони. Завтра й весілля, нас запрошували, та ми їдемо завтра ввечері... А що, пригадайте, не я вам казав ще тоді, що він з вами не пожениться! Не слухали мене тоді, Марто, а мені й досі, вірите, шкода. Дуже ви мені подобались,— додав він щиро.

Марта, тримаючись якомога на межі непритомності, прошепотіла:

— Не згадуйте, Дмитре... ні про що не згадуйте. Це так давно було!

— Де там давно! Чи й два місяці тому буде... Е, та у вас жарчималий... Аспірин є?

Вона кивнула головою.

— Випийте аспірину, на ніч тепло вкритись, щоб зопріти, завтра не виходити, післязавтра здорова — це вам практична порада. Я так роблю, і завжди допомагає... Шкода, шкода! А я хотів вас запросити, щоб разом сьогодні до театру, з моєю Оксаною познайомилися б. Ну не виходить. Треба бігти. Вашу руку... Та не бійтеся, то я тоді погарячився трохи. Правду сказати, не люблю, якщо не на моє крутиться.

Він приятельськи попрощався з дівчиною і пішов собі, Марта справді ледве спромоглася подати йому руку — огидна новина відібрала їй усю решту сил, скувала руки, пойняла її тіло нестерпучим холодом. Він жениться! Та коли ж це сталося? Тільки тиждень вони не бачилися. Отже... отже, й раніше? Все плуталось у неї. Жениться... наречена...

завтра весілля... А вона? Отже, весь час, коли вона жила тільки ним, коли безтямно прагнула створити для нього й для себе щось нове в житті, щось світле, вічне, прекрасне,— він дунив, дунив її! Він присипляв її міркуваннями, ховався за наукою, і вона, сліпа, його не розгадала! Біохімія, майбутнє людськості... Тимчасова коханка — як це просто й звичайно!

Голова їй туманилась, але свідомість не покидала. Вона вже нічого не розуміла до ладу, тільки безформенне палюче відчуття їй лишилось, що їдучими ферментами стравлений білок її мрій. Раптом вона підвелася, охоплена болісною, надзвичайно виразною думкою — її зраджено? Що ж, у цьому справді нічого нового не було.

ЕЛЕГІЯ АТРАКЦІОНІВ

Другого ж дня після побачення з Мартою Льова Роттер розвинув шалену розвідчу діяльність. До справи шукання дівчині світлої кімнати він зумів притягти добрий десяток людей, переконавши своїх колег у крамниці, що така кімната мусить бути доконче і найшвидше знайдена. Його любили за лагідність, товариськуність, шанували за чесність, правдивість і простоту. І прохання його було для всіх значуще, бо досі він ніколи нічого не просив, а послуг кожному зробив чимало — не було жодного, за кого він колись не відчергував би чи не заступив би в незручній зміні. Тож коли Льова одного ранку сказав:

— Треба знайти кімнату, товариші... Тільки гарну кімнату — це не для мене. Дівчина в мене є знайома, це їй, товариші, треба знайти кімнату... Вона дуже нещасна, їй треба допомогти, товариші.

Всі погодились, що кімната потрібна дуже, що дівчина та справді нещасна, коли товариш Роттер це каже. І розшуки почалися.

В умовах перелюдності міста й житлової скрути розв'язати цю справу було не як легко. Тільки випадок тут міг допомогти, і Льова на цей

випадок надіявся. Якби сила його бажання могла матеріалізуватись, то не тільки кімната, а й цілий розкішний будинок був би споруджений для Марти. Випалена в огні його колишнього чуття, дівчина зробилась йому ще дорожча, бо з попелу свого розпачливого, неподіленого кохання він дістав не жужелицю гидку, а зливок чистого металу. Його чуття не зникло, а перетворилось; він не втратив її, бо й не мав ніколи, і тепер дівчина була йому zarazом спогадом і надією, втіленням усього прекрасного, радісного й доброго, що мусить і далі його вести. Він не зруйнував її в собі, а ствердив, як невичерпну спрагу пізнання, і все, що він мав у житті ясного, тепер прилучилось до дівчини, як до свого джерела. Всі його прагнення, скуті колись її величчю, якої він ніби дорівнявся, тепер прокинулись ще міцніші й манили його, поривали. Льова виходив із зціпеніння, свіжий, наснажений, він готовий був до безмежної путі! Тільки б знайти кімнату! Він не міг поїхати, покидаючи дівчину в кімнаті без сонця.

За три дні він дістав кілька адрес, і надія його справдилась — одна з кімнат, що він дивився, випала хоч і не дуже висока, але південна, невеличка й затишна. Додати ще сюди милих стареньких господарів із гавкучим шпіцем та семилітнім хлопчиком — онуком, досить пристойний будинок, другий поверх, прекрасний район — Стрітенська вулиця, і бажати кращого було б необережно. Але повстали труднощі, що їх Льова мусив перебороти. Насамперед старенькі, за віковічною традицією, бажали в пожилці "спокійного, солідного, нежонатого чоловіка", але ніяк не молоду дівчину, що здавалась їм доконче галасливою, шаленою і загалом непристойною. І Льові треба було переконати їх, що ця дівчина, якої вони не бачили, зовсім не скидається на інших дівчат, що це дівчина надзвичайна й виняткова.

— Вона буде вам, як дочка,— казав він.— Скільки лиха вона пережила! Ви жалітимете її, вона сирота, в неї нікого рідного.

Цей аргумент вплинув на стареньку, в якої дочка померла, залишивши малого сина, але старий, міцніший на нерви, запитав:

— А ви ж їй як? Родич чи як?

— Я?.. Ні, я не родич. Я... знайомий. Наші батьки вкупі працювали... А, може, ви... думаєте що? Так ні, я навіть їду звідси цими днями, і я хочу допомогти їй...

Старенька, переконана його словами, заявила:

— Все хлопці та хлопці! Хай дівчина ще поживе. Жив оце з нас хлопець, а воно не хлопець вийшло, а просто шалапут!

В цьому шалапуті полягала друга й остання трудність, а саме грошова. Якийсь молодий чоловік, попередній посідач кімнати, жив собі та жив щось із півроку, не заплатив комірному ні шеляга й нарешті зник невідомо де. Отже, старенькі, крім усіх хвилювань з цього приводу, мусили ще й оплачувати його площу домоуправі, а тепер хотіли справити втрати з нового жильця, як це звичайно в таких випадках робиться. Рахунок сягав п'ятдесяти карбованців.

Ці невеличкі гроші треба було все-таки мати! Про те, щоб дівчина сплатила їх власним коштом, не могло бути й мови. І Льова пообіцяв п'ятдесят карбованців сьогодні ж принести.

Сьогодні, тридцятого квітня, він мав одержати за півмісяця свою платню, щось коло сорока карбованців. Лишалось ще здобути щонайменше двадцять, бо хоч мінімальну суму він мусив мати на свій від'їзд. Власне, вибирати йому не було з чого — гардероб у нього був дуже нечисленний і зовсім маломіцний, отже, реалізація одержі, найперший спосіб грошової самопомоги, була виключена. Тоді тільки одне Льова міг зробити — продати свою бібліотеку.

За роки мандрівок вона склалася з нього не дуже велика, але пристойно дібрана. Історія філософії, твори філософів, історія культури, релігій — оце було в ній за основне ядро, причому траплялися в ній

книжки старі, раритети навіть музейної вартості, випадково куплені за безцінь по базарах. Все це він не тільки зібрав, але й перечитав, вистудіював, обміркував. І коли зрозумів, що не знайшов і не знайде в них того, що пристрасно шукав — розуміння світу й себе,— тоді тільки вони зробились йому справді дорогі. Він полюбив їх глибоко й безсторонню, як сліпець сліпця, і з усієї пишноти систем, вірувань, подвигів людських, з усіх поривів і блиску людської думки виріс скромний і невимогливий.

Вдень Льова Роттер одержав свою платню й подав коротку заяву: "До Управи соробкоопу. Льва Роттера, продавця з крамниці № 124. Прошу звільнити мене з посади через те, що я виїжджаю з міста". Котрий раз подавав він оцю мовчазну заяву по різних місцях та установах? У всякому разі не перший. І щоразу робив це дуже охоче, позначаючи звільненням своє дальше поступування. Як і завжди, нічого не сказав про це своїм співслужбовцям, бо пояснити причину від'їзду було б йому надто тяжко.

Потім Льова привів до себе букініста й продав йому гуртом своє книжкове надбання, кількістю понад 500 томиків, за 25 карбованців. "Не треба буде возитися з ними" — це єдине, чим він міг себе потішити. І коли він негайно сплатив стареньким, як належало, п'ятдесят карбованців, йому лишилось ще півтора червінця на дорогу. Надвечір Льова вже спакував свої речі, які утворили досить портативний клунок та дерев'яну валізу, що вільно вкладалася в норму ручного багажу, визначену залізничним квитком.

Тепер він міг востаннє з'явитись до дівчини.

Дорога з Печерська до Жилинської вулиці була довга й знайома йому до найменших дрібниць. За два роки він вивчив на ній усі звороти, ліхтарі, тумби з афішами, дерева вздовж пішоходів, круті схили вулиць. І ось, ідучи тепер, пригадував інші дороги, якими був ходив, інші міста, які бачив раніше, всі відтинки землі, де ступала його нога відтоді, як він себе пам'ятав. Він з'єднав ту мить думкою всі уривки в єдине ціле, в одну безперервну путь свою в житті. Він уявляв її надзвичайно виразно, гак

ніби йшов увесь час, не спиняючись. Легкий і моторошний дріж торкнувся його серця, коли з'явилася йому думка, що це, власне, є путь до смерті, яка непохитним фінішем стоїть у різноманітності людських шляхів. Що ж робити? Протестувати? Піднести руки вгору й крикнути: "Земле! Я хочу тебе бачити вічно! Який жорстокий ти, всесвіте, що своєю вічністю породжуєш тільки тимчасове, даєш очам тільки розплющитись і устами тільки ворухнутись!". Від цієї справедливої і змістовної скарги не то всесвіт, а навіть листок на дереві не здригнувся б. Льова мимоволі підвів очі до неба інстинктивним рухом людини, що шукає рятунку. І побачив над собою ті самі зорі, незмінні сполучення блискучих цяток, далекі й незбагненні світи, під якими був народився. Все життя він бачив тільки їх. Тільки їх! А єсть ще й інше небо, незнане небо Південного Хреста, Скорпіона, Вітрил, Фенікса, Золотої Риби! І він вирішив їхати до моря.

Зійшовши на Хрещатик, Льова побачив місто в святковому огні. Гірлянди кольорових лампок оточували будинки, горіли травневі написи, мінилися декоровані вітрини, а в далечині десь на шпилі кам'яниці червоний прапор, освітлений невидимим прожектором, немов піднісся геть у повітря над містом, над людьми, над землею. Серед гомону й руху вечірньої щільної юрби, серед виру прагнень і чуттів тут, на вулиці, й там, під дахами, він спокійно й урочисто височів, прапор пориву, шукання, спраги, під яким рушить незабаром корабель, що його, мандрівця, повезе до країн іншого неба! Його серце радісно затремтіло, благословляючи життя і людську нескінченну путь.

Нарешті він зайшов у будиночок на Жилинській вулиці й постукав до дівчини у двері.

— Можна,— відповів йому хрипкий голос.

Спочатку він не побачив Марти й розгублено озирнувся по кімнаті. І зразу постеріг її в темнуватому кутку — вона стояла, прихилившись до стінки й спустивши руки, нерухома, зацькована, безсила. На мить він теж спинився, захлинувшись від безмежного жалю, потім підійшов до неї і взяв за руки.

— Нащо так хвилюватись, Марто? — спитав він.

— Я?.. Ні... я зовсім спокійна,— прошепотіла вона.— Тільки жар у мене... обличчя горить.

— Ви бліда, Марто, у вас руки холодні.

— Може... Це ж дарма... дрібниці, нічого нового. Що нового в тому, що якусь дівчину покинуто і в неї похололи руки?

— Ви... знову це говорите!

— Знаєте, Льово,— сказала вона раптом голосно,— виявилось, що в нього теж два обличчя. А може, три, чотири — звідки мені знати?.. Словом, він жениться — не зо мною, звичайно. Я була так... між іншим, чи як там... Він жениться, жениться!

— А вам, Марто, що до того? — спитав Льова.— Хай жениться.

Дівчина глянула на нього спантеличено.

— А я ж, Льово?.. Як же я тепер? У мене ж нічого не лишилось.

— І ви почнете жити ніби спочатку,— сказав хлопець серйозно.— Спочатку, Марто! Ах, Марто, це ж добре, коли в людини нічого не залишається... Ви вийдете одного дня, і побачите, що ви все хочете мати, що ви нічого ще не спізнали... І все заспіває у вас, Марто,— серце, думки. Ви прокинетесь, як прокидається вранці земля, у якої ніч теж усе відбирає... Але ви тремтите, Марто, вам треба зараз лягти.

Вона не опиралась і хитаючись дійшла до ліжка. Коли лягла, раптом відчула жахливий холод свого тіла, що здавався їй раніше жаром, і зіщулилась в маленьку грудку. Льова накрив її пальтом.

— Це холод з мене виходить,— прошепотіла вона за хвилину.— А що надворі? Мороз? Вітер?

— Надворі тепло, Марто. Все місто в огнях... Завтра свято, Марто.

Вона зітхнула.

— Я дурна? — спитала вона зненацька.— Скажіть, Льово!

— Ви прекрасна! — скрикнув хлопець і замовк, зніяковівши.

— Одверніть світло... мені боляче в очі,— промовила вона знесилено.

Він повернув до стіни лампку, що на столі, і їх обох обгорнув тихий присмерк, немов до кімнати раптом прийшов знадвору той теплий і нашорошений вечір. І далі вони розмовляли майже пошепки в цій півтемряві, що спроквола й неохоче носила їх слова.

— Тепер гарно,— мовила дівчина.

— І я прийшов до вас з гарною новиною. Кімнату ви маєте, Марто... кімнату, яку ви полюбите. Вас приймуть там, як рідну, вірте мені, Марто. Ось я кладу вам на столі адресу. Ви підете завтра...

— Якщо я завтра ходитиму... Але спасибі. Що ж мені ще? А, посаду! Ну, й посаду дадуть... все буде чудово Льово... Я буду вставати вранці в кімнаті й іти на посаду... Який жах! Розумієте, чому жах? Бо все буде так, ніби нічого й не сталося.

Він почав їй захоплено казати, що душа ніколи не стомлюється, що творчість веде людину вічно вперед, і минуле зникає, як ніч, як туман із вранішнього обрію... Та вона його перепинила.

— Знаєте, що мені хочеться? — спитала вона, судорожно сміючись.— Мені страшенно хочеться скупатись. Я так люблю ввечері купатись! Вода — це найкраще, що єсть... Всі люблять воду, тільки скажені бояться її. Знаєте, чому люблять? Бо, кажуть, життя вийшло з води, і вода нас вабить, Льово, як вабить! Підійти до берега десь, де нікого немає, де зовсім порожньо, тихо... Вгорі небо, а навкруги— ніч і пустиня. Тоді роздягтись швидко і... Ні, треба спочатку підвести вгору руки... Навкруги ж нікого, це не соромно. Потім спустити руки й дивитись на воду — вона рівна, блискуча, всі зорі в ній, вона ніби спинилась і чекає... тільки хлюпотить десь об берег: іди... іди...

Вона замовкла, та перше, ніж він, геть здивований, встиг їй щось відповісти, сказала далі:

— Тоді ступити вперед один крок, ще один... вода вже торкнулась... ні, це тільки перший дотик такий холодний! Ще... ще... вода підіймається, обіймає тіло потроху, все вгору, вгору, серце так стискується і... і...

— Марто, ще холодно купатися,— сказав Льова стурбовано.

Вона нічого не відповіла й заплющила очі. Хвилину, дві, три стояла мовчанка. Потім Марта раптом спитала:

— Ви ще тут? Ідіть уже, Льово.

— Ні, я ще побуду... поки ви заспокоїтесь,— сказав він несміливо.— А потім я зовсім поїду,— додав він.— Завтра я збираюсь, Марто, поїхати звідси назавжди.

— Від мене,— прошепотіла вона.

— Ні, Марто, не від вас. Я засидівся тут... мені хочеться великої дороги. Я почуваю себе, Марто, юнаком, яким був колись... Знаєте, юнацькі мрії які у всіх юнаків? Тікати з рідної хати... Де-небудь тікати,

щоб побачити щось нове й жити не так, як жив раніше... Я знову хочу цього, Марто! Я хочу нового, того, що раніш не було, вічно нового, Марто... І ви, Марто, цього захочете, у вас порив єсть, ви не запліснявієте... Ви будете падати й підводитись, рухатись своєю маленьку вічність, як наша земля, як наше сонце і місяць своєю велику, незмірно велику...

Він казав тихо, але піднесення бриніло в його словах, що були дівчині болючим, нестерпним докором. Бо вони здіймали в її голові хаос, де тільки дві точки ясно світилися — нічого нового й вічно нове!

— Так робить світ, так мусимо й ми робити, Марто, бо ми частина його, маленькі світи,— казав він.— Тоді здійснюєш те, для чого народився... тоді будеш щасливий, Марто... І ніколи не пожалкуєш за тим, як жив.

— Чому я така нещасна? — прошепотіла дівчина.

— Ви багато хотіли, Марто... І я багато хотів. Ви... зустрілись з таким, що мало хоче, а я... ні з ким не зустрівся. Але я знаходитиму вас, Марто, скрізь. Бачитиму вас, Марто, в людях, у світанках, у нових зорях... скрізь, по всій землі, яку я ще побачу... Кожного разу, як я здибаю щось гарне, щось добре, Марто, я буду згадувати про вас...

— А може, все це брехня! — раптом скрикнула дівчина, схопившись.
— Може, він не жениться, Льово! Звідки я знаю? Чому я мушу вірити? Може, з мене поглузували, навмисно, підло поглузували! Льово, я нічого не знаю... Допоможіть мені! Це останнє моє прохання... Ви зробите? Скажіть!

— Що саме, Марто, зробити?

— Підійть до нього! Спитайте його...

Льова вагався.

— А ви не підете... купатись? — спитав він обережно.

Вона похитала головою.

— Ні. Я ж нічого напевно не знаю. Я чекатиму вас.

— Я швидко,— сказав Льова і вийшов.

Молодий професор був дома й працював коло важливої і забарної справи — пакував у ящики свої книжки, що мусили, як і сам він, переїхати на помешкання до Ірен, яка мала завтра офіційно стати його дружиною. А формально вона вже нею була, бо сьогодні вдень вони розписалися в загсі. Він свідомо пришвидшував події, щоб витратити якнайменше часу на всю мороку, зв'язану з одруженням, і саме одруження негайно перевести в життя, щоб мати душевний спокій, потрібний для праці, а так само, щоб остаточно перекреслити червоним олівцем шлюбну свою жалюгідну любовну пригоду. До того ж, у родині Маркевичів такий темп не викликав жодних заперечень. Відбулася тільки маленька дискусія про роль церкви в шлюбній справі. Марія Миколаївна, жінка релігійна, зняла це питання дуже обережно — можна, казала вона, зовсім не вірити в церковне благословення, але в церкві все-таки повінчатись, бо сам із себе обряд шлюбний є пишний і гарний, дуже художній, має своєрідну красу, якої ніде в житті не варт зневажати. Юрій Олександрович, що релігію, як противну розумові, категорично ненавидів, так само делікатно висловився про шкідливість традиції для людського поступу; Ірен різко виступила проти, і навіть старий професор наважився при дружині назвати відмертя релігії "фактом", як звичайно, чудовим. Тож Марія Миколаївна лишилася самотня в своїх поривах до краси.

Але в одному пані професорова не хотіла здатись — хай не вінчатись, але весілля мусить бути, мусять бути гості, великий бенкет, бо, казала вона, така подія в житті буває тільки раз. Ірен також хотіла цього, і

біохімік, згнітивши серце, погодився на учту, яку потай уважав за рівновартну з церковною церемонією. Мали запросити молодь, улаштувати танці, гри, музично-вокальну вечірку, мелодекламацію,— "все це я мушу пережити",— думав сумовито Славенко. Стара мати його теж була повідомлена і, видобувши з скрині вбрання часів свого розквіту, готувалась до виходу з подольських нетрів на довге сподіване весілля свого єдиного сина.

Свято одностайно призначено на Перше травня. Найбільше Ірен обстоювала саме цей день, що надавав, на її думку, особистій їхній події сучасного, навіть громадського відтінку. За доби примату громадських форм життя цим, казала вона, не можна легковажити. Тож беручи під увагу, що всі крамниці завтра будуть зачинені, Марія Миколаївна повинна була вже сьогодні з усім погрібним скупитися. Величезний список питва та наїдків вона склала вкупі з трьома своїми родичками, що й мали допомогти їй у радісному клопоті. Запрошення розніс уже окремий посланець. До кухні взято фахівця кухаря з помічником, а до столу двох покоївок у білих фартухах. Тим часом під доглядом Пелагеї, що була за відповідального виконавця робіт, вони прибирали в кімнатах, де пара мовчазних натирачів вилощували паркет за всіма правилами свого майстерства.

О дванадцятій годині Юрій Олександрович побував з нареченою в загсі, потім навідався ще до лабораторії і, підживившись дієтичним обідом, узявся впорядкувати свої особисті справи. Це було — скласти папери та спакувати книжки до переїзду на нове помешкання. Десятків зо два ящиків з-під садовини були вже прислані й запорожнили коридор. Ось зараз він має розчинити шафи з книжками, зрушити всю цю безліч томів, в'язати їх на купки й пакувати в ящики. Він ніби почував, як не хочеться їм покидати свої звичні, роками освячені місця, руйнувати свій довершений лад та пускатись у шлюбну подорож свого господаря. І потай визнавав їхню рацію. "Їм хоч не треба буде брати участь в бенкеті", — подумав біохімік.

Тоді скинув піджака, приволік першу пару ящиків і розчинив першу шафу. Робота була марудна, але й доручити її комусь професор не зважився,— щось могли подерти, щось могло й зовсім пропасти, десь випасти сторінка, словом, міг бути порушений порядок, а це ускладнило б упорядкування бібліотеки на новому місці. Години з чотири попрацювавши, Юрій Олександрович побачив, що сьогодні пакування не закінчить, що доведеться ще й завтра цілий ранок загубити на цю непожиточну справу, "Яке марнотратство енергії! — думав він.— Яка безглузда система нашого життя з його переїздами, одруженнями, з усім його жалюгідним клопотом, що відвертає нашу увагу від творчості й виснажує сили на нікчемні дрібниці! Які щасливі будуть прийдешні покоління, що житимуть в умовах цілковитої раціоналізації побуту, якого підвалини ми невтомно закладаємо! А тим часом мусимо приносити ці недоцільні жертви, вибирати менше лихо, щоб не спобігти більшого невинного лиха — дикунства й поезії".

Отак міркував біохімік, складаючи книжки, і настрій його туманився. Спокійний і стриманий смуток огортав його, і раптом серце його стиснулось на знак протесту проти дурниць людського існування й безтямності людського чуття. Він зітхнув, закупив і, присівши навкарачки коло ящика, знову взявся до книжок. Аж тут у двері його постукано; і до кімнати ввійшов товариш Роттер.

— А, старий зводнику! — скрикнув Славенко.— Щастя твоє, що потрапив мені під лагідний настрій!

— Добридень, Юрію,— сказав Льова.— Я зайшов на хвилину.

— Коли б прийшов трохи раніше,— казав біохімік, посміхаючись,— наприклад, тиждень тому, я дав би тобі чосу. Це ж тільки подумати, в яку історію ти мене заплутав! І я, як наївний дурень, як абсолютно безлобий індивід, як середньовічний... як його?.. середньовічний трубодум трохи не надів плаща, трохи мандоліни в руки не взяв, я сам, чорт бери, трохи не почав писати віршів! Ось глянь,— сказав він, показуючи на купку книжок, відкинуту в куток кімнати.— Я дійшов до того, що купував поетичні

збірки й читав їх! Ти он бачиш у мене колекцію творів української поезії, проти якої варт було б видавати такі самі плакати, як проти алкоголю та венеричних хвороб, бо вона не менше шкідлива та заразлива...

В цю мить двері тихенько відхилились, і в щілину спочатку просунув голову, а потім і зовсім увійшов сусідський кіт Нарцис — чистокровний ангорець, незалежний і пихуватий у поведженні. Він на мить спинився, неуважно глянувши по кімнаті, і нечутно попростував до столу.

— Тпруськи! — скрикнув Славенко, нагло женучи кота.— Оце символ мого недавнього занепаду,— роздратовано звернувся він до Льова.— Я теж зробився був таким лінивим, випещеним тюхтієм, і ця підла тварина зразу до мене внадилась, цілком справедливо відчувши спільність між собою та мною. І тільки завдяки організованості своєї натури, завдяки здібності й умінню логічно мислити та панувати над своїми чуттями, я врятувався з безодні, в яку ти мене свідомо чи несвідомо штовхнув.

— Ти женишся, Юрію? — спитав Льова.

— Я вже жонатий. Довгим міркуванням і прикрим досвідом я переконався, що найраціональніше розв'язання статевого питання є свідомий шлюб. Заспокоюючи потреби нашого організму, він zarazом нормалізує їх, заводить у певну систему, яка заощаджує час та енергію. Я кажу — свідомий шлюб, бо це не шлюб з кохання, не шлюб з розрахунку, а той шлюб, що...

— Вона знає про це,— урвав його Льова.

— Вона? Можливо, що знає... Навіть напевне знає, і я здогадуюсь, до речі, звідки вона про це знає — їй переказав отой стрижений молодець, з яким я мав нагоду познайомитись у неї ж і який одружений з родичкою моєї дружини. Виходить, з нього не тільки інженер, але й добрий плетун... Але, зрештою, що їй до цього?

— Їй боляче,— сказав Льова.

— Відмовляюсь будь-що розуміти,— роздратовано відповів біохімік.— Чи не вона ж сама звільнила мене, так би мовити, від любовних обов'язків в ім'я якихось високих та ідеальних мотивів? І тепер їй боляче! Нема прикрішого, як мати справу з людьми, що не уявляють собі добре, чого власне їм хочеться. Психіка цієї дівчини завжди здавалась мені химерною, але мені не пощастило її виправити, хоч я й уживав до цього заходів.

— Ти навіть не маєш до неї жалю,— мовив Льова розгублено.

— Жаль, жаль! — пробурмотів Славенко.— Найнікчемніше з людських почуттів, загалом теж досить нікчемних. На щастя, люди не так дуже йому піддаються. Про це свідчить історія, якої великі події не могли б відбутись, коли б людськість хоч трохи жалем керувалася. Жаль шкідливий і смішний. Він породжує дурні товариства проти вівісекції, вегетаріанства, пацифізм... А втім, жаль я все-таки маю. Ти ж знову від неї прийшов? — спитав він раптом.

Льова кивнув головою.

— Так прошу тебе переказати їй, що я з почуттям глибокого жалю згадую той час, який вона мені відібрала.

— Ти жорстокий! — скрикнув Льова, підводячись.

— А ти юродивий,— відповів Славенко.

Льова понуро йшов від біохіміка на Жилянську вулицю, Як могла вона покохати цю бездушну істоту? Чому сталося, що не йому, не Льові Роттерові, сповненому найясніших почувань, віддала вона свою любов? "Іноді ми не можемо зрозуміти людських вчинків",— подумав він, і це міркування його заспокоїло.

Зайшовши до кухні, він постукав у Мартині двері. Йому ніхто не відповів. Льова вмить похолов. Він постукав ще — дуже, настирливо. І знову відповіді не дістав. Невже немає? Він розпачливо розчинив двері й спинився на порозі.

О, ні! Вона була.

В м'якій напівтемряві кімнати, прикрита до пліч пальтом, дівчина спала глибоким непорушним сном, сном великої і довершеної стоми. Її груди ледве помітно здіймались, вбираючи разом з повітрям спокій і затишок кімнати, а теплінь її крові, живий дух її єства осідав їй прозорим рум'янцем на щоках. Вона спала! Усім тілом, усім серцем вона поринула в цей могутній спочинок, що з глибин болю підносив її назустріч новому сонцю, що зійде завтра над землею.

Льова, заспокоївшись, причинив за собою двері й обережно підійшов до столу. Тут, на аркушику, де адресу залишив, він унизу дописав: "Всьому правда". Далі йому хотілось висловити все те, що бажає їй, але слів він не міг добрати. Та й навіщо? Хіба не відчує вона й сама, прокинувшись завтра вранці? І він тільки додав: "Прощайте, Марто!"

[1930]